

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
члена-кореспондента Академії
правових наук України
М. В. Буроменського

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Юрінком Інтер
2006

ББК 67.312я73

М58

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2-354 від 17 лютого 2005 року)*

Рецензенти:

Денісов В.Н., доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу міжнародного права та порівняльного правознавства Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького, член-кор. Академії правових наук України;

Висоцький О.Ф., доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри приватного права юридичного факультету Міжнародного Соломонова університету

Авторський колектив:

Буроменський М. В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України (керівник авторського колективу) – розділи 2, 4 (§§ 1–9), 5, 7, 8, 10, 11, 13, 14;

Кудас І. Б., кандидат юридичних наук, доцент – розділ 17;

Маєвська А. А., кандидат юридичних наук – розділи 1 (у співавторстві з Семеновим В. С.), 19;

Семенов В. С., кандидат юридичних наук, професор – розділ 1 (у співавторстві з Маєвською А. А.);

Стещенко В. М., кандидат юридичних наук, доцент (відповідальний секретар) – розділ 20 (§§ 1, 7, 8);

Тарасов О. В., кандидат юридичних наук, доцент – розділи 3, 9;

Трагнюк О. Я., кандидат юридичних наук – розділ 20 (§§ 2–6);

Хорольський Р. Б., кандидат юридичних наук, доцент – розділи 16, 18;

Щокін Ю. В., кандидат юридичних наук, доцент – розділи 4 (§§ 10, 11), 6, 12 (§§ 1–6), 15 (§§ 1–4);

Шумілов А. С., кандидат юридичних наук – розділи 12 (§ 7), 15 (§ 5).

Міжнародне право: Навч. посібник / За ред. М. В. Буроменського – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.

ISBN 966-667-174-3

Пропонований посібник з міжнародного права розроблений для студентів, які навчаються за спеціальністю «Правознавство». Посібник містить викладення основних тем з курсу навчальної дисципліни «Міжнародне право».

Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів юридичних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами міжнародного публічного права.

ББК 67.312я73

ISBN 966-667-174-3

© Колектив авторів, 2006

© Юрінком Інтер, 2006

Розділ 1

ПОНЯТТЯ Й ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

§ 1

Виникнення і сутність міжнародного права

«...Міжнародне право – це велика юридична споруда, яка дбайливо будувалася людством протягом століть із метою створення і затвердження нормальних впорядкованих відносин між державами...» (з рішення Міжнародного Суду ООН).

Міжнародне право виникло не за бажанням окремих людей, груп, класів тощо, а внаслідок реальних суспільних процесів. Історичний матеріал свідчить, що навіть на ранніх етапах розвитку первісні общини та племена не існували окремо, а були об'єднані неписаними родовими законами. Уже в той час союзнацькі зв'язки племен не зводилися лише до турботи про зовнішній захист, а містили й безліч інших норм поведінки, які, закріплюючись із плином часу, призвели до появи права у формі звичаю.

Міжнародне право є результатом суспільної практики. Виникнувши як спосіб усвідомлення людьми свого матеріального інтересу, особливо у зв'язку з постійними змінами в міжнародних відносинах, воно вплинуло та продовжує впливати на розвиток держав і народів. Протягом усієї історії людства воно не тільки розвивалося разом зі зміною засобів виробництва, але й певним чином впливало на них.

Саме тому міжнародне право має природно-об'єктивне значення. Загальною умовою його становлення є не позиції держав, а умови матеріального життя людства у його історичному розвитку, взаємовідносини людини з навколишнім

світом, суспільний розподіл праці, виникнення держав тощо. Власне позиція держави також формується у процесі суспільних відносин.

Міжнародне право є категорією надбудови. Але це надбудова особливого роду, яка виростає над міжнародними відносинами в повному їх обсязі — економічними, політичними, воєнними тощо.

§ 2

Визначення міжнародного права

Попри розмаїття існуючих визначень міжнародного права можна виділити загальне: міжнародне право — особлива правова система, яка складається із принципів і норм, що регулюють відносини між його суб'єктами.

Але міжнародне право не тільки сукупність принципів і норм, адже сама ця сукупність є нормативним відображенням міжнародної форми правосвідомості. Міжнародно-правові норми відбивають складний процес взаємодії держав, постійного перетворення суспільних відносин. Правосвідомість, що складається на їх основі, знаходить відображення в міжнародному праві, яке відповідає об'єктивним факторам суспільного розвитку. Не розсуди юристів, наукових установ чи держав, а реальні суспільні потреби, сам об'єктивний процес світового розвитку в усіх його проявах є причиною існування та розвитку міжнародного права як об'єктивної реальності. Об'єктивні умови визначають зміст тієї чи іншої норми права.

Закінчення другого тисячоліття нової ери в історії людства співпадає з початком нового етапу розвитку міжнародного права. У 1989 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 44/23 «Десятиріччя міжнародного права ООН», яка підкреслює внесок ООН у сприяння «більш широкому прийняттю та повазі до принципів міжнародного права» і заохочення «прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації». Визнано, що на цьому етапі необхідно зміцнювати верховенство права в міжнародних відносинах, для чого слід сприяти його вив-

ченню, поширенню та більш широкому визнанню. Період 1990—1999 років був проголошений ООН десятиріччям міжнародного права, протягом якого мало відбутися подальше зростання ролі міжнародно-правового регулювання в міжнародних відносинах.

Закономірності розвитку міжнародного права у принципі відповідають закономірностям міжнародних відносин. На останні впливають різні об'єктивні та суб'єктивні чинники: рівень економічного розвитку держав, суспільна мораль і моральність, національні інтереси, екологія, поява глобальних проблем, науково-технічний прогрес тощо. Формуючись під впливом міжнародних відносин, міжнародне право активно впливає на них, причому його роль постійно зростає та висувається на перший план.

Таким чином, **міжнародне право** — це особлива система юридичних норм і принципів, що регулюють міжвладні міжнародні відносини та висловлюють узгоджену позицію учасників цих відносин, обумовлену дією закономірностей міжнародних відносин на певному етапі розвитку цивілізації, шляхом встановлення взаємних прав і обов'язків.

§ 3

Функції міжнародного права

Міжнародне право виконує в міжнародних відносинах такі функції:

— координуючу функцію — полягає в тому, що за допомогою його норм встановлюють правила поведінки, які є стандартами для всіх держав у їх взаємовідносинах, щоб взаємодіяти сприяючи, а не заважаючи одна одній;

— регулюючу функцію — полягає в тому, що в нормах і загально визнаних принципах держав закріплюються правила, без яких неможливе їх спільне існування та спілкування;

— забезпечувальну функцію — полягає в тому, що міжнародне право містить норми, які спонукають держави дотримуватись певних правил поведінки як у мирний час, так і в період війни;

— охоронну функцію — полягає в тому, що міжнародне право закріплює механізми, які захищають законні права й інтереси держави та дозволяють спільно (колективно) карати порушників.

§ 4

Характеристика міжнародного права

Міжнародне та національне (внутрішнє) публічне право має деякі суттєві спільні риси, завдяки яким ці дві різні системи норм і принципів визнаються правовими: норми міжнародного та національного публічного права забезпечені юридичною силою, тобто їх виконання гарантоване авторитетом і силою держав, які діють індивідуально чи колективно.

Нормам і принципам міжнародного та національного публічного права властиві:

- чітка визначеність;
- додержання певної форми висловлення (*forma legalis*, *forma essentialis*, що їх встановили юристи Стародавнього Риму);
- виконання усталеної процедури ухвалення та набуття чинності;
- забезпечення виконання норм засобами відновлення права та приборкання свавілля (*ubi jus, ubi remedium* — «де право, там і засоби його захисту»).

Однак міжнародне право має низку особливих характеристик, які роблять його цілком відмінним від національних правових систем, пов'язаних з існуванням сучасної держави та її апарату. Сучасна держава зосереджується на використанні сили, встановлюючи на її застосування державну монополію, утримує постійну армію та порівняно ефективний апарат управління.

На відміну від внутрішньодержавного права міжнародне право — це горизонтальна правова система, якій не властиві верховна влада, зосередженість на застосуванні сили та розподіл трьох основних функцій, які зазвичай покладені на державні органи влади (правоутворення — законодавчі органи, прийняття рішень на підставі права — суди,

правозастосування — адміністрація, поліція, армія). Генеральна Асамблея ООН не є світовим законодавчим органом, Міжнародний Суд ООН може діяти лише на підставі згоди держав на його юрисдикцію, а правозастосовча діяльність Ради Безпеки ООН обмежена і юридично, і політично. Але держава, що порушує міжнародне зобов'язання, відповідає за протиправну дію перед потерпілою державою або, за певних обставин, перед усім міжнародним співтовариством. Потерпіла держава може вчинити міжнародний позов, звернувшись до третьої сторони як до посередника або вдавшись до арбітражних чи судових процедур. Але домінує в міжнародному праві самозахист держав у разі порушення їхніх прав, коли припустимість самозахисту фізичних осіб в національних правових системах значно обмежена.

Міжнародному праву колізія сили та права, політики притаманна більшою мірою, ніж внутрішньодержавному. Зростання глобальної взаємозалежності та зацікавленості держав у раціональному регулюванні їхніх відносин на підставі взаємності посилили значення міжнародного права в упорядкуванні та структуризації міжнародної системи. Через це спори між державами зазвичай супроводжуються посиленнями на міжнародне право.

Більшість держав діють відповідно до принципів і норм міжнародного права навіть за відсутності процедури примусового врегулювання спорів і централізованого органу правозастосування.

Міжнародне право як горизонтальна система діє інакше, ніж централізована система національного права, і ґрунтується на засадах взаємності та консенсусу, а не панування, слухняності та примусу до виконання, бо ця система створена для зовнішніх відносин суверенних держав й інших суб'єктів. На практиці держави визнають норми міжнародного публічного права юридично обов'язковими, оскільки вони сприяють усуненню труднощів та невизначеності в міжнародних відносинах.

Особливостями міжнародного права, які відрізняють його від національного, є:

1. Порядок нормотворчості. Норми та принципи міжнародного права поступово формуються та належним чином

закріплюються основними суб'єктами цього права — суверенними державами. Учасники міжнародних відносин, які не погодилися визнавати ці норми правовими, не вважаються юридично зобов'язаними діяти відповідно до диспозиції цих норм, якщо тільки останні не є нормами *jus cogens*. Так, ядерні випробування, проведені у травні 1998 р. в Індії та Пакистані, не можна кваліфікувати як порушення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., оскільки ці країни не були учасниками цього договору ні як ядерні, ні як без'ядерні держави. Норми національного права встановлюються уповноваженим законодавчим органом держави. Усі суб'єкти національного права (фізичні та юридичні особи) незалежно від своєї особистої оцінки доцільності цих норм зобов'язані дотримуватися прав і виконувати обов'язки, встановлені цими нормами. У міжнародному праві законодавчого органу, який стоїть над державами, взагалі не існує, тому нормативні джерела міжнародного права утворюються державами на основі згоди його суб'єктів.

2. У системах національного права діє принцип обов'язкової юрисдикції, згідно з яким позивач передає спір на судовий розгляд незалежно від волі відповідача. У міжнародному праві діє принцип факультативної юрисдикції. Той чи інший засіб мирного врегулювання (переговори, міжнародний арбітраж, медіація, міжнародний суд тощо) сторони обирають на основі взаємної згоди.

3. Основні суб'єкти національного права — фізичні та юридичні особи, яким притаманні правоздатність і дієздатність. Ці особи перебувають під владою та виконують закони держави. Основними суб'єктами міжнародного права є суверенні держави, які в силу своєї суверенності наділені вищою владою. Відносини держави й індивіда у сфері національного права — це відносини влади та підвладного; відносини між суверенними державами — міжвладні, а не підвладні. Відносини між державами — суб'єктами, які наділені найвищою владою, — предмет регулювання міжнародного права.

Над суб'єктами міжнародного права не існує владної структури, яка могла б встановити обов'язкові для них правила поведінки та забезпечувати їх виконання. Над держа-

вами, які вступають у відносини в тій чи іншій сфері, не існує ніякої наддержави чи іншої публічної влади, якій законодавча, виконавча чи судова влада незалежної держави була б підпорядкована. Навіть рішення та резолюції ООН без згоди незалежної держави для неї не обов'язкові.

4. Суверенна (найвища) влада держави діє в межах її території та здійснюється її державними органами. Дія національних законів може поширюватися за межі її території, у тому числі на її громадян, які тимчасово чи постійно перебувають на території іноземної держави, але застосування засобів владного примусу на іноземній території забороняє і національне, і міжнародне право. Норми міжнародного публічного права — регулятор міждержавних відносин.

5. Додержання норм національного права забезпечує спеціальний апарат державного примусу. Додержання норм міжнародного права здійснюється шляхом застосування засобів індивідуального (силами держави, права якої порушено) або колективного примусу, межі та форми якого визначені принципами та нормами міжнародного права.

Таким чином, можна констатувати, що в сучасному світі існують дві взаємозалежні системи права: право внутрішнє, яке обіймає системи національного права окремих держав, і міжнародне право, обов'язкове до виконання всіма державами — суб'єктами та творцями цього права. Системи внутрішнього права багатьох сучасних держав не відповідають міжнародним стандартам. Але, певна річ, мають місце і проникнення, і взаємовплив принципів і норм цих систем одна на одну.

§ 5

Сучасний стан міжнародного права

Міжнародне право має за мету обмежити право держави на ведення війни та перетворити координацію дій суверенних держав на систему співробітництва та досягнення взаємної вигоди. Концепція міжнародно-правового співробітництва виникла у зв'язку із двома іншими головними концепціями — *jus cogens* і міжнародного суспільного порядку, —

що ґрунтуються на принципах і нормах міжнародного права, юридична сила яких вища, ніж в інших норм. Відбувся перехід від співіснування держав до співробітництва між ними — з метою не лише досягнення міжнародного миру та безпеки, а й сприяння здійсненню соціальних і політичних ідей, що виражається в поширенні міжнародних всесвітніх і регіональних організацій у різних галузях.

Ще однією особливістю сучасного міжнародного права є визнання окремого індивіда. Раніше фізичну особу вважали скоріше об'єктом міжнародних правил, ухвалених суверенними державами. Зараз підвищується статус людини в міжнародному праві, що проявляється в розвитку правових норм захисту інтересів біженців, кодифікації прав людини на світовому та регіональному рівнях і прогресі міжнародного права у збройних конфліктах.

Відродження націоналізму, виникнення етнічних конфліктів і громадянських війн призвели до підвищення активності Ради Безпеки ООН. Постало питання про «гуманітарні та демократичні інтервенції», тобто інтервенції проти «незаконних режимів» на підтримку або установаження демократичної системи управління в іншій державі, бо між демократією й ефективною гарантією прав людини є необхідний структурний зв'язок.

Відбувається становлення права міжнародного співтовариства, відмінною рисою якого є підвищена увага до забезпечення інтересів цього співтовариства.

Спостерігається зміна механізму створення норм загального міжнародного права. Їх створює міжнародна спільнота, тобто представницька більшість держав. З'явилися зобов'язання, на участь у забезпеченні дотримання яких мають право всі держави.

Удосконалено механізм реалізації норм міжнародного права як на інтернаціональному, так і на національному рівні. Істотно поглибилася взаємодія міжнародного та національного права, без чого неможливе їх функціонування.

Винятково важливим є затвердження в міжнародному праві принципу демократії, згідно з яким лише держава, що відповідає загальноприйнятим стандартам демократії, може бути повноправним членом міжнародного співтовариства.

Саме в цьому аспекті слід розуміти положення Статуту ООН про те, що прийом у члени Організації відкритий для всіх миролюбних держав, які беруть на себе зобов'язання за Статутом, можуть і бажають ці зобов'язання виконувати.

§ 6

Система міжнародного права

Сучасне міжнародне право є окремою правовою системою, яка складається з принципів, договірних і звичаєвих норм, що регулюють відносини між державами, міжурядовими організаціями й іншими суб'єктами міжнародного права. Компоненти системи — принципи, договірні та звичаєві норм, рішення міжнародних судових органів тощо — залежно від предмета регулювання об'єднуються в галузі міжнародного права, як-от: право зовнішніх зносин, право міжнародних організацій, міжнародне морське право, космічне право, міжнародне економічне право тощо. Міжнародне право охоплює величезні складні сфери транснаціонального значення, як традиційні (статус держави, правонаступництво держав, закони та звичаї війни, право міжнародних договорів тощо), так і нові (міжнародні організації, ядерна енергія, повітряне право, навколишнє середовище, захист прав людини тощо). Компонентами системи міжнародного права слід вважати також такі правові інститути, як міжнародне визнання, міжнародна відповідальність і санкції, правонаступництво тощо. Компоненти системи міжнародного права в умовах реальних міжнародних відносин постійно взаємодіють. Протиріччя окремих норм і принципів в умовах взаємодії не руйнують один одного, а дають змогу добиватися оптимальних результатів в інтересах забезпечення головної мети системи — співробітництва держав в умовах міцного миру та надійної безпеки.

Система міжнародного права — це порядок розташування принципів і норм у логічній послідовності або за предметом регулювання. Систему міжнародного права слід відрізнити від системи науки міжнародного права. Система науки міжнародного права створюється науковцями з

метою вивчення, кодифікації, забезпечення методів тлумачення, вірного розуміння сутності міжнародного права. Такі підрозділи науки міжнародного права, як історія міжнародного права, предмет і сутність міжнародного права, вивчають міжнародне право загалом, а не його окремі галузі. Наука міжнародного права — суттєва частина загальної науки права — юриспруденції. Система науки міжнародного права здатна забезпечити знання, розуміння та застосування його принципів і норм.

§ 7

Державні інтереси, політика та міжнародне право

Поняття зовнішньої політики обіймає як завдання та цілі, які переслідують держави у відносинах з іншими державами, міжнародними організаціями, так і методи та засоби, які вони використовують для забезпечення своїх особистих інтересів. Інтерес можна визначити як усвідомлену потребу. Потреби ж визначаються конкретними для кожної держави внутрішніми та зовнішніми умовами їх існування, такими, наприклад, як особливості географічного положення, розмір території, забезпеченість сировиною, рівень індустріалізації, продуктивність сільського господарства, національний склад населення, історичні традиції, місце в системі міжнародних відносин тощо. Усі ці чинники об'єктивно детермінують потреби держави та визначають її інтереси.

Слід, однак, розрізняти:

а) державний інтерес (*raison d'état*) як достеменно вивірену модель реальних потреб держави, тобто інтерес, який визначається в результаті достовірного наукового аналізу сучасної міжнародної ситуації й екстраполяції на цій основі майбутнього курсу держави;

б) підміну державного інтересу вузьким інтересом, що впливає з тимчасових потреб політичної партії опозиції, якій для захоплення влади потрібна військова поразка своєї власної країни в непопулярній війні або інші зовнішньополітичні провали партії влади.

На реальну зовнішню політику держав суттєво впливають суб'єктивні й ідеологічні чинники: релігія, революційні та консервативні доктрини тощо. Як результат цих впливів складаються політичні доктрини, які певною мірою віддзеркалюють стратегічні напрями зовнішньої політики окремих держав. Згадаємо англійську політичну доктрину «блискової ізоляції», європейську доктрину рівноваги сил, політику легітимізму, сучасну доктрину загальнолюдських цінностей. Широко відомі численні американські доктрини: «доктрина Монро» (1823), «політика великої дубини» (1907), «політика відчинених дверей», «політика Ейзенхауера». З практики Радянського Союзу назвемо «доктрину Брежнєва», за допомогою якої радянська дипломатія намагалася виправдати військові інтервенції країн Організації Варшавського договору проти Угорщини (1956) та Чехословаччини (1968).

Зовнішню політику держав визначають їхні інтереси. Інтереси держав неминуче співпадають і зіштовхуються. У світі немає двох держав, чиї інтереси абсолютно ідентичні. Безумовно, політика чинить суттєвий вплив на міжнародне право, міжнародне право — на зовнішню політику. Міжнародне право — результат компромісу, погодження волі окремих держав, його норми та принципи мають застосовуватися незалежно від доцільності, вигоди для тієї чи іншої держави¹. Політику кожної держави формують її інтереси.

Найсуттєвішу ознаку відмінності зовнішньої політики від сфери міжнародного права чітко визначив ще Гуго Гроцій: «Предмет юриспруденції — питання права та справедливості, предмет політичної науки — доцільність і користь».

Зовнішня політика є загальною орієнтацією держави в міжнародних справах. Найважливішим способом здійснення зовнішньої політики є дипломатія. І зовнішня політика, і дипломатична практика мають відповідати міжнародному праву, яке встановлює певні правила. Міжнародне

¹ Надійним і тривалим може бути лише справедливий договір, тобто ґрунтований на компромісі, який досягнуто не на основі співвідношення сил, а на умовах взаємних поступок, врахування нагальних інтересів один одного. Поступки, нав'язані силою однієї зі сторін, неминуче породжують в іншій бажання реваншу, який раніше чи пізніше відбудеться.

право відчуває на собі вплив державної політики. Дипломатія є одним з інструментів створення норм міжнародного права. Але ні зовнішня політика держави, ні дипломатія не повинні суперечити загальновизнаним принципам міжнародного права.

Міжнародне право безпосередньо впливає на зовнішню політику держави, зобов'язуючи останню узгоджувати її дії із зобов'язаннями за міжнародним правом.

Розрізняють зовнішню політику захоплення чи поступок, агресії чи миролюбності, очікувальну та раптову, реакційну, революційну та ліберальну. Її можна класифікувати і за галузями управління (фінансова, митна, промислова, аграрна тощо). Бісмарк називав політику мистецтвом можливого. Але історія дає немало прикладів, коли політики ставили перед своєю державою, народом, партією цілі, досягти яких було неможливо, але енергія, вдача, талант разом із обставинами давали можливість отримати владу (Олександр Македонський, Микола I, Ленін, Сталін).

§ 8

Право та справедливість

У повсякденному житті досить часто плутають поняття права та справедливості. Але з юридичного погляду це різні поняття, досить близькі за своєю суттю. Справедливість не є ні якоюсь особливою формою права, ні явищем, протилежним праву. Справедливість можна визначити як критерій оцінки позитивної чи негативної якості міждержавних чи міжлюдських відносин, у тому числі в галузі нормотворчості, тлумачення договорів та їх застосування. Саме критерій справедливості дозволяє відокремити рівноправні договори від нерівноправних.

При тлумаченні та застосуванні текстів договорів, як і законів у національному праві, справедливість полягає в обміркуванні та взятті до уваги особливостей кожного конкретного випадку на відміну від правових принципів і норм, які завжди визначають лише загальний бік відносин і не охоплюють особливості кожної конкретної ситуації або спору.

Між тим відносини виникають за різних обставин і багато в чому різняться між собою. Внаслідок цього виникає потреба вжити принципи справедливості як елемент пом'якшення суворості загальної правової норми й індивідуальної оцінки становища сторін спору або обставин конкретної ситуації. Проте на основі справедливості арбітраж або суд, який розглядає міжнародну суперечку, не може на свій розсуд ні заповнити прогалини в міжнародному праві, ні відмовитися застосувати належні статті конвенції, яка безпосередньо регулює відносини, що є предметом суперечки. Але в деяких випадках міжнародне право дозволяє чи навіть приписує сторонам суперечки або арбітрам приймати рішення, керуючись принципом справедливості (так, п. 3 ст. 2 Статуту ООН встановлює, що члени ООН «вирішують свої міжнародні спори мирними засобами, так, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку та справедливість»).

§ 9

Міжнародне право та процес глобалізації

Сучасний світ характеризує, по-перше, деідеологізація міжнародних відносин (насамперед в умовах виникнення небезпеки для всього людства внаслідок розвитку зброї масового знищення), що сприяє глобалізації процесів на економічному рівні. По-друге, припинення конфронтації двох систем, холодної війни. Здавалося б, глобалізм мав би сприяти об'єднанню сил для врегулювання нових конфліктних ситуацій, але більшість їх розвивається на внутрішньодержавному, а не міждержавному рівні. Зокрема, глобалістський підхід, що виражається в захисті прав людини та прав національно-етнічних меншин, стикається із завданням зберігання територіальної цілісності держав. Глобалістські тенденції можна простежити й у зростанні наднаціональної релігійної солідарності.

Глобалізм не має спонукати до бездумного застосування економічних санкцій щодо країн, залучених до конфлікту, і навіть тих, що протиставили себе світовому співтовариству (наприклад, санкцій, які не мали успіху в разі їх застосування до Куби з боку США).

Глобалізація — процес, без врахування якого неможливо прогнозувати, визначати та здійснювати зовнішню політику будь-якої держави. Вона не є чимось новим, вона є процесом, що розвивається із поступовим прискоренням. Вона об'єктивно зменшує значення національних урядів, але прогнозувати розмив національного суверенітету було б необачно. Глобалізація відчуває на собі вплив політичних і міжнародних подій і в той же час впливає на рівень міжнародних відносин.

Формується новий світовий порядок. Економічна та фінансова дипломатія з метою впливу на певну державу, стабілізація або дестабілізація ринків, формування регіональних економічних блоків, усунення митних бар'єрів на шляху розвитку світової торгівлі, боротьба із трансграничними загрозами допомагають ефективніше вирішувати складні проблеми, ніж застосування сили однією державою (як, наприклад, бомбардування Белграда під прикриттям «гуманітарних цілей»)¹.

Зараз прискорюється процес обмеження суверенних прав держави та зміцнення суверенітету індивіда. Державний суверенітет вже не може служити ліцензією на порушення прав людини, він передбачає відповідальність, а не просто владу. Багато проблем, пов'язаних із правами людини, мають глобальний характер і можуть бути ефективно вирішені тільки спільними зусиллями держав. Недарма багато науковців висувають як інструмент врегулювання цих і багатьох інших проблем міждержавних відносин ідею «глобального управління», дещо схожого на світовий уряд². Таке управління сприятиме розвитку співробітництва, протидії тенденції посилення поляризації життя як у державах, так і у відносинах між ними, висуне на перший план цінності демократії.

¹ Генеральний секретар ООН у доповіді Асамблеї тисячоліття зазначив: «На національному рівні ми повинні керувати краще, а на міжнародному рівні ми повинні навчитися керувати краще спільно».

² Хоча й існують противники ідеї глобалізації: *Мартин Г.-П., Шуманн Х.* Западня глобалізація: атака на процвітання і демократію / Пер. с нем. — М.: Издат. Дом «Альпина», 2001. — 335 с.; *Герст П., Томсон Г.* Сумніви в глобалізації / Пер. з англ. — К.: К.І.С., 2002. — 306 с.

Ще більше свідчень глобалістських процесів пропонує світова економіка. Сучасне світове господарство набуває характеру єдиного, цілісного механізму (у сфері торгівлі, трансграничного руху інвестицій, фінансів, робочої сили тощо). І ці процеси створюють передумови для появи відповідної політико-правової надбудови, частиною якої є право (деякі науковці навіть пропонують термін «глобальна правова система»¹).

Об'єктна сфера міжнародного права постійно розширяється за рахунок питань, які традиційно належали до внутрішньої юрисдикції держав, а зараз передані для міжнародно-правового регулювання (так, до СОТ перейшли питання застосування тарифних і нетарифних бар'єрів, інтелектуальної власності, інвестиційних заходів, екологічних нормативів тощо; до компетенції МВФ держави передали питання, пов'язані із валютними курсами та платіжними балансами тощо).

Посилення взаємовпливу між національною та міжнародною правовими системами, залучення до цього процесу транснаціонального та наднаціонального права дозволяє констатувати, що світовий ринок товарів, послуг, інвестицій, робочої сили, увесь глобальний соціум ХХІ ст. потребують відповідної регулюючої правової системи. Її становлення відбуватиметься майже так само, як і становлення правопорядку ЄС, який складається з кількох частин: міжнародного права, права ЄС, національного права держав-членів («наднаціональність» у ЄС уособлює сполучення індивідуальних національних інтересів держав-членів і співтовариства загалом, причому міжнародне право превалує над правом співтовариств).

Глобалізація має стати інструментом створення сприятливих можливостей для всіх, а не явищем, яке викликає жах і підриває підвалини безпеки.

¹ Див.: В. Шумилов. Концепция глобальной правовой системы // Юрист-международник. — 2003. — № 3. — С. 46—52; Петровский В. Возможен ли гуманистический подход к глобализации? // Московский журнал международного права. — 2001. — № 5. — С. 10—16.

Розділ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

§ 1

Періодизація історії міжнародного права

Питання про періодизацію історії міжнародного права пов'язане з вирішенням найважливіших проблем теорії права, таких як поняття права, його походження, система права. Тому в міжнародно-правовій доктрині існує чимало підходів до того, яким чином слід представляти історію міжнародного права. Великий інтерес викликало питання про періодизацію розвитку міжнародного права у державних ідеологіях, що взагалі розглядали вчення про право як найважливішу арену ідеологічної боротьби. Саме в такій ситуації опинилася вітчизняна наука міжнародного права. Ідеологічний тиск тривалий час змушував її залишатися в рамках марксистсько-ленінського вчення про формаційну періодизацію загальної історії, у тому числі й історії розвитку міжнародного права, у якій виокремлювали міжнародне право рабовласницької формації, феодалізму, капіталізму, перехідного періоду, соціалістичне міжнародне право. До того ж формаційний підхід навіть в історичній науці є дискусійним. Що ж стосується міжнародного права, то становлення й розвиток багатьох із його принципів і норм ніяк не може бути пов'язаний із так званими формаціями. Більше того, як свідчать авторитетні дослідження, формації в чистому вигляді в історії ніколи не існували. Тому було б помилкою шукати джерела чи особливості міжнародно-правових норм у тих чи інших формаціях і прив'язувати періодизацію до формацій.

Будучи частиною всесвітньої історії, історія міжнародного права має все ж таки власну періодизацію. Це пов'язано з особливостями виникнення та становлення його принципів, інститутів, норм, що зробили вирішальний вплив на розвиток міжнародного права загалом. З цього погляду особливе значення для періодизації мають такі події всесвітньої історії, які в історії людства виявилися поворотними або спричинили кардинальну переоцінку людьми смислу свого існування на Землі та домінуючих у соціумі цінностей. Аналіз історії міжнародного права під таким кутом зору приводить до висновку, що подібних подій в історії людства було небагато. У масштабах людської цивілізації всього кілька разів відбувалася радикальна зміна світового правопорядку. Така періодизація далеко не завжди збігається із формаційною періодизацією міжнародного права. При цьому етапи історії розвитку міжнародного права можуть істотно відрізнятися за тривалістю, що пов'язано із прискоренням динаміки міжнародно-правових відносин. Як свідчить історія, розвиток міжнародного права лише у планетарному масштабі виявився поступальним. На окремих етапах часто був очевидним регрес. Найбільш динамічно міжнародне право розвивалося починаючи з ХХ ст.

Найбільш прийнятною можна вважати таку періодизацію міжнародного права:

I. Від найдавніших часів до Вестфальського конгресу (1648).

II. Від Вестфальського конгресу до епохи Великої французької революції (межа ХVІІІ—ХІХ століть).

III. Від епохи Великої французької революції до створення Версальської системи (1919—1939).

IV. Від створення Версальської системи до наших днів (сучасна епоха):

а) Версальська система (1919—1939);

б) міжнародне право періоду протистояння тоталітаризму та демократії (1945 — кінець 80-х років);

в) міжнародне право часів переходу до поліцентризму (з кінця 80-х років ХХ ст. до наших днів).

§ 2

**Розвиток міжнародного права
від найдавніших часів
до Вестфальського конгресу**

Становлення міжнародного права, як і права загалом, відбувалося з найдавніших часів. Уже на етапі родоплемінних відносин стали формуватися норми, що мали істотне значення для розвитку міжнародного права. Такі положення, як обов'язок дотримувати слово, навіть дане ворогові, чи рівність сторін у спорі, мають найдавніше походження. Причому вже тоді виконання багатьох норм спиралося на досить жорсткий соціальний примус. Безглуздо було б проводити паралелі між стародавнім і сучасним правом і знаходити переваги останнього в наявності державного примусу. Слід визнати безсумнівне значення праправа й саме від нього вести відлік міжнародного права¹. Хоча, звісно, споконвічно не було ніякого розподілу права на міжнародне та внутрішнє (що зайвий раз підтверджує наявність загальних соціокультурних коренів). Саме в цей період виникли ті первинні правові змісти, що згодом збереглися й у міжнародному, і у внутрішньому праві й одержали назву загальних принципів права.

Розвиток міжнародного права в перший і найдовший період його історії відбувався на основі переважно недовговічних, хоча нерідко дуже активних зв'язків між державами, чий інтереси до міжнародного спілкування були обмежені питаннями війни та миру. Більшість держав прагнули створити світові імперії, що робило для них безглуздом побудову тривалих і стабільних міжнародно-правових відносин. Саме тому держави підтримували лише ті відносини, що обслуговували їхні тимчасові зовнішньополітичні

¹ Такий підхід отримує все більше визнання в доктрині (див.: Курс міжнародного права. В 7 т. — М.: Наука, 1989. — Т. 1. — С. 31), у тому числі у вітчизняній (*Черкес М. Ю.* Міжнародне право. — К.: Знання, 2003. — С. 21—2).

інтереси: організацію зовнішніх зносин, правила війни, порядок захоплення територій, ведення про це переговорів і закріплення їх результатів у договорах, правила вирішення міждержавних суперечок.

Міжнародне право цього періоду було переважно регіональним. Воно розвивалося самостійно в середземноморському (переважно європейському) та в індокитайському регіонах. Так само відокремлено воно розвивалося згодом і в інших регіонах, залишаючись до часу відносно ізольованим від найдавніших центрів цивілізації — у Східній Європі, Центральній і Південній Америці, Центральній Африці. Через відсутність єдиних міжнародних відносин не було потреби у створенні єдиного міжнародного права. Тому ніяких зусиль для його створення в той час ніхто і не докладав. Взаємний вплив регіональних міжнародних правопорядків був епізодичним і мінімальним.

Проте саме в цей період становлення міжнародного права були закладені його підвалини, а між державами підтримувалися ефективні для того часу міжнародно-правові відносини. Головним їхнім недоліком була абсолютна та ніким не контрольована влада держав у міжнародних відносинах, що робило міжнародне право дуже слабким. Війни велися безперервно. Сила була основним і найголовнішим засобом розв'язання міжнародних спорів. Прагнення протистояти цілковитій анархії в міжнародних відносинах призвело в Європі до скликання з ініціативи католицької церкви починаючи з XII ст. низки всесвітніх конгресів. Їхня робота залишалася в основному безрезультатною. Але не можна не зважати на консолідуючу роль цих зборів і зростання їхнього авторитету як органів міжнародних переговорів.

Тридцятирічна війна (1618—1648) остаточно розорила Європу. Стало очевидним, що світ потребує іншої організації взаємовідносин і вирішити це питання слід на договірній, правовій основі, — таке рішення було прийнято в 1648 р. на Вестфальському мирному конгресі.

§ 3

Міжнародне право між Вестфальським конгресом 1648 р. й епохою Великої французької революції (межа XVIII—XIX століть)

Виокремлення Вестфальського конгресу як точки відліку чергового етапу в історії міжнародного права не випадкове, воно пов'язане з особливим значенням цієї події в історії міжнародних відносин і міжнародного права. Мюнстерський і Оснабрюкський трактати, що закріпили Вестфальський мир, мали дуже важливі наслідки для всього людства.

По-перше, Вестфальський конгрес став першими міжнародними зборами, що не тільки мали на меті по-новому організувати міжнародні відносини, а й прийняли рішення, які радикально вплинули на подальший розвиток міжнародного права. Сформульовані в Мюнстерському й Оснабрюкському трактатах міжнародно-правові принципи стали визначальними на два наступні сторіччя.

По-друге, проведення Вестфальського конгресу збіглося з початком так званої епохи великих географічних відкриттів, що супроводжувалася стрімкою колонізацією європейськими державами нових земель. Саме в цей час були закладені підвалини найбільших світових колоніальних імперій. Це означало різке скорочення, а потім і повне припинення самостійних міжнародно-правових відносин у тих неєвропейських регіонах, де такі відносини зберігалися. Метрополії приступили до масованої культурної експансії на нові землі. Тому саме ідеологія Вестфальського миру виявилася основою євроцентристської концепції міжнародного права. Як таке воно розвивалося до середини XX ст. Деякі елементи євроцентристської концепції збереглися до наших днів.

Які ж найважливіші наслідки Вестфальського миру для міжнародного права? Насамперед побудова нового міжнародного правопорядку. Історія раніше не знала таких грандіозних політичних катаклізмів, як розпад Священної

Римської Імперії, внаслідок якого на карті з'явилися б десятки нових держав. У Європі склалася принципово нова ситуація, що потребувала правового вирішення. Перед творцями Вестфальського миру стояло завдання створити такий міжнародний правопорядок, в умовах якого висновки Конгресу зберегли б свою силу. Новий правопорядок мав ґрунтуватися на відносинах суверенних держав, і основи таких міжнародно-правових відносин у загальному вигляді були закладені Мюнстерським і Оснабрюкським трактатами¹.

Далі, Вестфальський мир запровадив у міжнародне право принцип політичної рівноваги, що мав зафіксувати сформоване в Європі співвідношення сил². Нові кордони багатьох європейських держав стали основою для більшості укладених згодом договорів. Правові гарантії збереження політичної рівноваги мали ґрунтуватися на використанні мирних засобів вирішення міжнародних суперечок і на можливості застосування колективних санкцій проти порушника. По суті це означає, що джерела сучасних міжнародно-правових принципів територіальної цілісності держав, непорушності державних кордонів, а також деяких інших принципів і норм сягають 1648 р. Крім цього, положення Мюнстерського й Оснабрюкського трактатів вплинули на становлення та розвиток таких інститутів міжнародного права, як міжнародно-правове визнання, міжнародно-правова відповідальність тощо. Трактати також уперше запровадили в міжнародне право деякі норми, що стосуються статусу консулів, режиму міжнародних рік. За підсумками Конгресу була визнана незалежність Швейцарії та Нідерландів.

Нарешті, рішення конгресів першої половини XVII ст. вплинули й на розвиток інших норм та інститутів міжнародного права. У XVII—XVIII ст. отримав повсюдне визнання принцип свободи відкритого моря, виникло поняття територіального моря. Під впливом принципу суверенної рівності держав відбувався розвиток дипломатичного пра-

¹ Учення про державний суверенітет і його творця Ж. Бодена (1530—1596) Європі були добре відомі.

² Див.: История дипломатии. — Т. I. — М.: Госполитиздат, 1959. — С. 271.

ва (з'явилися постійні посольства, одержали міжнародно-правове визнання дипломатичні та консульські привілеї й імунітети). Відбулися зміни в бік пом'якшення правил і звичаїв ведення війни.

Разом із тим спосіб правління в державах був переважно тиранічним, що навіть при найбільш прогресивних на той час міжнародно-правових нормах залишало міжнародні відносини непередбачуваними та небезпечними. На це звертали увагу мислителі того часу. Фактично вже із другої половини XVII ст. стало очевидно, що міжнародний правопорядок потребує нової перебудови. Епоха Просвітництва була джерелом епохи Великої французької революції.

§ 4

Розвиток міжнародного права від епохи Великої французької революції до створення Версальської системи

Епоха Великої французької революції є черговою точкою відліку в періодизації міжнародного права, тому що саме під впливом ідей, які призвели до неї, на межі XVIII—XIX століть у міжнародному праві з'явилися принципи та норми, що радикально доповнювали чи змінювали Вестфальську систему міжнародного провпорядку. Найважливіші правові події цієї епохи — прийняття Декларації незалежності США 1776 р., Конституції США 1787 р. і Білля про права 1789 р., Декларації прав людини і громадянина 1789 р., Декларації прав народів 1795 р., Віденський конгрес 1815 р., Аахенський конгрес 1818 р., Берлінський конгрес 1878 р., Гаазькі конференції миру 1899 і 1907 років.

На цьому етапі вперше відзначається цілеспрямований вплив державно-правових актів на міжнародне право. Багато з положень цих документів, проголошені як норми конституційного права або як принципи зовнішньої політики, увійшли в міжнародне право та визнаються нині його постулатами. Це, в першу чергу, ті найважливіші конституційно-правові ідеали народовладдя, що згодом лягли в основу міжнародно-правового визнання невідчужуваності су-

веренітету народу та права народу самостійно вирішувати свою долю, у тому числі скинувши владу тирана. Визнання принципу народного суверенітету дозволило обґрунтувати публічний характер державної території, що докорінно змінило її статус у міжнародному праві. Визнання принципу народного суверенітету сприяло зародженню в міжнародному праві принципу рівності та рівноправності народів, призвело до формування міжнародно-правового принципу невтручання у внутрішні справи держав. Конституційні акти межі XVIII—XIX століть сприяли гуманізації міжнародного права та вплинули на появу в ньому актів про права людини.

Багато із цих положень знайшли міжнародно-правове закріплення вже в документах Віденського конгресу 1815 р., де були прийняті Декларація про заборону торгівлі неграми, Регламент про єдині класи дипломатичних агентів, сформульовані загальні принципи міжнародно-правового режиму міжнародних рік. Унаслідок визнання Віденським конгресом у 1815 р. нейтралітету Швейцарії в міжнародному праві з'явилася концепція постійного нейтралітету. Протягом XIX і на початку XX ст. відбувалося подальше міжнародно-правове закріплення цих починань. На Паризькому конгресі 1856 р. були прийняті рішення про заборону капітуляції, «кабінетної блокади» та ін., на Берлінському конгресі 1878 р. досягнуто згоди щодо надання незалежності Болгарії, Сербії, Чорногорії. Чимало зусиль було спрямовано на пом'якшення правил і звичаїв ведення війни. Як наслідок на Берлінському конгресі було заборонено застосування розривних куль. Гаазькі конференції миру 1899 та 1907 років завершилися прийняттям Гаазьких конвенцій, що поклали початок кодифікації норм про правила ведення війни (міжнародного гуманітарного права).

Цей період в історії міжнародного права можна характеризувати як початок бурхливого розвитку міжнародно-правової науки. У ці роки були написані фундаментальні праці, що вплинули на розвиток теорії та міжнародно-правової практики.

Другий етап у розвитку міжнародного права завершився початком Першої світової війни. Незважаючи на існуван-

ня численних проектів, державам так і не вдалося створити ефективну міжнародну систему підтримки правопорядку. Результати війни не залишили сумнівів у тому, що світові потрібна дієвіша модель світопорядку, ніж та, що існувала раніше. Так народилася Версальська система, що поклала початок відліку нинішньому етапу в розвитку міжнародного права.

§ 5

Міжнародне право від створення Версальської системи до наших днів

Версальська система (1919—1939). Особливістю міжнародного права ХХ ст. є те, що воно з'являється у вигляді єдиної (універсальної) для всього світу нормативної системи. При цьому спеціально створювана всесвітня організація має забезпечити дотримання багатьох нових важливих принципів і норм міжнародного права, що одержали надалі загальне визнання.

Перша така спроба співпала із підготовкою та підписанням Версальського договору 1919 р. і створенням Ліги Націй. Міжнародний організаційно-правовий механізм Ліги Націй був практичною спробою створення міжнародної організації з підтримки міжнародного миру та безпеки. Тобто вперше в історії численні ідеї вічного миру знайшли практичне втілення. Проте Статут Ліги Націй ще не містив імперативної норми про заборону ведення агресивних воєн, а передбачав лише обов'язкову примирливу процедуру. Поряд із цим Версальський договір заміняв контрибуції репараціями, підриваючи цим економічні причини ведення війни. У 1928 р. із підписанням Пакту Бріана — Келлога¹ була закладена правова основа повної заборони ведення агресивних воєн. Після закінчення Першої світової війни була зроблена перша спроба притягти військових злочинців до міжнародної кримінальної відповідальності.

¹ Див.: Международное право в документах: Учебное пособие / Сост. Н. Т. Блатова. — М.: Юрид. лит., 1982. — С. 668—669.

Зі створенням Ліги Націй пов'язане входження в міжнародне право принципу самовизначення народів. Хоча в ті роки не йшлося про нормативно-правове закріплення цього принципу, апелювання до нього в міжнародно-правовій практиці було досить поширеним. Саме з Версальською системою пов'язані виникнення та розвиток міжнародно-правових норм і механізмів захисту національних меншин.

Однак Версальська модель світового порядку не змогла все ж таки стати до кінця ефективною. Справа не лише в тому, що не всі її юридичні механізми були налагоджені. Значно важливішим виявилось непримиренне протистояння їй іншої системи, що також претендувала на світову гегемонію, — з перемогою Жовтневого перевороту в Росії світ вступив в епоху більш ніж сімдесятирічної конфронтації двох світів. Ця конфронтація відбилася і на концепціях міжнародного права, що виникали по різні боки вододілу.

Ідея світової революції, як прояв месіанства комуністичної ідеології в зовнішній політиці, вплинула на радянську доктрину та практику міжнародного права¹. Це стосувалося як проголошення та відстоювання деяких міжнародних норм і принципів, так і подвійної моралі у ставленні до них. Найважливішими принципами, що їх висунула радянська зовнішня політика, були: мирне співіснування, самовизначення народів, роззброєння, заборона загарбницьких воєн і пов'язана з нею відмова від анексій і контрибуцій. Саме ці ідеали були покладені і західними демократіями в основу версальської світобудови. Але подібно до того як дзеркало може дати тільки зворотне зображення, так і тоталітаризм, будучи антиподом вільного суспільства, вкладає в демократичні ідеали протилежний зміст.

Міжнародне право періоду протистояння тоталітаризму та демократії (1945 — кінець 80-х років). Міжнародні відносини періоду протистояння комунізму та капіталізму були унікальним явищем в історії людства. Ніколи до того світ не був змушений поділитися на два табори та протягом май-

¹ Див.: Буроменський М. В. Соціалізм та ідеологія соціально-політичної експансії // Вісник АН України. — 1991. — № 11.

же століття шукати шляхи співіснування. Біполярний світ, у якому всі важливі міжнародні питання узгоджувалися з огляду на інтереси центрів політичного протистояння, сприяв появі цілої низки міжнародно-правових норм, які обслуговували ці потреби.

Після невдалої спроби капіталістичного Заходу та СРСР у 20—30-ті роки XX ст. закріпити свої міжнародні позиції засобами політичної та військової конфронтації стало очевидно, що рішення проблеми перебуває у площині організаційно-правової будови світу. Досвід Ліги Націй був невдалим лише частково і в основному з політичних причин. Загалом же він довів, що запропонована організаційно-правова модель світової організації може бути життєздатною. Тому одним із головних завдань побудови світового порядку після Другої світової війни було його пристосування до факту розподілу світу на два соціально-економічні табори. Це і було зроблено у правовій моделі Організації Об'єднаних Націй. А міжнародне право, за оцінками багатьох фахівців, набуло характеру загальнодемократичного.

Крім того, ситуацію з розподілом політичних сил після Другої світової війни було використано головними переможцями у спробі остаточної універсалізації міжнародного права. За оцінками багатьох сучасних юристів чинне міжнародне право перетворилося на загальне — значна кількість його норм є універсальними, і їх дедалі більше¹. Саме зі Статутом ООН пов'язане договірне закріплення основних принципів міжнародного права: незастосування сили або погрози силою, мирного вирішення міжнародних спорів, невтручання у внутрішні справи держав тощо.

У цей період відбулася масштабна систематизація міжнародного права. Зокрема, кодифіковано міжнародне морське право, дипломатичне право, консульське право, право міжнародних договорів, міжнародне гуманітарне право, норми про правонаступництво держав. Розпочато роботу з кодифікації норм про міжнародну відповідальність держав.

¹ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник. — М.: Издательство БЕК, 1996. — С. 105; Ульянова Н. Н. Общие многосторонние договоры в современном международном праве. — К.: Наукова думка, 1981. — 260 с.

Міжнародне право поліцентризму (з кінця 80-х років до нашого часу). Розпад комуністичного табору суттєво вплинув на міжнародні відносини, які втратили характер біполярної конфронтаційності. За різними оцінками ці відносини тепер мають характер або поліцентричний, або однополюсний із тенденцією поліцентризму. У будь-якому разі такі зміни спричинили шокуючий вплив на організаційно-правові основи світопорядку, який останні півстоліття складався як загальносвітовий. Його основу становить загальне міжнародне право, створенню якого було присвячено зусилля країн незалежно від їхньої соціально-економічної орієнтації. Але й цю основу в тій чи іншій частині (загальність норм про права людини; особлива відповідальність ООН, а не регіональних організацій чи окремих держав за підтримання міжнародного миру; заборона агресії тощо) деякі держави спробували піддати сумніву, що може мати вкрай негативні наслідки для всього світопорядку. Чинне міжнародне право увібрало в себе весь досвід міжнародних стосунків за роки існування людської цивілізації. Дослідження переконливо доводять, що основні принципи міжнародного права, які знайшли відображення у Статуті ООН, мають глибокі корені в міждержавних правових відносинах.

У сучасних умовах можна виділити три основні стратегічні напрями розвитку міжнародного права: врегулювання глобальних проблем сучасності, розв'язання нових конфліктів, реформування ООН.

Із проблемами, які назвали глобальними, людство несподівано зіткнулося на межі 60—70-х років ХХ ст. (проблема розвитку, екологічна, народонаселення, продовольча, енергетична, освоєння нових просторів). Їх вирішення можливе виключно загальносвітовими зусиллями та лише за умови зростаючої довіри до міжнародного права, як найбільш авторитетного й ефективного регулятора в сучасних умовах виживання людства.

Серйозною проблемою залишається здатність міжнародного права вирішувати нові конфлікти, які в умовах біполярного світу було «заморожено». Однією з основних причин, з якої ці конфлікти почали притягувати до себе ува-

гу, є тенденція до їх правового регулювання. Серед найбільш складних конфліктів ХХ ст. — протиріччя між демократією та тоталітаризмом, що мало своїм наслідком виникнення так званої демократичної інтервенції; протиріччя між народами, що самовизначилися, і народами, що не самовизначилися (вони потягли за собою крах протягом століття найбільших світових імперій і появу майже 150 нових держав, у результаті чого їхня кількість утричі перевищила кількість держав, що існували у світі на початку ХХ ст.); протиріччя між тенденцією взаємопов'язаності та взаємозалежності держав з одного боку і тяжінням до індивідуалізму з іншого боку, що має наслідком збереження центрів економічного, політичного, ідеологічного, релігійного суперництва. Конфлікти, про які йдеться, виникли не у зв'язку з появою глобальних проблем сучасності, що лише загострюють ситуацію, створюючи фон, на якому конфлікти проявляються більш яскраво.

Міжнародне право, яке розвивалося протягом ХХ ст. під впливом протистояння капіталізму та комунізму, позбавилося норм про можливість взаємного військового знищення та набуло характеру добросусідського. Основну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки після Другої світової війни було покладено на ООН, яка мала закріпити підсумки війни в умовах нової політико-правової ситуації. Докорінна зміна ситуації на межі 80—90-х років минулого століття викликає необхідність реформування організаційно-правового механізму підтримання світопорядку, що жодним чином не може зачіпати основи загального міжнародного права, закріплені у Статуті ООН. Зокрема, виникає питання реформування організаційно-правового механізму Ради Безпеки ООН.

Раду Безпеки було побудовано таким чином, щоб забезпечувати компроміс двох пануючих на той час світових соціально-економічних систем, до неї були включені в якості постійних членів найвпливовіші держави з цих систем. Після розпаду світового комуністичного табору Рада Безпеки ООН може продовжувати виконувати функцію пошуку та забезпечення компромісу у сфері своєї компетенції, але в умовах сучасних світових реалій, з урахуванням появи

нових центрів політичного й економічного тяжіння. Існують обґрунтовані пропозиції розширити коло держав — постійних членів Ради Безпеки. Деякі держави Статутом ООН до цього часу віднесено до «колишніх ворожих держав», що перешкоджає їм претендувати на постійне членство. Потребує вдосконалення процедура застосування збройних сил ООН, які жодного разу не діяли відповідно до Статуту ООН. Потребує реформування кадрова система ООН, яка налічує понад 30 тисяч працівників і поглинає значну частину бюджету Організації.

Пристосування міжнародного права до особливостей сучасних міжнародних відносин лише починається, і головним на цьому шляху є створення правових умов для збереження планети Земля, людства, що на ній народилося, та побудованої ним цивілізації.

РОЗДІЛ 3

СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

§1

Поняття та класифікація суб'єктів міжнародного права

Суб'єктом міжнародного права необхідно вважати такого учасника міжнародних відносин, поведінка якого безпосередньо регулюється нормами міжнародного права. Іншими словами, суб'єкт міжнародного права — це учасник міжнародних відносин, який має міжнародні права та несе міжнародні обов'язки або є носієм міжнародної правосуб'єктності.

Класифікація суб'єктів міжнародного права можлива за багатьма критеріями. Найбільш важливими є такі: за учасниками міжнародних відносин: індивіди, громадські організації, адміністративно-територіальні одиниці, автономії, суб'єкти федерацій, держави, державоподібні утворення, народи (нації), міжнародні організації та ін.; за масштабом діяльності: універсальні, регіональні та партикулярні; за порядком утворення: первинні та похідні; за міжнародно-правовим статусом: загальносистемні, галузеві та спеціальні; за галузевою приналежністю: суб'єкти права міжнародних договорів, права міжнародних організацій, права міжнародної безпеки, міжнародного гуманітарного права, міжнародного екологічного права та ін.

Досі залишається дискусійним питання про коло суб'єктів міжнародного права. До середини ХХ ст. переважала думка про держави як про виключних суб'єктів міжнародного права. Після Другої світової війни офіційно визнається міжнародна правосуб'єктність міжнародних міжурядових організацій, а згодом — народів, що виборюють свою незалежність. Невизначеним залишається питання

про визнання суб'єктом міжнародного права фізичних осіб, неурядових міжнародних організацій, інших юридичних осіб. Перспективною є постановка питання про міжнародну правосуб'єктність людства загалом¹.

§ 2

Держава як основний суб'єкт міжнародного права

Згідно зі ст. 1 Міжамериканської конвенції про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р., держава як особа міжнародного права повинна мати: постійне населення; визначену територію; уряд; спроможність вступати у зносини з іншими державами.

Міжнародна правосуб'єктність держав базується на їхній невід'ємній властивості — державному суверенітеті. Завдяки цьому держави мають право вступати в будь-які міжнародно-правові відносини: укладати міжнародні договори², брати участь у діяльності міжнародних організацій³, підтримувати дипломатичні, консульські та інші зв'язки, виступати стороною у Міжнародному Суді ООН, у разі необхідності правомірно застосовувати силу відповідно до Статуту ООН та ін.

Над державами в міжнародних відносинах не має верховної влади, але всі держави повинні сумлінно виконувати свої міжнародні зобов'язання. Усі держави юридич-

¹ Див.: Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век. — М.: Спарк, 2000. — С. 65—67; Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пелле. Международное публичное право / Пер. с фр.: В 2 т. — Т. 1. — К.: Сфера, 2000. — С. 245, 246.

² Так, ст. 6 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. говорить: «Кожна держава володіє правоздатністю укладати договори» (Міжнародне право в документах / За заг. ред. д. ю. н., проф. М. В. Буроменського. — Х.: Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. — С. 24).

³ Наприклад, членами ООН можуть бути всі миролюбні держави, які візьмуть на себе зобов'язання згідно зі Статутом ООН і які, на думку ООН, можуть і бажають ці зобов'язання виконувати (ст. 4 Статуту Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р.) (Там само. — С. 174).

но рівноправні та володіють суверенітетом. Статут ООН (ст. 2) закріпив принципи суверенної рівності держав, територіальної цілісності держав, невтручання у внутрішні справи інших держав, співробітництва держав та ін. При цьому держави можуть мати також спеціальний міжнародно-правовий статус. Наприклад, статус нейтральної держави (Швейцарія, Австрія, Лаос, Мальта тощо).

У міжнародних відносинах держава представлена системою органів і посадових осіб. Кожен із підрозділів у межах своєї компетенції та повноважень здійснює зовнішньополітичну, зовнішньоекономічну та інші види діяльності. У разі порушення міжнародно-правових зобов'язань держава як суб'єкт міжнародного права несе міжнародно-правову відповідальність, незалежно від того, який її орган або посадова особа своєю поведінкою завдали шкоду міжнародному праву¹. Поряд із міжнародно-правовою відповідальністю держави до міжнародної кримінальної відповідальності можуть бути притягнені посадові особи².

У міжнародно-правові відносини можуть вступати адміністративно-територіальні одиниці й автономії унітарних держав, а також суб'єкти федерацій (землі, штати, кантони та ін). На відміну від самої держави, яка є первинним суб'єктом міжнародного права, внутрішньодержавні територіальні одиниці виступають у якості похідних суб'єктів міжнародного права, міжнародна діяльність яких визначається за національним законодавством. У разі потреби держави можуть укладати міжнародні договори про співробітництво своїх територіальних одиниць. Наприклад, Україна є учасником Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 р., Європейської рамкової конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними громадами та владами 1980 р. і Протоколу № 2 до неї 1998 р. тощо.

¹ Див. главу II Проекту статей про відповідальність держав 2001 р. Комісії з міжнародного права ООН // Международное публичное и частное право. — 2002. — № 2. — С. 68, 69.

² Див.: ст. 27 Римського Статута Международного уголовного суда // Действующее международное право: В 2 т. — Т. 1. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М.: Междунар. отношения, 2002. — С. 334.

§ 3

Визнання держав і урядів

Поява нового суб'єкта права є важливим явищем для будь-якої правової системи. Тим більше якщо таким суб'єктом виступає держава. Існуючі держави й інші суб'єкти міжнародного права не можуть ігнорувати міжнародну правосуб'єктність новоутвореної держави, але з політичних міркувань вони іноді утримуються від встановлення двосторонніх правовідносин або обумовлюють їх можливість визнанням певних вимог¹. Однак нормальний розвиток міжнародного співробітництва передбачає, що нова держава отримає в найкоротший термін визнання з боку інших держав та виступить повноправним учасником міжнародних правовідносин. Таким чином, *міжнародно-правове визнання держави* — це односторонній правовий акт суб'єкта міжнародного права, яким констатується юридичний факт утворення нової держави та висловлюється намір вступити з новим суб'єктом міжнародного права у міжнародні правовідносини. Норми інституту міжнародно-правового визнання носять в основному звичаєвий характер, а спроби його кодифікації поки що не мали успіху. Саме визнання може бути чітко визначеним або носити мовчазний характер.

У науці міжнародного права існують дві основні теорії визнання держав — декларативна та конститутивна. Згідно з декларативною теорією держава визнається суб'єктом міжнародного права з моменту свого утворення, незалежно від визнання з боку інших суб'єктів міжнародного права. Ця теорія знайшла своє відображення у згаданій Міжамериканській конвенції про права та обов'язки держав від 26 грудня 1933 р., де встановлено, що «існування держави не залежить від її визнання іншими державами» (ст. 3). Конститутивна теорія стверджує, що нова держава стає суб'єктом міжнародного публічного права лише в разі

¹ Див., наприклад, критерії офіційного визнання держав, що утворилися на теренах колишнього СРСР, викладені у Заяві країн ЄС від 23 грудня 1991 р. (Действующее международное право: В 2 т. — Т. 1. — С. 91, 92).

визнання її вже існуючими державами, тобто саме таке визнання й утворює (конституює) нового суб'єкта міжнародного права. Ця теорія набула практичного втілення в політиці європейських держав після Віденського конгресу 1815 р. У сучасному міжнародному праві жодна з цих теорій не діє в чистому вигляді. З одного боку, нова суверенна держава, безумовно, має міжнародні права й обов'язки з моменту свого утворення. Але, з іншого боку, міжнародна правосуб'єктність держави так і залишиться юридичною фікцією, якщо жоден з існуючих суб'єктів міжнародного права не виявить бажання підтримувати з нею міжнародні правовідносини.

Міжнародно-правова практика напрацювала три різновиди визнання: *de jure*, *de facto* та *ad hoc*. Визнання *de jure* означає повне й остаточне офіційне визнання нової держави в якості суб'єкта міжнародного права. При цьому встановлення міжнародних відносин відбувається на найвищому дипломатичному рівні. Визнання *de facto* має місце при сумнівах щодо життєздатності нової держави, коли встановлюються міжнародні відносини в деяких сферах співробітництва (економічній, культурній, екологічній та інших), а саме визнання може бути відкликане. Визнання *ad hoc* означає офіційний контакт із невизнаною державою задля вирішення конкретної проблеми у двосторонніх відносинах (наприклад, у разі необхідності повернення літака, якого було угнано терористами на територію невизнаної держави).

Від визнання держави як суб'єкта міжнародного права слід відрізнити визнання уряду як законного представника держави на міжнародній арені. Таке визнання виникає в разі приходу нового уряду до влади неконституційним шляхом. Практиці відомі два підходи до визнання урядів. Перший підхід було сформульовано міністром закордонних справ Мексики Естрадаю, який вказав, що визнання означає втручання у внутрішні справи інших держав. Другий підхід, відомий як «доктрина Тобара» (представника Венесуели), був відображений у Конвенції держав Центральної Америки від 20 грудня 1907 р. Згідно із цією конвенцією держави-учасниці брали на себе обов'язок не визнавати уряди, які прийшли до влади шляхом революції або перевороту, доки не буде сформовано новий уряд шляхом вільних виборів.

§ 4

Міжнародне правонаступництво держав

Під міжнародним правонаступництвом держав розуміють перехід прав та обов'язків від держави-попередниці до держави-наступниці відповідно до норм міжнародного права. Наука міжнародного права розрізняє дві основні теорії правонаступництва — універсальну та негативну.

Згідно з універсальною теорією держава-наступниця повністю успадковує всі міжнародні права та зобов'язання держави-попередниці. Негативна теорія наголошує на тому, що міжнародні права та зобов'язання держави-попередниці не діють по відношенню до держави-наступниці. На практиці жодна з цих теорій не діє в чистому вигляді.

Інститут міжнародного правонаступництва має переважно звичаєвий характер або базується на міжнародних угодах безпосередньо заінтересованих держав. У рамках ООН були прийняті дві конвенції — Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.¹ та Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 р.², але вони набрали незначну кількість ратифікацій³. Радою Європи розроблено Європейську конвенцію про громадянство 1997 р., статті 18—20 якої присвячено правонаступництву держав.

Питання міжнародного правонаступництва виникає у разі об'єднання кількох держав у нову, єдину державу, поділу однієї держави на кілька нових держав, відокремлення від держави частини території та утворення на ній самостійної держави (або держав), при входженні однієї (або кількох держав) до складу іншої держави, внаслідок деколонізації та в інших випадках. Об'єктами міжнародного правонаступництва можуть виступати міжнародні догово-

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. — С. 8—13.

² Там само. — С. 13—20.

³ Україна ратифікувала обидві конвенції в 1992 р. (Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 41. — Ст. 601; № 49. — Ст. 672).

ри, державна власність, державні борги, громадянство, членство в міжнародних організаціях і багато іншого.

Україна ще не врегулювала питання, пов'язані з міжнародним правонаступництвом колишнього СРСР. Це стосується делімітації та демаркації державних кордонів, морської економічної зони, розподілу закордонної власності, алмазного та золотого запасів держави-попередниці та ін.

§ 5

Державоподібні утворення: Ватикан, вільні міста та ін.¹

Під категорію «державоподібні утворення» підпадають різні за своєю природою учасники міжнародних правовідносин. Історично першими такими вважали так звані вільні міста — Краків (1815—1846) та Данциг (Гданськ) (1919—1939), а також вільну територію Трієст (1947—1954), що виникли як наслідок вирішення територіальних спорів між сусідніми державами. До об'єднання Німеччини специфічний міжнародно-правовий статус мав Західний Берлін². Сьогодні до державоподібних утворень належить лише центр католицької церкви — Ватикан, — міжнародно-правовий статус якого визначається Латеранськими угодами з Італією від 11 лютого 1929 р., що були переглянуті 18 лютого 1984 р.³ Ватикан є членом МАГАТЕ, має статус спостерігача при ООН та її спеціалізованих установах, його представники (нунції) мають дипломатичні імунітети і привілеї⁴.

¹ Іноді до цієї категорії відносять Суверенний мальтійський орден, який є релігійним орденом католицької церкви. До захоплення Наполеоном Мальти у 1798 р. Орден володів цим островом. Але сучасний правовий статус Ордену скоріше підпадає під поняття благодійної неурядової організації, міжнародна правосуб'єктність якої базується на звичаї.

² Див.: Договір об остаточному урегулюванні відносин щодо території Германії от 12 вересня 1990 г. // Действующее международное право: В 2 т. — Т. 1. — С. 67—71.

³ Див.: Италия: Конституция и законодательные акты. — М.: Прогресс, 1988. — С. 346—356.

⁴ Україна встановила дипломатичні відносини з Ватиканом 8 лютого 1992 р.

§ 6

Міжнародна правосуб'єктність народів (націй)

У другій половині ХХ ст. було прийнято низку міжнародно-правових документів, які закріпили право народів на рівноправність та самовизначення¹. Кожен народ (нація) незалежно від рівня його політичного, економічного та культурного розвитку, а також чисельності має рівні права з усіма іншими народами (націями)².

Насамперед міжнародна правосуб'єктність народів пов'язана зі звільненням від колоніалізму. Одним із засобів реалізації залежними народами права на самовизначення було створення органів національно-визвольних рухів, які репрезентували на міжнародній арені свої народи. Відтак поставала проблема визнання, по-перше, конкретного народу, що виборює свою незалежність, у якості суб'єкта міжнародного права, а по-друге, визнання органів національно-визвольного руху, які дійсно представляють свій народ (націю) у процесі боротьби за незалежну державу. Значну роль відігравали резолюції ООН, у яких визнавалося право конкретних органів національно-визвольних рухів представляти свої народи в міжнародно-правових відноси-

¹ Див.: п. 2 ст. 1 Статуту ООН // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. — С. 173—180; ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. // Там само. — С. 198—202; ст. 1 Міжнародного пакту об економічних, соціальних і культурних правах від 16 грудня 1966 г. // Там само. — С. 203—206; Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14 грудня 1960 г. // Міжнародне право в документах: Учебное пособие / Сост. Н. Т. Блатова. — С. 18—20; Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружеских відносин і співпраці між державами в відповідності з Уставом ООН від 24 жовтня 1970 г. // Там само. — С. 4—12.; Заключительный акт Конференції з безпеки і співпраці в Європі від 1 серпня 1975 г. // Там само. — С. 12—18 та ін.

² Див.: *Мартынченко А. П.* Права народів в сучасному міжнародному праві. — К.: Наукова думка, 1993. — 162 с.

нах. Незважаючи на те що внутрішнє право метрополій розглядало збройну боротьбу народів, що боролися проти колоніалізму, як кримінальний злочин, міжнародне право віднесло це питання не до внутрішньої компетенції держав, а до сфери міжнародно-правового регулювання.

Міжнародно-правовий статус народів, що виборюють свою незалежність, обмежений саме питаннями визвольної боротьби та не дорівнює міжнародно-правовому статусу держав (так, за відсутності держави органи національно-визвольного руху не мають можливості укласти міжнародні договори про державні кордони). Але на учасників національно-визвольної боротьби поширюються принципи та норми міжнародного гуманітарного права¹, орган національно-визвольного руху може набувати статус спостерігача при міжнародних організаціях, відкривати свої представництва на території іноземних держав, укласти певні міжнародні договори, брати участь у міжнародних конференціях та інше.

Після розпаду колоніальної системи проблема міжнародної правосуб'єктності народів (націй) набула дещо іншого значення. Постало питання, чи зникає міжнародна правосуб'єктність народу (нації), після того як утворено незалежну державу. Уявляється, що набуття незалежності та створення своєї держави не тільки не веде до знищення міжнародної правосуб'єктності народу (нації), але, навпаки, дозволяє повніше реалізувати та найкраще гарантувати відповідну правосуб'єктність народу (нації). Інша справа, що в науці та практиці міжнародного права досі немає загальноприйнятого визначення народу (нації) як суб'єкта права на самовизначення. Особливо ця проблема актуальна для держав, у яких гостро стоїть проблема міжнаціональних відносин.

¹ Частина 1 ст. 1 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (протокол II) від 8 червня 1977 р. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. — С. 370.

§7

Міжнародні організації

Важливу роль у міжнародному співтоваристві відіграють міжнародні організації¹, що поділяються на міжурядові (ММУО) та неурядові (МНУО). Найбільш повно врегульовано міжнародно-правовий статус ММУО, членами яких виступають держави. Міжнародна правосуб'єктність ММУО є похідною від міжнародної правосуб'єктності держав, а міжнародно-правовий статус ММУО базується на установчому міжнародному договорі (статуті). Саме держави визначають мету, принципи, функції, обсяг прав і обов'язків ММУО. У разі потреби держави можуть не тільки змінювати міжнародно-правовий статус ММУО, а й повністю припиняти їхню діяльність. Кожна ММУО має свій спеціальний міжнародно-правовий статус, що визначається її статутом. Діяльність ММУО за межами статутних повноважень не є правомірною.

Уперше міжнародну правосуб'єктність ММУО було визнано у Консультативному висновку Міжнародного Суду ООН від 11 квітня 1949 р. Пізніше в рамках ООН було розроблено Віденську конвенцію про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру від 14 березня 1975 р.² та Віденську конвенцію про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р.³.

Діяльність МНУО регулюється міжнародним правом частково. Так, найбільш широкий міжнародно-правовий статус має Міжнародний комітет Червоного Хреста відповідно до Женевських конвенцій 1949 р. про захист жертв збройних конфліктів. Взаємовідносини ММУО і МНУО врегульовано так званим консультативним статусом, що встанов-

¹ Див.: *Нешатаева Т. Н.* Международные организации и право. — М.: Дело, 1998. — 272 с.; *Шибалева Е. А.* Право международных организаций: Вопросы теории. — М.: Междунар. отношения, 1986. — 160 с.

² Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. — С. 148—163.

³ Там само. — С. 37—53.

люється для кожної ММУО окремо¹. На регіональному рівні було прийнято Європейську конвенцію про визнання правосуб'єктності МНУО від 24 квітня 1986 р.

§ 8

Людина в міжнародному праві

Питання міжнародної правосуб'єктності фізичної особи є одним із найбільш дискусійних у сучасній науці міжнародного права. До середини ХХ ст. більшість вчених вважали, що правосуб'єктність індивіда повністю поглинається правосуб'єктністю держави, громадянином якої він є. Починаючи із прийняття 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини² науковий напрям за визнання міжнародної правосуб'єктності людини набирає все більшого поширення.

У радянській доктрині визнання людини суб'єктом міжнародного права розглядалося як спроба втручання у внутрішні справи держави. Такі погляди подекуди збереглися і у вітчизняній науці міжнародного права³. Проте міжнародна практика все частіше доводить, що індивід має міжнародні права та обов'язки. Фізична особа має право звертатися в позасудові (Комітет з прав людини, Комісія з прав людини та ін.) та судові (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини) міжнародні органи за захистом своїх прав. Фізична особа може нести міжнародну кримінальну відповідальність за вчинення міжнародних злочинів.

¹ Наприклад, відносини ООН з МНУО регулюються ст. 71 Статуту ООН і резолюцією ЕКОСОП ООН 1996/31 «Консультативні відносини між ООН і неурядовими організаціями» від 25 липня 1996 р.

² Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буромського. — С. 194—198.

³ М. Ю. Черкес прирівнює становище людини у міжнародному праві до становища тварин в екологічному праві (Черкес М. Ю. Міжнародне право. — К.: Знання, 2000. — С. 43).

Розділ 4

ДЖЕРЕЛА ТА НОРМИ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

§1

Поняття та види джерел міжнародного права

У міжнародно-правовій науці та практиці перелік джерел залишається дискусійним. Особливості міжнародного нормоутворення, різні правові традиції учасників міжнародно-правових відносин та їхня належність до різних правових систем, динамічний розвиток договірної міжнародного права та поява в ХХ ст. нових форм участі держав у прийнятті міжнародних рішень приводять до того, що питання про поняття та види джерел підпадає під політико-ідеологічний вплив, що частково виводить його за рамки права.

Поняття «джерела міжнародного права» неоднозначне та багато в чому залежить від загальних уявлень про право та міжнародне право зокрема. У вітчизняній науці термін «джерела права» традиційно мав значення «кінцевого етапу погодження волі суб'єктів міжнародного права»¹. У такому «вольовому» розумінні джерел криється той самий помилковий підхід, що й у підміні права законом, коли воля самодостатня, породжує закони й опосередковується ними. Тому, коли йдеться про джерела права, слід все ж мати на увазі не акти, а відносини, що породжують ті чи інші правила поведінки, за якими визнають юридичну обов'язковість. Правильніше було б вживати термін не «джерела міжнародного права», а «джерела, на основі яких у міжнародному праві виконують зобов'язання». Саме таке розуміння передбачає ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН —

¹ Международное право / Под ред. Г. И. Тункина. — М., 1982. — С. 48.

єдиного міжнародно-правового документа, що звертається до питання про джерела.

Згідно зі ст. 38 Статуту Міжнародного Суду «Суд... застосовує: а) міжнародні конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила, безперечно визнані державами, які є сторонами спору; б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми; в) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; г) із застереженням, вказаним у ст. 59, судові рішення та доктрини найкваліфікованіших фахівців із міжнародного публічного права різних націй у якості допоміжного засобу для визначення правових норм»¹.

Останнім часом у міжнародно-правовій практиці нерідко виникає питання й про інші джерела: про «м'яке» право, резолюції міжнародних організацій і конференцій, політичні домовленості, рішення міжнародних судових установ і деякі інші акти. Це природно, оскільки міжнародне право динамічно розвивається. Однак у кожному конкретному випадку при встановленні зобов'язань суб'єктів міжнародного права слід з'ясувати, наскільки суб'єкт готовий взяти на себе правове зобов'язання, якщо тільки мова не йде про імперативну норму міжнародного права. Можливе існування також достатньо автономних регіональних систем міжнародного права, перелік джерел яких відрізняється від загальноновизнаного. Утім, це скоріше виключення для міжнародного права, ніж правило, воно може свідчити про перехідний характер такого права (перехід права Європейського Союзу від міжнародного до конфедеративного (див. розділ 17).

§ 2

Міжнародні договори

Міжнародні договори — одна з найбільш поширених у наш час форм закріплення взаємних міжнародних прав і обо-

¹ Статут Міжнародного Суду ООН от 26 июня 1945 г. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. — С. 181—183.

в'язків. Міжнародні договори є зазвичай джерелом зобов'язань тільки для суб'єктів міжнародного права, що беруть у них участь. Міжнародні договори можна розділити на правові та контрактні. Правові фіксують норми міжнародного права, які отримали загальне визнання. У міжнародних контрактах формулюють поточні зобов'язання держави.

У правових договорах держави визнають і фіксують факт існування певної загальної норми. Так, у договорах про права людини зафіксована загальна норма про те, що «всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах», а на її основі сформульований каталог (перелік) прав людини. Правові договори держави сприймають як даність, як факт, у силу якого порядок речей не може бути змінений. Тому при укладанні таких договорів суб'єкти не можуть ні за яких обставин впливати на їхній зміст, не посягаючи при цьому на основи міжнародного права. Правові договори здебільшого фіксують визнання державами природно-правових норм, єдине уявлення про обсяг зобов'язань щодо таких норм, а також єдине тлумачення змісту цих норм. Прикладом правового договору може служити Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., згідно з яким права та свободи людини існують незалежно від позиції держав. Тому й говорити про те, що права та свободи людини з'явилися завдяки прийняттю міжнародного пакту не доводиться. Пакт зафіксував перш за все зобов'язання держав не посягати на такі права та свободи, тобто обов'язок дотримуватися природно-правових норм.

Контрактами є міжнародні угоди, що виникають у результаті узгодження позицій суб'єктів міжнародного права. Основна маса міжнародних договорів є саме контрактами. Тому точніше було б сказати, що ці угоди містять не норми міжнародного права, а міжнародні публічні зобов'язання. Контрактами є, наприклад, угоди з обмеження озброєння (держави домовляються про обсяги, строки, технічні умови й інше), економічні угоди (сторони домовляються про строки, умови, обсяги поставок, розміри штрафів та інше), статuti міжнародних організацій (сторони створюють систему головних і допоміжних органів, домовляються про процедуру й інше).

§ 3

Міжнародно-правовий звичай

Протягом тривалого часу саме міжнародно-правовий звичай був основним джерелом, на підставі якого в міжнародному праві виконувалися міжнародні зобов'язання. З ХХ ст. дедалі більшу роль почали відігравати міжнародні договори. Але й дотепер міжнародно-правовий звичай має велике значення¹.

Визначення міжнародно-правового звичаю наводиться у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду і свідчить про те, що звичай формується у практиці міжнародного спілкування. Для того щоб була визнана наявність звичаю, потрібне дотримання низки умов, які підтверджують існування практики, що визнається у якості правової норми: відносної тривалості практики, її ідентичності, загального характеру практики, її правомірності. Як приклад можна навести появу міжнародно-правового звичаю про невключення космічного простору до складу державної території. Обліт Землі першим штучним супутником у 1957 р. не викликав із боку держав протестів із приводу порушення їхніх державних кордонів. Супутник неодноразово пролетів над територіями держав, але ця практика не викликала заперечень. Параметри польоту суттєво не змінювались, тобто практика була ідентичною. Практика була достатньо поширеною: супутник пролетів над територіями багатьох держав. Практика була правомірною, бо ніхто не заявив про протилежне. Згодом у Договорі про принципи діяльності держав із дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 р. цей звичай знайшов договірне закріплення у ст. II — космічний простір включно з Місяцем та іншими небесними тілами не підлягає національному привласненню.

У разі укладення міжнародного договору міжнародно-правовий звичай, що регулює ті самі відносини, нерідко не втрачає свого значення. Перш за все він може залишатися чинним

¹ На думку деяких авторів, міжнародний звичай і міжнародний договір взагалі є «єдиними джерелами права» (*Оппенгейм Л.* Міжнародне право. — М.: ИЛ, 1948. — С. 45).

для тих суб'єктів, що, визнаючи звичай, не приєдналися до угоди з якихось причин. Звичай може бути за своїм обсягом ширшим, ніж договірна норма, і в цьому разі звичай також може діяти поряд із міжнародною угодою. Припинення міжнародного договору не припиняє автоматично дію звичаю.

Доказом існування міжнародно-правового звичаю можуть бути різні неправові джерела: резолюції міжнародних організацій і конференцій, дипломатичне листування, спільні заяви держав, комюніке, рішення національних або міжнародних судових органів, практика міжнародних органів та інше. Значення таких джерел неоднакове, але в сукупності вони можуть або підтверджувати, або заперечувати факт існування звичаю. Так, виходячи з наведеного прикладу з космічним простором, можна зазначити, що одним із доказів існування відповідного звичаю була резолюція Генеральної Асамблеї ООН 1962/XVIII «Декларація правових принципів діяльності держав із дослідження та використання космічного простору» від 13 грудня 1963 р.

Міжнародний звичай слід відрізнити від міжнародної звичаєвої практики (звичаєвості). Міжнародна звичаєвість — це загальна практика, що не має характеру правового зобов'язання. Міжнародною звичаєвою практикою є, наприклад, дипломатичний етикет. Міжнародна звичаєвість може перерости в міжнародно-правовий звичай або навіть послужити основою для договірної норми¹.

§ 4

Загальні принципи права, що визнаються цивілізованими націями

Поняття загальних принципів права з'явилося в арбітражній практиці XIX ст., а потім і в Статуті Постійної палати міжнародного правосуддя. Після деяких сумнівів ця

¹ Я. Броунлі вважає, що саме так сталося з міжнародним звичаєм не оглядати багаж дипломатів, який потім було закріплено в якості правової норми у Віденській конвенції про дипломатичні відносини 1961 р. (Броунлі Я. Международное право: В 2 кн. — Кн. 1. — М.: Прогресс, 1977. — С. 27).

норма була включена до Статуту Міжнародного Суду. Відтоді питання про те, що становлять собою загальні принципи права, які визнаються цивілізованими націями, викликає чимало дискусій, аж до прагнення мінімізувати значення п. «с» ст. 38 Статуту Міжнародного Суду.

Через визнання існування загальних принципів права, що визнаються цивілізованими націями, можливе визнання єдності права як загальноцивілізаційного, загальнокультурного явища. Загальні принципи права — це саме ті первинні правові смисли, на основі яких виникло й існує право, у тому числі й міжнародне. Існування права без них неможливо уявити. Мова тут іде не тільки про юридичні вчинки або логічні правила, але й про саму внутрішню культуру права та правозастосування. До загальних принципів права можна віднести принцип свідомості, принцип незловживання правом, принцип, який встановлює, що рівний над рівним не може мати влади, принцип, згідно з яким не можна бути суддею у власній справі, та інше. Деякі із загальних принципів права набули із часом значення основних принципів — наприклад, принцип дотримання договорів. Загальні принципи не мають зазвичай письмового закріплення, а їхнє застосування пов'язане в першу чергу з культурою правозастосовувача, коли на основі інших норм прийняти рішення неможливо. Відповідно, загальні принципи права — це не звичаєво-правові норми, оскільки вони настільки давно поширені, що втратили безпосередній зв'язок із практикою держав.

Міжнародному праву відомі випадки звернення до загальних принципів права, хоча відбувається це нечасто. Міжнародні судові органи зазвичай використовують такі принципи для мотивування рішень, не вказуючи на них як на джерело. Але відомі й інші випадки, коли загальний принцип права виступав у якості однієї з основ судового рішення¹.

¹ У справі про Хожувську фабрику Постійна палата міжнародного правосуддя констатувала «нааявність принципу міжнародного права та навіть загальної правової концепції, згідно з якою будь-яке порушення будь-якої домовленості тягне за собою зобов'язання відшкодування» (див.: Решение Постоянной палаты международного правосудия по делу о фабрике в Хожуве // PCIJ. Ser. A. — №. 9. — 2927).

§ 5

Судові рішення

Питання про судові рішення як джерело міжнародного права викликає немало суперечок як в теорії, так і на практиці. Різниця в підходах пояснюється передусім належністю до тих чи інших правових систем. За загальним правилом із позиції міжнародного права судові рішення повинно мати силу тільки у тій справі, у якій воно було прийняте. Суди застосовують право, а не творять його. Саме таке положення містять ст. 59 Статуту Міжнародного Суду, ст. 84 Конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень від 5 (18) жовтня 1907 р. Окрім того, рішення судів якщо й можуть бути використані як посилання на джерела, то лише в якості допоміжних. Ст. 38 Статуту Міжнародного Суду передбачає, що суд застосовує судові рішення як допоміжний засіб «для визначення правових норм».

Зі сказаного випливає, що практика міжнародних судових органів справляє певний вплив на розвиток міжнародного права. Так, консультативна постанова Міжнародного Суду про відшкодування збитків, понесених на службі ООН, дала зрозуміти, що міжнародна організація може бути суб'єктом майнових претензій. Рішення судів можуть бути також етапами міжнародного нормоутворення, відображаючи тенденції в розвитку міжнародного права. Але траплялося, що судові рішення йшли всупереч подальшому розвитку міжнародного права.

Не перебільшуючи і не применшуючи значення рішень міжнародних судових органів, слід зазначити, що підготовка таких рішень зазвичай пов'язана з іменами найавторитетніших фахівців у галузі міжнародного права. Вже один цей факт робить будь-які з цих рішень помітною подією в міжнародно-правовому житті. Тому міжнародну судову практику не залишають поза увагою ані держави, ані юристи, ані самі міжнародні судові органи.

§ 6

Доктрина

Доктрина, певна річ, є факультативним джерелом міжнародного права і дає можливість використовувати праці найбільш авторитетних і кваліфікованих юристів із публічного права. Цілком очевидно, що доктрина може бути використана виключно в тих випадках, коли відсутні інші джерела або коли визначеність зобов'язань, що з них випливають, викликає сумніви. Можливе звернення до праць тих юристів, які справили на міжнародне право формуючий вплив чи є авторитетними свідками певних етапів його розвитку. Серед таких юристів слід назвати Г. Гроція, Ф. Суареса, К. Блюнчлі, Л. Оппенгейма, А. Фердросса, Ф. Мартенса, Л. Камаровського та деяких інших.

Нерідкими є випадки, коли доктрину використовують для підтвердження існування міжнародного правового звичаю. Саме так було з визнанням того, що в Європі не існує права дипломатичного притулку¹.

Офіційні державні та міжнародні органи широко використовують доктрину для тлумачення міжнародно-правових норм. Немає жодного сумніву, що в цьому разі саме позиції, погляди фахівців із права можуть сформувати остаточні уявлення про межі й обсяг міжнародних зобов'язань.

§ 7

«М'яке» міжнародне право

Поняття «м'якого» права з'явилося в міжнародному праві в останні 20—30 років. Це було пов'язане із прагненням як держав, так і міжнародних організацій визначити

¹ Приклад аргументації такого роду див.: Литвинов М. Речь на 96-й сессии Совета Лиги Наций по вопросу о праве убежища в дипломатических миссиях в Мадриде, 27 января 1937 г. // *Литвинов М.* Внешняя политика СССР. ОГИЗ-Соцэкгиз, 1937. — С. 189—192. При цьому в якості класичних були використані праці Сатоу, Прадієр-Фодере, Мура, Клюбера, Гефтера, Блюнчлі, Мартенса.

місце таких міжнародних документів, які первинно не належать до міжнародних угод, але значення яких виходить за рамки морально-політичних зобов'язань. При цьому суб'єкти можуть не мати первинного наміру укласти міжнародний договір і саме тому не надають документу відповідної форми. Або ж суб'єкти не хочуть встановлювати для себе чіткі права й обов'язки, проте прагнуть письмово зафіксувати певний рівень відносин, що склалися між ними.

Щоб встановити, чи належить документ до міжнародних договорів, потрібно проаналізувати його форму, структуру, співвідношення частин, формулювання. Про відсутність наміру укласти договір можуть свідчити відсутність у документі преамбули, заключних положень із вказівкою на автентичність текстів, норми про реєстрацію документу в Секретаріаті ООН, положень про строк дії, порядок припинення тощо. Про небажання суб'єктів встановлювати для себе чіткі права й обов'язки свідчать загальні неконкретні фрази, положення, котрі передбачають можливість розсуду сторін, мають характер намірів та інше.

Поняття «м'якого» права знаходить визнання в теорії, його широко використовують у практиці міжнародних відносин. До актів «м'якого» права відносяться, зокрема, Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 р. та всі подальші підсумкові документи РБСЄ/ОБСЄ¹, Рамочний Документ «Партнерство заради миру»²,

¹ Зазначені документи формулюють широку палітру політико-правових норм, які відносяться перш за все до основних принципів міжнародного права та до принципів демократичної організації політичних режимів держав. (Див.: *Буроменский М. В.* Политические режимы государств в международном праве. Влияние международного права на политические режимы государств. — Харьков: Ксилон, 1997.)

² До участі в Рамочному Документі згідно з рішенням глав держав та урядів країн — членів НАТО від 10 лютого 1994 р. були запрошені держави Східної Європи. Для держав, що підписали документ, це не тягне жодних форм участі в НАТО. У той же час Документ має велике політичне значення як такий, що підтверджує намір НАТО розширюватися на Схід. Саме це визначило будову документа та його оцінку як акта «м'якого» права.

Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору¹.

Віднесення актів «м'якого» права до джерел міжнародного права викликає немало труднощів саме в силу їхнього квазіправового характеру. Здебільшого виконання таких актів спирається виключно на їхній авторитет і пов'язані з ними наміри сторін (наприклад, укласти в майбутньому міжнародну угоду, доказати свою прихильність відображеним у документі ідеалам або закріпити деякі стандарти). Нерідко міжнародні договори можуть містити посилання на норми «м'якого» права². Норми «м'якого» права можуть бути важливим етапом у процесі формування договірних або звичаєвих міжнародно-правових норм.

§ 8

Односторонні акти держав

Прийняття міжнародних правових актів можливе як шляхом укладання міжнародних договорів, так і одностороннім шляхом. Односторонні зобов'язання можливі як для держав, так і для інших суб'єктів міжнародного права. Існування таких зобов'язань, якщо вони прийняті у відповідності з міжнародним правом, такою ж мірою правомірне, як і існування договірних актів. Тобто односторонні акти можуть мати правове значення та, відповідно, юридичні наслідки.

Односторонні акти, безумовно, є джерелами міжнародного права, бо створюють міжнародні зобов'язання. Відсутність

¹ Хартія була підписана Президентом України 9 липня 1997 р. з метою закріпити політичні відносини між Україною та НАТО. Хартія недвозначно визначає наміри сторін і тим самим виходить за межі морально-політичного акта, не маючи в той же час статусу міжнародного договору. Але вона може бути оцінена як акт «м'якого» права.

² Наприклад, у Преамбулі Угоди між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Казахською Радянською Соціалістичною Республікою 20 лютого 1991 р. закріплена прихильність сторін цілям і принципам Гельсінгського заключного акта, Паризької хартії для нової Європи від 21 листопада 1990 р. та інших основоположних міжнародних правових документів, що стосуються міжнародної безпеки та співробітництва в Європі й Азії.

односторонніх актів у переліку ст. 38 Статуту Міжнародного Суду не говорить про зворотне. По-перше, ст. 38 подає перелік джерел, які «суд застосовує», а не вичерпний перелік всіх джерел міжнародних зобов'язань. По-друге, на момент прийняття Статуту питання про односторонні зобов'язання в теорії не було розроблено. До того ж навряд чи слід сумніватися в тому, що односторонні зобов'язання можуть мати меншу юридичну силу, ніж, наприклад, доктрина, яку застосовує Суд. Зрозуміло, не всі односторонні акти можна розглядати як юридично значимі. Наприклад, такими не є голосування, заяви, комюніке й інші. Але якщо суб'єкт бажає надати своєму односторонньому акту правові наслідки, то такий акт, безумовно, є правовим.

Можливе існування таких односторонніх актів, як: визнання, обіцянка, відмова, протест.

Визнання — зобов'язання розглядати об'єкт, що визнається як такий, що відповідає міжнародному праву (міжнародно-правове визнання держав, урядів, рухів, кордонів, історичних заток, боргів, факту правопорушення й ін.). Заява про визнання означає відмову суб'єкта від оспорування існуючого становища, якщо тільки не відбуваються зміни, які суттєво його змінюють. Наприклад, зникнення раніше визнаної держави та поява нового суб'єкта.

Обіцянка — зобов'язання чинити в подальшому інакше, ніж це мало місце раніше. Обіцянка можлива у вигляді заяви про приєднання до договору, його ратифікації, у вигляді внесення застережень, односторонньої відмови від виконання договору (денонсації, анулювання). Обіцянка може бути пов'язана також із зобов'язанням змінити свій правовий статус, наприклад у разі заяви про постійний нейтралітет (Акт про нейтралітет Австрії від 26 жовтня 1955 р.)¹ або про намір набути такого статусу (Декларація про державний суверенітет України від 16 червня 1990 р.)². У деяких випадках міжнародні договори в якості обов'язкової умови містять положення про необхідність спеціального одностороннього

¹ Див.: *Международное право в документах* / Сост. Н. Т. Блатова. — С. 468.

² Див.: *Міжнародне право в документах* / За заг. ред. М. В. Буромського. — С. 22.

акта — застереження (наприклад, застереження про визнання державою обов'язкової юрисдикції Міжнародного Суду).

Відмова – акт, на підставі якого суб'єкт (зазвичай держава) відмовляється від своїх прав і претензій. Відмова можлива або у вигляді передачі права іншому, або у вигляді відречення від права взагалі. Прикладом відмови першого роду може служити відмова СРСР від репараційних претензій до Японії та Німеччини. Прикладом другого роду є намір України відмовитися від володіння ядерною зброєю. Відмова завжди стосується права суб'єкта та не створює зобов'язання для третіх держав. За формою відмова може бути письмовою, усною або мовчазною. Однак вона завжди повинна бути ясно вираженою, її неможливо презюмувати. Міжнародне право не містить певних положень щодо можливості відмовитися від відмови. Але можна доміслити, що тут повинно діяти те саме застереження, що й у праві міжнародних договорів – *rebus sic stantibus*.

Протест — акт, за допомогою якого суб'єкт констатує порушення права та вимагає виправлення ситуації, компенсації шкоди. Протест може бути пов'язаний із порушенням прав як суб'єкта, що заявляє протест, так і інших суб'єктів або з порушенням норм міжнародного права загалом. Протест здебільшого має письмову форму, хоча міжнародне право з цього приводу не містить будь-яких вказівок. Нерідко протест буває поєднаний із певними діями: розривом дипломатичних відносин, оголошенням *persona non grata*, відзивом посла, репатріацією, репресаліями та іншим.

Протест може мати суттєве міжнародно-правове значення як акт своєчасної та недвозначної заяви суб'єкта про його порушене право. Так, Міжнародний Суд не визнав претензій Великої Британії в англо-норвезькій справі про риболовство 1951 р. не в останню чергу тому, що з боку Великої Британії були відсутні протести щодо декретів уряду Норвегії починаючи з 1869 р. Відсутність протесту можна розглядати як презумпцію згоди суб'єкта зі становищем і обставинами, що існують. Що довше вона триває, «то більше ця презумпція перетворюється на дійсне визнання»¹. При цьому суб'єкт

¹ Международное право / Отв. ред. Г. В. Игнатенко. — М., 1996.

має бути повідомлений про те, що мало місце порушення його права. Із протесту має випливати або визнання його правомірності, або визнання наявності міжнародного спору, вирішення якого має відбуватися на основі принципу мирного розв'язання міжнародних спорів.

§ 9

Питання про юридичну силу резолюцій міжнародних міжурядових організацій

У резолюціях міжнародних міжурядових організацій від початку відсутній намір брати на себе правові зобов'язання в будь-якій формі. Тому резолюції не є джерелом, якщо навіть держава фактично дотримується положень резолюції. У цьому разі можна говорити скоріше про появу міжнародно-правового звичаю, а не про наявність у резолюції нормативно-правового характеру. Резолюція не стає джерелом і тоді, коли вона повторює існуючу норму права, — в цьому разі дотримуються не положень резолюції, а чинної норми міжнародного права.

§ 10

Норми міжнародного права та їхня класифікація

Норми міжнародного права можна класифікувати за такими критеріями:

1) за сферою дії — універсальні, регіональні та партикулярні. *Універсальні норми* діють у глобальних масштабах і мають загальнообов'язкову силу. Основною формою вираження цих норм є міжнародні звичаї. Прикладами універсальних норм є основні загальновизнані принципи міжнародного права, положення таких універсальних багатосторонніх договорів, як Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р., Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. та ін. *Регіональні норми* регулюють

відносини в межах певного географічного регіону між державами, що розташовані в ньому. *Партикулярні норми* регулюють відносини держав незалежно від географічного регіону. У більшості випадків вони містяться у двосторонніх угодах;

2) за юридичною силою – імперативні та диспозитивні. *Імперативні норми* регулюють найважливіші міжнародні відносини, що стосуються всезагальних інтересів. Вони багато в чому визначають характер усього міжнародного права. Порухення імперативної норми заподіює шкоду усьому світовому співтовариству. Характерна особливість імперативних норм полягає також у тому, що вони є певними критеріями юридичної чинності інших норм міжнародного права. Згідно зі ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. «імперативна норма загального міжнародного права є нормою, яка приймається та визнається міжнародним співтовариством держав загалом як норма, відхилення від якої неприпустиме і яка може бути змінена лише наступною нормою загального міжнародного права, що носить такий саме характер». Ця ж стаття оголошує нікчемним міжнародний договір, «якщо в момент укладання він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права». Прикладами таких норм є принципи сучасного міжнародного права: суверенна рівність держав, сумлінне виконання взятих на себе зобов'язань, вирішення міжнародних спорів мирними засобами та ін.

Диспозитивні норми закріплюють право сторін відступити від їхнього змісту й обрати інший варіант поведінки, який самою нормою прямо не передбачений. У разі якщо сторони не обрали цей інший варіант поведінки, вони зобов'язані суворо дотримуватися приписів диспозитивної норми. За її порушення сторони несуть міжнародно-правову відповідальність;

3) за функціями в системі міжнародного права — матеріальні та процесуальні. *Матеріальні норми* визначають конкретні права й обов'язки сторін щодо певного об'єкта міжнародно-правового регулювання. *Процесуальні норми* встановлюють порядок створення та реалізації матеріальних норм

(правила процедури міжнародних конференцій та організацій, процедури вирішення міжнародних спорів та ін.);

4) за способом створення та формою вираження – норми звичаєві, договірні та ті, що містяться в рішеннях міжнародних організацій, що мають нормативні властивості;

5) за способом регулювання — зобов'язальні, уповноважувальні, заборонні та відсильні. *Зобов'язальні норми* закріплюють обов'язки учасників конкретних міжнародних правовідносин. *Уповноважувальні норми* встановлюють певні права взаємодіючих учасників міжнародних відносин. *Заборонні норми* містять заборони на здійснення певних дій або на утримання від них. *Відсильні норми* зобов'язують керуватися правилами, що містяться в інших нормативних актах. Відсильна норма може відсилати і до неправових актів (наприклад, до рекомендаційної резолюції міжнародної організації). У цьому разі відповідне положення неправового акта для регулювання цього правовідношення наділяється юридичною силою;

6) за часом дії – строкові та безстрокові. Існування *строкових норм* визначається або чіткими часовими межами, або залежністю від настання чи ненастання будь-яких юридичних фактів. *Безстрокові норми* характерні для мирних договорів про дружбу та співробітництво, статутів міжнародних міждержавних організацій. Усі імперативні норми також є безстроковими.

§ 11

Ієрархія норм міжнародного права

Протягом століть питання співвідношення міжнародно-правових норм вирішувались на підставі правил, що визначаються сьогодні як загальні принципи права. Вони приписують, наприклад, надавати перевагу тій нормі, яка з'явилась пізніше (*lex posterior derogat legi priori*) або яка є спеціальною по відношенню до загальної норми (*lex specialis derogat legi generalis*). Такий підхід є виправданим і сьогодні. Незважаючи на те що міжнародні відносини стали більш комплексними та складними, основна функція

міжнародного права як регулятора відносин юридично рівноправних суб'єктів залишилась. Міжнародно-правові зобов'язання, виражені у формі міжнародного договору чи звичаю, як і колись, розглядаються як юридично рівноцінні. Тому зараз, як і раніше, без застосування правил юридичної техніки не можна обійтись ані у практичній дипломатії, ані у теорії міжнародного права.

Разом із тим у другій половині ХХ ст. значення загальних принципів права перестало бути винятковим у питаннях співвідношення міжнародно-правових норм. Визнання після Другої світової війни вищої юридичної сили за імперативними нормами (*jus cogens*) надало нормативній системі міжнародного права тієї ієрархічної структури, у якій загальні принципи здебільшого почали виконувати допоміжні функції.

Імперативні норми складають фундамент нормативної системи сучасного міжнародного права, визначають межі чинності або нечинності його норм. Самі вони можуть бути змінені «лише наступною нормою загального міжнародного права, що носить такий саме характер» (ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.).

Питання співвідношення зобов'язань держав-членів згідно із Статутом ООН та регіональними договорами, що укладаються ними, регулюються главою VIII. Так, відповідно до п. 1 ст. 52 «цей Статут жодною мірою не перешкоджає існуванню регіональних угод або органів для вирішення таких питань, що стосуються підтримання міжнародного миру та безпеки, які є придатними для регіональних дій, за умови, що такі угоди або органи та їхня діяльність сумісні із цілями і принципами Організації».

Основні принципи ООН поширюються і на ті держави, що не є її членами. З одного боку, це є результатом того, що ці принципи тривалий час сприймаються світовим співтовариством як універсальні міжнародні звичаї, що формують основу загального міжнародного права. З іншого боку, п. 6 ст. 2 Статуту ООН приписує: «Організація піклується про те, щоб держави, які не є її членами, діяли відповідно до цих принципів, оскільки це може виявитися необхідним для підтримання міжнародного миру та безпеки».

ВЗАЄМОДІЯ МІЖНАРОДНОГО ТА ВНУТРІШНЬОГО ПРАВА

§ 1

Питання про співвідношення міжнародного права та внутрішнього права

Питання про співвідношення міжнародного та внутрішнього права є відносно новим у правовій теорії та практиці. Тривалий час міжнародне право обслуговувало відносно вузьку галузь зовнішньополітичної діяльності держав, мало стосуючись внутрішньої. При цьому сама сфера міжнародних відносин була закритою, у ній було присутнє гранично обмежене коло суб'єктів. До того ж в умовах панування абсолютного державного суверенітету, що межував зі сваволею, ступінь впливу міжнародного права на міжнародну політику був мінімальним. А у внутрішньому правопорядку держави взагалі не схильні були брати до уваги міжнародне право – з огляду на уявлення, що домінували, воно за своєю природою не могло торкатися внутрішньодержавних відносин.

Проблема співвідношення міжнародного та внутрішнього права теоретично та практично стала притягувати до себе увагу з другої половини ХІХ ст. Це було пов'язано зі зростанням ролі міжнародного права і з посиленням взаємозв'язку і взаємозалежності держав. Саме в цей час виникли перші доктринальні обґрунтування видів і способів співвідношення міжнародного та внутрішнього права. Як і в сучасній доктрині, це питання розглядали залежно від того, що становить собою міжнародне право, яке коло його суб'єктів, якими є об'єкт і метод міжнародно-правового регулювання, джерела зобов'язань, як слід розуміти державний суверенітет.

Питання про співвідношення міжнародного та внутрішнього права має як теоретичне, так і практичне значення. Для більшості держав світу міжнародне право давно перестало бути чимось екзотичним і далеким від потреб практикуючого юриста, як це було ще на початку ХХ ст. Це вкрай складне питання постало перед Україною й у загальному вигляді було вирішено вже при прийнятті Декларації про державний суверенітет 1990 р.¹

У світі все частіше виникають ситуації, вирішення яких неможливе без міжнародно-правового співробітництва. Це стосується не лише спроб вирішити глобальні проблеми сучасності (екологічну, продовольчу, енергетичну, розвитку, народонаселення тощо), задля чого мають бути об'єднані зусилля всіх держав світу. Без використання міжнародного права неможливо також повноцінно здійснювати захист прав людини, вести боротьбу зі злочинністю, співпрацювати в галузі міжнародних перевезень, освоєння світового океану. Держави змушені визнати для себе або пріоритет міжнародного співробітництва і, відповідно, міжнародного права, або опинитися перед загрозою глобальної кризи, вийти з якої поодиноці неможливо. Більшість держав світу зробили вибір на користь визнання авторитету міжнародного права. До сфери міжнародно-правового регулювання потрапляють усе більше питань, які раніше відносилися, як правило, до сфери виключної внутрішньої компетенції держави.

§ 2

Теорії взаємодії міжнародного та внутрішнього права

Незалежно від розбіжностей правових систем держав при розгляді питання про співвідношення міжнародного та внутрішнього права можна виокремити деякі загальні ознаки, що відображають пріоритети, яких дотримуються ті чи інші держави у своїх міжнародно-правових відносинах.

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. – С. 22.

У науці міжнародного права у зв'язку з цим виділяють дві основні теорії: дуалістичну та моністичну.

Дуалістична теорія виникла наприкінці XIX ст. Одним із її основоположників був відомий німецький юрист Г. Триппель. Згодом теорія була розвинута Д. Анцилотті, Д. Фіцморисом і набула багато прихильників. Саме ця теорія домінувала в офіційній радянській правовій доктрині з другої половини 50-х років XX ст. В основі дуалістичної теорії лежить твердження, що міжнародне та внутрішнє право — це дві самостійні правові системи, два різні правопорядки. Не заперечуючи можливості зіткнення чи взаємодії цих правових систем, прихильники дуалізму вважають, що норми міжнародного права не можуть діяти у внутрішньому правопорядку, і навпаки, норми внутрішнього права не діють у міжнародно-правових відносинах.

Дуалізм не заперечує і не виключає дотримання державами своїх міжнародно-правових зобов'язань. Однак для цього необхідно використання спеціальних законодавчих процедур, завдяки яким лише й можлива імплементація (перетворення) норм міжнародного права на норми внутрішнього права. У результаті держава одержує унікальну можливість вести свого роду подвійне життя: одне — в галузі міжнародно-правових відносин, інше — внутрішнє. Держава не обов'язково зловживатиме таким «роздвоєнням особистості». В умовах демократичного політичного режиму виконавчій і законодавчій владі складно укласти міжнародні договори без подальшої імплементації у внутрішньому праві. Відповідним внутрішньодержавним процедурам, як правило, присвячене досить деталізоване законодавство. Інакше стоять справи в умовах тоталітаризму, де розрив між міжнародно-правовими зобов'язаннями та національним законодавством може бути величезним¹.

¹ Показовим є приклад участі СРСР у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. Пакт був ратифікований Президією Верховної Ради СРСР 18 вересня 1973 р., однак переважна більшість закріплених у ньому норм так і не були імplementовані в радянське законодавство. Це не заважало СРСР брати активну участь у роботі Комітету із прав людини, створеному для контролю за дотриманням Пакту, виявляти його порушників і засуджувати ті держави, що до Пакту не приєдналися.

Негативним наслідком дуалізму в радянській правовій практиці виявився високий рівень міжнародно-правового нігілізму в пострадянських державах.

Моністична теорія теорія ґрунтується на визнанні міжнародного та внутрішнього права єдиною системою права. Джерела цієї концепції з'явилися на початку ХІХ ст.¹ та були розвинуті у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. При цьому одні прихильники монізму виходять із верховенства внутрішнього права держави, інші — з верховенства міжнародного права.

Моністична теорія примату внутрішньодержавного права одержала поширення на межі ХІХ—ХХ століть переважно у працях німецьких юристів і згодом знайшла відображення в зовнішньополітичних концепціях Третього рейху. Ця теорія була підтримана офіційною радянською доктриною в 20—40-ві роки ХХ ст. Концепція примату внутрішньодержавного права ґрунтується на поглядах Гегеля, який вбачав у державі «абсолютну владу»². Як наслідок абсолютним визнається і внутрішньодержавне право. Тому прихильники примату внутрішньодержавного права розглядають міжнародне право як складову частину національних правових систем³.

¹ І. Клюбер на початку ХІХ ст. писав: «Суспільне право ... цілком обіймає право народне, із включенням природного» (*Клюбер И. Л. Новейшее европейское народное право.* — М.: Тип. Августа Семена, 1828. — С. 3). Див. також: *Безобразов Н. А. Исследование начала внешнего государственного права.* — СПб., 1838.

² *Гегель.* Твори. — Т. 7. — М.—Л., 1934. — С. 349.

³ Німецький юрист А. Цорн писав на початку ХХ ст., що «міжнародне право можна вважати правом лише якщо воно є правом держави» (*Zorn A& Grundzuge des Volkerrecht.* Leipzig, 1903. — S. 7). У радянській доктрині одним із перших розвивав цей напрям Є. А. Коровін. Дещо пізніше Є. Пашуканіс стверджував: «Договірне оформлення наших відносин із буржуазними державами — це частина нашої зовнішньої політики, це її продовження в особливій формі» (*Пашуканис Е. Международное право // Энциклопедия государства и права.* — М.: Издво Коммунистич. академии, 1925—1926. — Т. 2. — С. 872). Ці ідеї домінували в СРСР до початку 50-х років (див.: *Голунский С. А., Строгович М. С. Теория государства и права.* — М.: Юриздат, 1940; *Вышинский А. Я. Международное право и международная организация // Вопросы международного права и международной политики.* — М.: Юриздат, 1949. — С. 481).

Теорія примату внутрішньодержавного права неприйнятна з багатьох точок зору. По-перше, такі погляди ведуть до заперечення міжнародного права. Це абсолютно неприйнятно в умовах розвитку взаємозв'язку та взаємозалежності у світі, коли міжнародне право нерідко виявляється не лише найбільш ефективним, але й єдиним інструментом вирішення проблем, що постають перед людством. По-друге, ця теорія підриває принцип примату права над політикою, тому що створюється загроза утвердженню в міжнародних відносинах примату зовнішньої політики окремих держав, що може мати наслідком применшення цінності правового спілкування. По-третє, сучасне міжнародне право піднімається до рівня захисту прав і інтересів людства, коли амбіції окремих держав мають поступитися місцем збереженню загальнолюдських цінностей. Проте в сучасній міжнародно-правовій доктрині та на практиці елементи примату внутрішньодержавного права зустрічаються досить часто.

Монізм примату міжнародного права почав свій розвиток після Першої світової війни. Одним із її основоположників був Г. Кельзен¹. Згодом його погляди знайшли чимало прихильників, серед яких Д. Сель, Ш. Руссо, Я. Броунлі та ін. З погляду теорії примату міжнародного права у світі існує єдиний правопорядок у рамках єдиної системи права. Він охоплює і міжнародне, і національне право, однак домінуючим є правопорядок, ґрунтований на міжнародному публічному праві. У крайніх проявах теорія примату міжнародного права може доходити до повного заперечення державного суверенітету та навіть до заперечення держави. У такому трактуванні теорія прийнятна хіба що для концепції світової держави, тому що заперечення національного права та держави одночасно заперечує і міжнародне право.

У той же час цілком заперечувати можливість примату міжнародного права було б помилкою. Зокрема, *прийнятною слід вважати таку модель співвідношення міжнарод-*

¹ За словами Г. Кельзена, міжнародне та внутрішнє право складають «єдиний правопорядок», причому внутрішньодержавний правопорядок базується на міжнародному правопорядку (*Kelsen H. La transformation du droit international en droit interne. In: Rev. Gen. Droit International Public. – 1936. – № 1. – P. 11*).

ного та внутрішнього права, відповідно до якої у внутрішньодержавних відносинах діють норми внутрішнього права, але таким чином, що вони не суперечать міжнародному публічному праву. У разі ж прогалин у внутрішньому праві чи колізій норм внутрішнього та міжнародного права мають діяти норми міжнародного права (особливості дії норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку кожна держава може визначати самостійно). Природно, що в цьому разі частина внутрішньодержавних відносин може з'явитися у сфері міжнародно-правового регулювання¹.

У сучасному світі найбільш прийнятним з існуючих вчень про співвідношення міжнародного та внутрішнього права є доктрина, ґрунтована на синтезі теорій дуалізму та примату міжнародного права. При цьому треба виходити з доктрини єдності права як соціокультурного явища, що породжує єдиний у своїй основі правопорядок, який, у свою чергу, складається з відносно самостійних міжнародного та внутрішнього правопорядків. Міжнародний і внутрішній правопорядки не знаходяться в ієрархічній залежності та тісно взаємодіють. Унаслідок цього виникають сфери спільного міжнародно- та національно-правового регулювання із безсумнівним приматом міжнародного права (прав людини, деяких питань міжнародного морського права тощо). У той же час зберігаються галузі виключного міжнародно-правового та національно-правового регулювання. Неминучим є розширення області спільного правового регулювання за рахунок проникнення міжнародного права до внутрішнього правопорядку.

¹ Найбільш показова дія у внутрішньому правопорядку міжнародно-правових норм з прав людини. Наприклад, Європейський суд із прав людини неодноразово нагадував, що особа повинна посылатися в національних судових органах на норми Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р., якщо ці норми є єдиною правовою підставою для захисту права (Deweer judgment of 27 February 1980, series A № 35, p. 15, para. 26). Конституційний суд Іспанії своїм рішенням від 25 жовтня 1993 р. дозволив пряме застосування так званого прецедентного права Європейського суду із прав людини у відносинах, врегульованих внутрішнім правом (Практика Європейського суду з прав людини. – Вип. 2. – Львів: Кальварія, 1998. – С. 17).

§ 3

Вплив міжнародного права на внутрішнє право

Незалежно від обраної моделі співвідношення міжнародного та внутрішнього права необхідність дотримання державою міжнародно-правових зобов'язань ставить перед нею питання або про особливості дії міжнародно-правових норм у внутрішньому правопорядку, або про особливості внутрішньодержавного механізму врахування впливу міжнародного права на внутрішнє право. В останньому разі зазвичай говорять про механізми імплементації. Але в будь-якому разі в державі виникає необхідність здійснення деяких дій для реалізації міжнародно-правових норм у внутрішньому правопорядку. Практика дозволила напрацювати в цій галузі кілька законодавчих процедур.

У разі визнання державою тією чи іншою мірою прима-ту міжнародного права саме внутрішнє законодавство повинно визначати, яким чином і за яких обставин норми міжнародного права породжуватимуть внутрішньодержавні правовідносини¹. Необхідно, однак, мати на увазі, що такого роду законодавче регулювання може бути прийнятним переважно для міжнародно-правових норм, що самоздійснюються.

¹ У розділі 2 ст. 6 Конституції США передбачено: «Договори, що укладені чи будуть укладені Сполученими Штатами, є верховним правом країни» (Конституція буржуазних государств. – М.: Юрлит, 1982. – С. 19–43). Конституція Французької Республіки в ст. 55 установлює: «Договори чи угоди, належним чином ратифіковані чи схвалені, мають силу, що перевищує силу внутрішніх законів, з моменту опублікування, за умови застосування кожної угоди чи договору іншою стороною» (Там само. – С. 88–112). Конституція Іспанії в ч. 1 ст. 96 закріплює: «Законно укладені й офіційно опубліковані в Іспанії міжнародні договори складають частину її внутрішнього законодавства» (Там само. – С. 276–329). У ч. 4 ст. 15 Конституції Російської Федерації визначено: «Загальновизнані принципи та норми міжнародного права і міжнародні договори Російської Федерації є складовою частиною її правової системи. Якщо міжнародним договором Російської Федерації встановлені інші правила, ніж передбачені законом, застосовуються правила міжнародного договору».

Такими, що самоздійснюються, слід вважати міжнародно-правові норми, реалізація яких не вимагає обов'язкової конкретизації чи уточнення у внутрішньому законодавстві. Тому міжнародно-правові норми, що самоздійснюються, можуть мати пряму дію у внутрішньому праві. Нормою, що самоздійснюється, можна, наприклад, назвати норму ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.: «Кожна людина, де б вона не знаходилася, має право на визнання її правосуб'єктності». У тих державах, де визнається тією чи іншою мірою примат міжнародного права, застосування міжнародно-правових норм, що самоздійснюються, має бути звичайним для правої практики.

Часто норми міжнародних договорів не є такими, що самоздійснюються. Реалізація таких норм вимагає обов'язкової конкретизації чи уточнення у внутрішньому законодавстві. Для конкретизації чи уточнення міжнародно-правових норм, що не самоздійснюються, у державах, які визнають тією чи іншою мірою примат міжнародного права, застосовується спеціальна законодавча процедура імплементації, тобто перетворення норм міжнародного права на норми внутрішнього права. У тих країнах, де норми міжнародного права не застосовуються у внутрішньому правопорядку, імплементація є єдиним способом забезпечити у внутрішньому праві виконання державою її міжнародно-правових зобов'язань. Існують три основні способи імплементації міжнародно-правових норм: трансформація, рецепція, відсилання.

Трансформація пов'язана зазвичай із повною переробкою тексту міжнародно-правового акта чи окремих його статей із прийняттям на цій основі норм внутрішнього права. При цьому норми внутрішнього права нерідко отримують інше словесне вираження, ніж першоджерела — статті міжнародних договорів. Хоча по суті зміст міжнародного зобов'язання в разі трансформації повинен зберігатися. Трансформація надзвичайно поширена, і держави охоче до неї звертаються. У деяких випадках трансформації важко уникнути. Наприклад, для імплементації міжнародних договорів, спрямованих на уніфікацію кри-

мінального законодавства держав, трансформація необхідна. Саме шляхом трансформації найчастіше вносять зміни в кодекси України.

При трансформації не може йтися про пряму дію міжнародно-правових норм у внутрішньому праві, тому що на етапі трансформації відбувається їх заміна нормами внутрішнього права. Називаючи трансформацію перетворенням, цей термін вживають умовно: міжнародно-правову норму не змінюють, і вона не втрачає свого статусу. Вона лише служить зразком, на основі якого вносяться зміни в національне законодавство.

Рецепція — текстуальне повторення нормотворчим органом держави змісту міжнародно-правової норми у статті нормативно-правового акта. Звернення до рецепції може мати різні мотиви: від бажання повторити вдаль формулювання статті міжнародно-правового акта до прагнення продемонструвати найбільш повне дотримання прийнятого міжнародного зобов'язання. Рецепції є досить поширеними¹. У більшості випадків рецепції застосовують після вираження державою згоди на обов'язковість міжнародного договору (наступна рецепція). Іноді ж держава вживає заходи із приведення свого законодавства у відповідність до норм міжнародного договору на етапі підготовки до приєднання до нього (попередня рецепція)². Тим самим удаєть-

¹ Українське законодавство після 1991 р. містить чимало рецепцій як у законах, так і в Конституції України. Наприклад, у ч. 1 ст. 25 Конституції України закріплено: «Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство». Аналогічна норма міститься в ч. 2 ст. 15 Загальної декларації прав людини: «Ніхто не може бути довільно позбавлений свого громадянства чи права змінити своє громадянство» (див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 195). Іноді до рецепції вдаються і в кримінальному законодавстві. У ст. 349 Кримінального кодексу Російської Федерації поняття геноциду є рецепцією ст. 2 Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р. // (там само. – С. 287).

² ФРН у порядку превентивної рецепції готувалася до приєднання до Європейських конвенцій про правову допомогу з кримінальних справ. Так само діяли США перед приєднанням до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р.

ся поєднати момент прийняття на себе зобов'язань за міжнародним договором і початок їхнього виконання у внутрішньому правопорядку.

При рецепції неможливо говорити про пряму дію міжнародно-правових норм у внутрішньому правопорядку, тому що рецепція є не чим іншим як засобом їхньої заміни. Після рецепції у внутрішньому праві починають діяти норми тільки зовні, словесно схожі на міжнародно-правові, по суті ж — норми внутрішнього права. Факт рецепції має безумовне значення для тлумачення відповідної норми внутрішньодержавного нормативно-правового акта. Рецепція найбільш авторитетних міжнародно-правових норм (наприклад, норм Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р.) може вплинути на тлумачення навіть норм конституції¹.

Відсилання є вказівкою у внутрішньодержавному нормативно-правовому акті на міжнародне право як на джерело, що регулює ці відсильні відносини. Відсилання санкціонує пряме застосування суб'єктами внутрішнього права норм міжнародного права у внутрішньодержавних правовідносинах.

Відсилання є дуже складним у застосуванні, і користування ним передбачає низку особливостей. Насамперед відсилання звернене здебільшого до індивідуально невідзначеного кола міжнародних договорів. Це означає, що у відсильній нормі немає переліку міжнародних договорів, до яких слід звертатися. Відсилання вказує тільки на предмет правового регулювання. Далі, відсилання, як правило, не орієнтоване в часі. Воно діє як щодо міжнародних договорів, складених цією державою до прийняття цієї відсильної нор-

¹ Конституційний Суд України у справі про звернення мешканців міста Жовті Води від 25 грудня 1997 р., даючи тлумачення ст. 55 Конституції України, спеціально визначив: «Частина перша статті 55 Конституції України відповідає зобов'язанням України, які виникли, зокрема, у зв'язку з ратифікацією Україною Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Конвенції про захист прав людини та основних свобод (Рим, 1950), що згідно зі статтею 9 Конституції України є частиною національного законодавства України» (Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 1).

ми, так і щодо міжнародних договорів, які будуть укладені в майбутньому. Це означає, що перелік таких договорів є відкритим і відносини у внутрішньому праві, що регулюються відсиланням, прямо залежать від міжнародно-правової активності держави та складання нею міжнародних договорів. Нарешті, відсильна норма міжнародного договору має бути такою, що самоздійснюється. Відсилання нерідко зустрічається у внутрішньому законодавстві та має наслідком пряме застосування міжнародно-правових норм.

§ 4

Вплив внутрішнього права на міжнародне

Вплив внутрішнього права на право міжнародне можливий насамперед через зовнішньополітичну активність держави. Нерідко принципи зовнішньої політики бувають сформульовані в конституціях¹. Але це можуть бути й інші законодавчі акти. Так, під впливом принципів зовнішньої політики Великої французької революції в міжнародному праві почали формуватися принципи невтручання у внутрішні справи держав, рівноправності націй, низка принципів, що стосуються міжнародно-правового режиму території, та інші. Вплив на міжнародне право мали зовнішньополітичні акти Росії після жовтневого перевороту 1917 р.².

¹ Наприклад, у ст. 11 Конституції Італійської Республіки зазначено: «Італія відкидає війну як зняряддя зазіхання на волю інших народів і як спосіб вирішення міжнародних конфліктів; вона погоджується на умовах взаємності з іншими державами на обмеження суверенітету, необхідне для порядку, що забезпечує народам мир і справедливість; вона заохочує міжнародні організації, що прагнуть до цих цілей, і сприяє їм» (Конституції буржуазних государств. – М.: Юрлит, 1982. – С. 124–158.) У Преамбулі Конституції Іспанії проголошене прагнення «співробітничати з усіма народами Землі у зміцненні мирних відносин і спільних дій» (там само. – С. 276–329).

² Декрет о мире от 26 октября (8 ноября) 1917 г. // Международное право в документах: Учебное пособие / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 24–26; Декларация прав народов России от 2 (15) ноября 1917 г. // Там само. – С. 26.

Хоча слід мати на увазі, що реальна зовнішня політика Радянської Росії істотно розходилася із проголошеними ідеалами¹.

Вплинути на міжнародне право можуть також конституційно-правові норми, що стосуються організації політичного режиму в державі. Це проявилось, зокрема, при закріпленні в міжнародному публічному праві норм про права людини в їхньому сучасному вигляді. Як відомо, спочатку норми про захист прав людини з'явилися в законодавчих актах Великобританії, Голландії, США, Франції. Загальноприйнятий у сучасному міжнародному публічному праві виклад прав людини у вигляді каталогу, тобто у вигляді переліку, уперше було закріплено в Біллі про права штату Вірджинія й у Декларації незалежності США 1776 р.² У другій половині ХХ ст. під впливом конституцій плюралістичних демократій було прийнято низку міжнародних документів, що встановлюють принципи організації політичної влади в демократичній державі, зокрема Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру НБСЄ від 29 червня 1990 р., Паризька хартія для нової Європи від 21 листопада 1990 р.

На розвиток міжнародного права можуть впливати партикулярні норми внутрішнього законодавства. Так було з нормами про дипломатичні та консульські привілеї, що згодом увійшли до міжнародного права.

Можливість внутрішнього права впливати на міжнародне право була врешті-решт відображена в самому міжнародному праві. У ч. 1 ст. 46 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. зазначено: «Держава не має права посилається на ту обставину, що її згода на обов'язковість для неї договору була виражена на порушення того чи іншого положення її внутрішнього права, яке стосується»

¹ Див.: *Буроменський М. В.* Соціалізм та ідеологія соціально-політичної експансії // *Вісник АН України.* – 1991. – № 11.

² Див.: *Історія держави і права зарубіжних країн.* Хрестоматія: Навч. посіб. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / За ред. В. Д. Гончаренка. – Кол. упорядників: В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький, М. М. Страхов, С. І. Пирогова. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – С. 328–331.

ся компетенції укладати договори, як на підставу не-дійсності її згоди, якщо тільки це порушення не було оче-видним і не стосувалося норм її внутрішнього права особ-ливо важливого значення»¹.

Не можна виключити також вплив на міжнародне право національної судової практики, особливо країн англосак-сонської системи права.

§ 5

Питання про виключну внутрішню компетенцію держави

Виникнення питання про виключну внутрішню компе-тенцію держави пов'язане зі зростанням ролі міжнародно-го права. У ХХ ст. усе помітнішими стають протиріччя, що виникають між авторитетом міжнародного права та держав-ним суверенітетом. У міжнародному праві сформувалися такі норми, насамперед норми *jus cogens*, що їх держави просто не вправі ігнорувати, незалежно від свого ставлення до них. Такі норми не можуть бути скасовані навіть за спільною згодою держав.

У сучасному світі не може викликати сумнів той факт, що, хоча внутрішньодержавні відносини загалом не є об'єктом міжнародно-правового регулювання, це не означає, що всі питання, пов'язані із правовим регулюванням внутрішньодержавних відносин, знаходяться у виключній внутрішній компетенції держави. Якщо навіть якісь відносини й уре-гульовані лише внутрішнім правом, то це не означає, що вони знаходяться у сфері виключної внутрішньої компе-тенції держави. Так, донедавна не викликало сумніву, що проведення виборів в органи державної влади й органи місцевого самоврядування відбувається у сфері виключної внутрішньої компетенції держави, яка виключає будь-які форми міжнародного контролю. Зараз уже не можна з тією самою впевненістю стверджувати, що при проведенні ви-

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буром-енського. – С. 23–36.

борів ми маємо справу з питанням виключної внутрішньої компетенції. З одного боку, очевидно є зацікавленість міжнародної спільноти в контролі за процедурою виборів. Робляться навіть спроби сформулювати на міжнародному рівні принципи проведення виборів у державах. З іншого боку, самі держави створюють нормативно-правову основу для такої іноземної присутності, виводячи тим самим вибори зі сфери виключної внутрішньої компетенції.

Особливо часто питання про виключну внутрішню компетенцію держави виникає в галузі захисту прав людини. Більшість країн світу визнають, що захист прав людини не належить до виключної внутрішньої компетенції. Хоча деякі держави (Куба, Китай, Іран, Північна Корея та ін.) ставляться по-іншому, цілком очевидно, що міжнародна практика йде шляхом осуду грубих масових порушень прав людини. Міжнародно-правові санкції за такі правопорушення застосовуються незалежно від того, чи відносить держава ці дії до області своєї виключної внутрішньої компетенції. Саме так було із застосуванням санкцій Радою Безпеки ООН проти Південної Родезії та ПАР.

Сфера виключної внутрішньої компетенції держав постійно звужується. Відбувається це переважно за рахунок розширення міжнародно-правового регулювання у сфері внутрішньодержавних відносин. Такі відносини можуть стати врешті-решт об'єктом спільного національно- та міжнародно-правового регулювання. Але залежно від пануючої в державі моделі співвідношення міжнародного та внутрішнього права міжнародно-правове регулювання цих внутрішньодержавних відносин буде безпосереднім чи опосередкованим.

§ 6

Українське законодавство про співвідношення міжнародного й українського права

Застосування норм конвенційного права як частини національного законодавства України. Ставлення України до питання про співвідношення національного та міжнарод-

ного права вперше було сформульоване в Декларації про державний суверенітет України 1990 р., де був проголошений «пріоритет загальноєвропейських норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» (ст. X)¹. У Законі України «Про дію міжнародних договорів на території України»², а пізніше в Законі України «Про міжнародні договори України»³ ця норма Декларації була доповнена: «...укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства». Конституція України у ст. 9 закріпила: «[1.] Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. [2.] Укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України»⁴. З ухваленням цих нормативно-правових актів в Україні була розпочата спроба створити новий правопорядок порівняно з тим, що панував у країні за часів її перебування у складі СРСР.

Незважаючи на наявність загальних законодавчих основ, практика застосування в Україні норм міжнародного права залишається бідною. Особливості цього нового правопорядку полягають у такому.

Україна визнає для себе примат міжнародного права, але в обмеженому обсязі. Особливості застосування в Україні суб'єктами внутрішнього права норм міжнародного права встановлені Конституцією та законами України.

В Україні визнаються частиною національного законодавства норми міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Це насамперед договори, ратифіковані Верховною Радою України.

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. – С. 22.

² Див.: Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 10. – Ст. 137.

³ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. – С. 54–61.

⁴ Див.: Там само. – С. 33.

Оскільки не всі міжнародні договори мають проходити процедуру ратифікації, мова може йти тільки про договори, дія яких як частини національного законодавства можлива лише за умови ратифікації. Така умова може впливати із самого договору чи національного законодавства. За українським законодавством договори, що підлягають ратифікації, визначені в ст. 7 Закону України «Про міжнародні договори України».

Відповідно до Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України» норми міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, слід застосовувати у внутрішньому правопорядку України в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Іншими словами, норми таких міжнародних договорів України повинні мати силу не меншу, ніж закони України, але не силу Конституції України. Як випливає з ч. 2 ст. 9 Конституції України, необхідною *умовою* укладання міжнародного договору, що суперечить Конституції України, є попереднє внесення необхідних змін до неї. Отже, у внутрішньому правопорядку міжнародний договір, обов'язковий для України, не може суперечити Конституції України.

Якщо міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлені інші правила, ніж передбачені законом України, повинні застосовуватися правила міжнародного договору. Це твердження ґрунтується на ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., учасницею якої є Україна: «...учасник не може посилатись на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору». Відповідно, державні органи й органи місцевого самоврядування не мають права звужити чи скасувати своїми нормативно-правовими актами будь-які зобов'язання, що містяться в чинному міжнародному договорі. Тому, якщо нормативно-правовий акт, прийнятий після надання Верховною Радою України згоди на обов'язковість міжнародного договору, встановлює інші правила, ніж передбачені в міжнародному договорі, слід застосовувати правила,

передбачені цим договором. З дати надання Верховною Радою України згоди на обов'язковість міжнародного договору не можуть застосовуватися норми внутрішньодержавних нормативно-правових актів (за винятком норм конституційних актів), що суперечать нормам цього договору.

Тлумачення українського законодавства на основі міжнародних договорів України. Питання про тлумачення Конституції України на основі міжнародних договорів України уже виникало, зокрема у практиці Конституційного Суду України.

Розуміння норм Конституції України про права людини та їхнє тлумачення можливе тільки під кутом зору їхньої дії в умовах представницької демократії. Саме такий підхід закріплено в укладених Україною міжнародно-правових актах про права людини. Особливістю Конституції України є її ідеологічна близькість до норм Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародних пактів про права людини 1966 р. А норми розділу «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» нерідко текстуально близькі до міжнародно-правових.

Окремо постає питання про ті права та свободи, що закріплені в міжнародно-правових актах, але не відображені в Конституції України. У теорії можливість і межі такого тлумачення оцінюються по-різному. Тут також йдеться про тлумачення Конституції, тільки не тих статей, що безпосередньо присвячені конкретним правам і свободам, а, так би мовити, «методологічної» ст. 22 Конституції України, ч. 1 якої передбачає, що «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними». З цієї статті випливає принциповий висновок: каталог прав і свобод, викладений у Конституції, не є єдино можливим. Існує й інший каталог, більш повний, за рахунок якого може бути розширено та доповнено конституційний. Його джерелами можуть бути як міжнародно-правові акти та міжнародно-правові звичаї про права людини, у яких сформульовані ті права, що не відображені в Конституції, так і внутрішні нормативно-правові акти України, що закріплюють такі права людини, про які Конституція не згадує взагалі. При цьому виникає проблема колізії між ч. 2 ст. 9 і ч. 1 ст. 22 Конституції України.

Частина 2 ст. 9 Конституції містить загальну норму: *«Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України»*. Норма ч. 1 ст. 22, поза сумнівом, є частковою щодо ст. 9 і стосується виключно прав і свобод людини. Причому в ч. 1 ст. 22 Конституції мова взагалі не йде про можливість дії в Україні норм про права та свободи людини, що суперечать Конституції. Конституція просто констатує, що *«права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними»*. Іншими словами, Конституція презюмує можливість рецепції договірних міжнародно-правових норм про права людини. Це повною мірою відповідає ідеї природності та невід'ємності таких прав. Якщо ж у процесі користування індивідом правами, котрі не закріплені в Конституції, але впливають з міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, з'ясовується, що ці права суперечать Конституції, то остаточно це може встановити лише Конституційний Суд України. На цю ж обставину звертає увагу Пленум Верховного Суду України в Постанові від 1 листопада 1996 р. № 9 *«Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя»*: *«Міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України»*.

Застосування міжнародних звичаєво-правових норм у внутрішньому правопорядку України. У більшості вітчизняних наукових досліджень прийнято вважати, що звичаєво-правові норми не можуть діяти у внутрішньому правопорядку України. Це є наслідком, з одного боку, радянської традиції вирішення питання про співвідношення міжнародного та внутрішнього права. З іншого — бідності національної судової практики застосування звичаєво-правових міжнародних норм. У той же час Україна в Декларації про державний суверенітет 1990 р. спершу визначилася з питанням про співвідношення зі своїм внутрішнім правом саме міжнародних загальновизнаних норм. Питання ж про співвідношення договірних міжнародно-правових норм і норм національного законодавства було поставлено пізніше.

Конституція України звертається до питання про загальноновизнані норми міжнародного права у ст. 18: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права». Ця норма лише на перший погляд не пов'язана з національним правом. Насправді ж уся зовнішньополітична діяльність України знаходиться під юрисдикцією України. Це допускає безумовну можливість оцінки такої діяльності національними судами саме на основі ст. 18 Конституції України. Конституційний Суд України¹ у своїх висновках має брати до уваги відповідність договорів загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права, що є критерієм конституційності договору.

Декларація про державний суверенітет України, поза сумнівом, належить до нормативно-правових актів конституційного рівня, що обумовлює юридичну чинність її норм і їхнє місце в ієрархії норм українського законодавства. Тому закріплена в Декларації норма про співвідношення міжнародних загальноновизнаних норм і норм внутрішнього права України за своїм характером є конституційною. Утім, у зв'язку із застосуванням цієї норми можуть виникати серйозні правові колізії.

1. Норма про пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішнього права ставить важливе з погляду практики дискусійне теоретичне питання про особливості дії у внутрішньому правопорядку України норм звичаєвого міжнародного права. Загальноновизнані норми міжнародного права або є звичаєво-правовими, або мають звичаєво-правові аналоги. Але в міжнародному праві відсутній перелік загальноновизнаних норм. Не містить та-

¹ Згідно з п. 2 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР Конституційний Суд України «приймає рішення та дає висновки у справах щодо... 2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість».

кого переліку і внутрішнє законодавство України. Водночас не можна недооцінювати значення національної практики в застосуванні міжнародних звичаєво-правових норм. Вона розвиває закладену в Декларації про державний суверенітет України правову основу для визнання у внутрішньому правопорядку звичаєвого міжнародного права. Ця практика формує національну традицію застосування у внутрішньодержавній практиці міжнародних звичаєво-правових норм. Застосування національними судами правових звичаїв може свідчити про їхнє визнання державою. Не тільки доктрина, але й Міжнародний Суд ООН¹ вказують на особливу роль саме національної практики, що може мати міжнародно-правове значення.

2. У багатьох країнах світу ставлення до звичаєвого міжнародного права визначено законодавчо. Зокрема, у багатьох державах континентальної системи права, до яких належить і Україна, звичаєве міжнародне право розглядають як частину права країни². Очевидно, саме цю ідею було закладено й у Декларацію про державний суверенітет України.

3. Застосування звичаєво-правових норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку потребує доведення їхньої юридичної чинності. У державах, що визнають дію загальновизнаних норм міжнародного права у внутрішньому правопорядку, напрацьовані різні підходи до порядку їхнього застосування. Переважно це пов'язано із судо-

¹ Міжнародний Суд ООН виходить з того, що на державі-позивачеві, яка посилається на звичаєво-правову норму, лежить безумовний обов'язок довести, що ця норма визнається юридично обов'язковою і державою-відповідачем (*Rights of Nationals of the United States of America in Morocco Case (France v. United States)*, Judgement of 27 August 1952 // *International Court of Justice Reports*. – 1952. – P. 200).

² У Норвегії та Австрії звичаєве міжнародне право розглядається як частина внутрішнього права. У ФРН загальні норми міжнародного права утворюють частину федерального права та мають пріоритет перед законами (ст. 25 Конституції ФРН). У Франції звичаєве міжнародне право має пріоритет перед внутрішнім правом, але не перед нормами Конституції. У Російській Федерації загальновизнані принципи та норми міжнародного права є складовою частиною її правової системи (ч. 4 ст. 15 Конституції РФ).

вою практикою¹. Судовій практиці України відомі випадки звернення до міжнародних звичаєво-правових норм, у тому числі й до загальноновизнаних норм міжнародного права.

4. Частина 3 ст. X Декларації про державний суверенітет України ставить винятково важливе питання про співвідношення загальноновизнаних норм міжнародного права та норм Конституції України. Ст. X Декларації та ч. 2 ст. 9 Конституції України не вступають у правову колізію, а доповнюють одна одну. Водночас якщо в ч. 2 ст. 9 Конституції мова йде про міжнародні договори України, що не повинні суперечити Конституції України, то у ст. X Декларації йдеться про загальноновизнані норми міжнародного права (не обов'язково договірні), що мають примат над внутрішнім правом. Норма Декларації, певна річ, є ширшою й охоплює ті аспекти співвідношення міжнародного права та Конституції України, що не охоплює сама Конституція, а саме: загальноновизнані норми міжнародного права мають примат і над Конституцією України. Цей висновок ґрунтується в тому числі на ч. 1 ст. 8 Конституції України: *«В Україні визнається і діє принцип верховенства права»*, що підтверджує зазначений принцип. Вживання виразу «верховенство права» у ч. 1 ст. 8 Конституції, поза сумнівом, не обмежене національними рамками.

5. У внутрішньому правопорядку України діє примат звичаєво-правових загальноновизнаних норм міжнародного права над звичаєво-правовими нормами внутрішнього права.

¹ Див.: Лукашук И. И. Международное право в судах государств. – СПб.: СКФ «Россия-Нева», 1993.

Розділ 6

ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

§ 1

Поняття та джерела права міжнародних договорів

Право міжнародних договорів — це галузь міжнародного права, яку складає сукупність правових норм, що регулюють відносини суб'єктів міжнародного права із приводу укладення, дії, зміни, скасування та дійсності міжнародних договорів. Особливість цієї галузі полягає в тому, що її об'єктом є одне з основних джерел міжнародного права — міжнародний договір. Суб'єктами права міжнародних договорів є суб'єкти міжнародного права.

Держави як носії суверенітету мають універсальну компетенцію щодо укладення міжнародних договорів. Вони можуть вирішувати фактично будь-які питання, пов'язані із міжнародною безпекою та міжнародним співробітництвом. Але це не стосується укладання договорів всупереч основним принципам міжнародного права. Тобто протиправними є договори, що мають за мету здійснення агресії, геноциду, терористичних актів тощо.

Щодо здійснення міжнародної договірної правоздатності не має юридичного значення, який у державі соціально-політичний лад, розмір території, національний склад та чисельність населення, її політико-територіальний устрій. Разом із тим на практиці час від часу постає питання про правомірність укладання міжнародних договорів суб'єктами федерацій, автономіями або адміністративно-територіальними одиницями.

З цього приводу існує багато думок. Але за загальним правилом перед обличчям міжнародного права федерація складає єдине ціле. Конституції федеративних держав хоч інколи і наділяють своїх суб'єктів деякими міжнародними пов-

новаженнями, але в обмеженому обсязі. Так, Конституція Швейцарської Конфедерації «як виключення» дозволяє кантонам «укладати з іноземними державами угоди щодо народного господарства, сусідських відносин та поліції» (ст. 9). Але в той же час такі угоди не повинні суперечити правам Конфедерації й інших кантонів (ст. 9), а офіційні відносини між кантонами та іноземними урядами повинні здійснюватися через Федеральну Раду (п. 1 ст. 10). Основний Закон ФРН дозволяє землям у межах їхньої законодавчої компетенції укладати договори з іноземними державами за згодою федерального уряду (п. 3 ст. 32 Основного Закону).

Загальновизнаним є право міжнародних міжурядових організацій укладати міжнародні договори. Саме укладення міжнародною організацією такого договору в теорії розглядають як найбільш вагоме свідчення її міжнародної правосуб'єктності. При цьому у статуті організації мають бути чітко зазначені органи, уповноважені здійснювати відповідні заходи з укладення договорів, а також його процедура.

Тривалий час основним джерелом права міжнародних договорів був тільки міжнародний звичай. Зараз поряд із нормами звичаєвого права діють договірні. Найбільш важливими універсальними конвенціями, що регулюють відносини у зв'язку з укладанням і застосуванням міжнародних договорів, є: *Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р.*¹, що докладно регламентує порядок укладення міжнародних договорів між державами, набуття ними чинності, тлумачення, використання та скасування, а також умови їхньої дійсності; *Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 р.*²; *Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р.*³ (Конвенція ще не набула чинності, але її норми мають силу звичаєвих).

Важлива роль у регулюванні укладення та виконання договорів належить внутрішньому праву. В Україні це перш за

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. – С. 23–36.

² Див.: Там само. — С. 8–13.

³ Див.: Там само. — С. 37–53.

всє Конституція України. Вона містить деякі загальні положення, що стосуються умов укладення та застосування міжнародних договорів. Так, ч. 2 ст. 9 Конституції вказує, що «укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України». Окремі статті Конституції визначають компетенцію вищих посадових осіб і органів держави щодо укладення міжнародних договорів (п. 32 ст. 85; п. 3 ст. 106 Конституції України). Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. більш детально викладає умови укладення міжнародних договорів України. 12 липня 2000 р. Конституційний Суд України прийняв рішення № 9-рп/2000, що стосувалося особливостей надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів з боку Верховної Ради України.

§ 2

Поняття та класифікація міжнародних договорів

Виходячи з положень статей 2 Віденських конвенцій 1969 і 1986 років, *міжнародний договір* слід визначити як письмову угоду, що регулюється міжнародним публічним правом, укладену між двома або декількома суб'єктами міжнародного права незалежно від того, міститься вона в одному документі, у двох або кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретної назви.

Міжнародний договір — це родовє поняття, що об'єднує всі міжнародні угоди, які можуть мати різні найменування та форми: договір, угода, пакт, статут, конвенція, декларація, комюніке, протокол та ін. Чіткого визначення тих або інших найменувань не існує. У теперішній час питання про найменування міжнародних актів стало справою дипломатичної процедури, а не міжнародного права, чинні норми якого зовсім не враховують назви договірних актів. Незалежно від найменування всі договори мають однакову юридичну силу. У той же час існує певна міжнародна практика вибору найменування міжнародного договору. Так, *договорами* називають основоположні акти, що регулюють найбільш

важливі сфери міжнародних відносин (політичні, економічні договори). *Угоди* зазвичай укладають стосовно менш важливих питань, ніж договори. Обираючи найменування *пакт*, сторони договору намагаються підкреслити його особливе морально-політичне значення. *Конвенції* укладаються для врегулювання певних міжнародних проблем економічного, технічного, юридичного або гуманітарного характеру. *Статутами* називають договори, що засновують і регулюють діяльність міжнародних міжурядових організацій (Статут Ради Європи, Статут СНД тощо). *Протоколами* часто називають додаткові міжнародні угоди, що змінюють або доповнюють основний міжнародний договір (протоколи до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.).

За загальним правилом міжнародні договори укладаються в письмовій формі. Міжнародні договори в усній формі (так звані джентльменські угоди) є винятковими.

Об'єктом міжнародного договору є відносини між суб'єктами міжнародного права з приводу матеріальних і нематеріальних благ, дій та утримання від них. Фактично об'єктом міжнародного договору можуть бути будь-які міжнародні відносини. *За об'єктами* регулювання договори поділяються на політичні, економічні, науково-технічні й ін.

За кількістю учасників міжнародні договори поділяються на двосторонні та багатосторонні. Основну кількість договорів складають двосторонні, що укладаються з урахуванням специфіки міждержавних відносин. Багатосторонні договори часто виступають як основний засіб кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права.

Міжнародні договори можуть бути *універсальними* (загальними) та *регіональними*.

Якщо до міжнародного договору мають можливість приєднатися всі зацікавлені держави, він зветься *відкритим*. Якщо до договору можна приєднатися тільки за згодою його учасників, це *напіввідкритий* договір. У *закритому* договорі беруть участь тільки держави, що його уклали.

Залежно від того, які органи представляють державу в міжнародних відносинах, розрізняють *міждержавні* договори (укладаються на вищому рівні та від імені держави), *міжурядові* (від імені уряду) та *міжвідомчі* (від імені міністерств і відомств).

Міжнародні договори можуть бути правомірними та неправомірними. Юридична сила останніх має бути визнана нікчемною.

§ 3

Стадії укладання міжнародного договору

Договірна ініціатива — це пропозиція однієї чи декількох держав укласти міжнародний договір для врегулювання певних відносин між собою. Зазвичай сторона, що виступила з такою пропозицією, представляє і проект майбутнього договору. Якщо пропозиція знаходить відгук, заінтересовані сторони визначають спільні заходи з підготовки тексту міжнародного договору.

З'ясування повноважень. Дії щодо укладання міжнародного договору виконують уповноважені на це особи. Представники держав повинні пред'явити відповідні повноваження (п/п (а) п. 1 ст. 7 Віденської конвенції 1969 р.), або вони можуть бути визнані такими, якщо *«із практики відповідних держав або інших обставин випливає, що вони мають намір розглядати таку особу як ту, що представляє державу для цієї мети, і не вимагати пред'явлення повноважень»* (п/п (б) п. 1 ст. 7 Віденської конвенції 1969 р.). Повноваження (як на всі стадії укладання договору, так і на будь-яку певну стадію) видаються відповідно до внутрішнього законодавства держави, яку представляють особи.

Деякі особи вважаються такими, що представляють державу за своєю посадою. Таким особам видання спеціальних повноважень не потрібно. Відповідно до п. 2 ст. 7 Віденської конвенції 1969 р. такими особами є: *«а) голови держав, голови урядів і міністри закордонних справ — з метою здійснення всіх актів, що стосуються укладення договору; б) голови дипломатичних представництв — з метою прийняття тексту договору між державою, що акредитує, і державою, при якій вони акредитуються; в) представники, що уповноважені державами представляти їх на міжнародній конференції, в міжнародній організації або в одному з її органів, — з метою прийняття тексту договору на такій конференції, в такій організації або в такому*

органі»¹. Із цим положенням Конвенції кореспондують відповідні положення ст. 6 Закону України «Про міжнародні договори України».

Підготовка та прийняття тексту договору. Міжнародна практика дозволила напрацювати три основні організаційно-правові форми підготовки узгодженого тексту договору: звичайні дипломатичні канали, міжнародні конференції та міжнародні організації. Як правило, текст договору відпрацьовується в межах однієї з цих форм. Трапляються випадки, коли один і той самий договір під час підготовки проходить всі три стадії. На міжнародних конференціях і в міжнародних організаціях текст договору приймається згідно з їхніми процедурами.

До стадії підготовки узгодженого тексту міжнародного договору також відноситься прийняття тексту договору та встановлення його автентичності. Прийняттям тексту договору закінчуються переговори між державами щодо його підготовки. Існують дві форми прийняття тексту договору: *підписання* та *парафування*. Після узгодження та прийняття тексту договору необхідно зафіксувати, що він є остаточним і не підлягає зміні (встановлення *автентичності* тексту). Відповідно до ст. 10 Віденської конвенції 1969 р. текст договору стає автентичним і остаточним шляхом застосування процедури, про яку домовились держави, що беруть участь у переговорах: підписання, підписання *ad referendum*, парафування тексту договору або заключного акта конференції, що містить цей текст.

Підписання ad referendum (умовне, неостаточне підписання) в подальшому потребує підтвердження з боку компетентного органу відповідної держави або міжнародної організації.

Парафування — це встановлення автентичності тексту договору за допомогою ініціалів уповноважених осіб, які засвідчують, що узгоджений текст договору є остаточним. Після парафування текст не може бути змінений навіть за згодою уповноважених осіб.

Висловлення згоди на обов'язковість договору. Останньою стадією укладання міжнародного договору є вислов-

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. — С. 23—36.

лення згоди суб'єктів міжнародного права на обов'язковість договору. Статті 11 Віденських конвенцій 1969 і 1986 років визначають такі способи висловлення згоди на обов'язковість договору: підписання договору, обмін документами, що складають договір, ратифікацію договору, його прийняття, затвердження, приєднання до нього або будь-який інший спосіб, про який домовились сторони.

Підписання може одночасно бути й формою прийняття тексту договору, і формою висловлення згоди на його обов'язковість. Під час підписання держави дотримуються правила *альтернату* — чергування підписів. В оригінальному примірнику двостороннього договору, що призначається для цієї сторони, найменування держави, підписи уповноважених осіб містяться на почесному місці — під текстом договору з лівого боку, а найменування держави-контрагента, підписи її представників — з правого. На примірнику договору, що призначений для другої сторони, застосовується зворотний порядок. У багатосторонніх договорах найменування сторін і підписи представників розміщуються зазвичай зверху вниз в алфавітному порядку (відповідно до обраної мови).

Обмін документами, що утворюють договір, — це спрощена процедура його укладання. Посадові особи (як правило, міністри закордонних справ) надсилають один одному листи (ноти), у яких викладаються попередньо узгоджені положення щодо сутності питання. Обмін листами означає згоду на обов'язковість цих положень.

Ратифікація — це остаточне затвердження договору одним із вищих органів держави відповідно до процедури, передбаченої національним законодавством. Стаття 14 Віденської конвенції 1969 р. зазначає: «Згода держави на обов'язковість для неї договору висловлюється ратифікацією, якщо: а) договір передбачає, що така згода висловлюється ратифікацією; б) іншим чином встановлено, що держави, які беруть участь у переговорах, домовились про необхідність ратифікації; в) представник держави підписав договір за умови ратифікації; г) намір держави підписати договір за умови ратифікації впливає з повноважень її представника або був висловлений під час переговорів»¹. Ратифікація втілюється

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. — С. 23—36.

у двох актах: міжнародному (ратифікаційній грамоті) та внутрішньодержавному нормативному акті (законі, указі й ін.), які відповідають двом основним функціям ратифікації: міжнародній і внутрішньодержавній. Як міжнародний акт *ратифікація* означає процедуру, яку міжнародне право вважає необхідною для надання договорам обов'язкового характеру. Ратифікація дозволяє контролювати дії уповноважених, а також ще раз оцінити зміст міжнародного договору, що укладається. Відмова від ратифікації не є порушенням міжнародного права.

В Україні повноваження щодо ратифікації міжнародних договорів має Верховна Рада України. Закон України «Про міжнародні договори України» в ч. 2 ст. 9 встановлює, які міжнародні договори України підлягають ратифікації¹. Закон про ратифікацію, підписаний Головою Верховної Ради України, в подальшому має бути представлений для підпису Президенту України.

Прийняття та затвердження становлять собою більш спрощену процедуру виявлення згоди на обов'язковість договору. Але за своєю сутністю вони виконують ті ж самі функції, що й ратифікація. Пункт 2 ст. 14 Віденської конвенції 1969 р. зазначає: «Згода на обов'язковість для держави договору висловлюється прийняттям або затвердженням за умов, схожих на ті, що застосовуються до ратифікації». У багатьох випадках прийняття та затвердження дозволяють вищим посадовим особам при укладанні міжнародного договору обійти положення внутрішнього законодавства, що вимагають ратифікації. Відповідно до ст. 12 Закону України «Про міжнародні договори України» договори, що не потребують ратифікації, затверджує або Президент (у формі указу), або Уряд (у формі постанови). Затвердження як форма виявлення згоди на обов'язковість тексту договору активно застосовується у практиці міжнародних організацій. Генеральна Асамблея затверджує угоди ООН з її спеціалізованими закладами.

Приєднання як окрема форма висловлення згоди на обов'язковість міжнародного договору реалізується у тому разі, коли держава з будь-яких причин спочатку не брала участі у

¹ Ч. 2 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України».

договорі, а згодом захотіла приєднатися до нього. Порядок і умови приєднання обумовлюються текстом договору. У звичайних випадках приєднання здійснюється після набрання договором чинності шляхом депонування ратифікаційної грамоти або іншого документа про приєднання. В Україні питання приєднання до міжнародних договорів регулюються ст. 13 Закону України «Про міжнародні договори України».

Під час підписання договору або, якщо міжнародний договір підписаний за умови подальшої ратифікації (або іншого способу висловлення згоди на його обов'язковість), під час ратифікації держава може висловити до нього застереження. Необхідність застережень виникає у тих випадках, коли держава загалом зацікавлена в участі в договорі, але з тих чи інших причин не згодна з його окремими положеннями. Згідно з п/п. (г) п. 1 ст. 2 Віденської конвенції 1969 р. *застереження* — це «*одностороння заява в будь-якому формулюванні та під будь-яким найменуванням, що зроблена державою під час підписання, ратифікації, прийняття або затвердження договору або приєднання до нього, через яку вона бажає виключити або змінити юридичну дію певних положень договору у їх застосуванні до цієї держави*». Застереження можна робити тільки до багатосторонніх договорів. Застереження до двостороннього договору може розглядатися як пропозиція його перегляду.

Держава має право робити застереження до договору «*за виключенням тих випадків, коли: а) це застереження забороняється договором; б) договір передбачає, що можна робити тільки певні застереження, до яких це застереження не відноситься; або в) у випадках, що не підпадають під дію пунктів (а) і (б), застереження не сумісне з об'єктом та метою договору*» (ст. 19 Віденської конвенції 1969 р.).¹

§ 4

Реєстрація й опублікування договорів

Офіційне опублікування міжнародних договорів здійснюється на міжнародному та державному рівнях. Держави — члени ООН відповідно до ст. 102 Статуту зобов'я-

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буромського. — С. 23—36.

зані зареєструвати свої договори в Секретаріаті ООН. Якщо договір не зареєстрований, держава не може посилатися на нього в органах Організації. Реєстрація не впливає на юридичну силу договору. Зареєстровані договори підлягають опублікуванню в Зібранні договорів ООН, що періодично видається Організацією (United Nations Treaty Series (UNTS)). Поява ст. 102 у Статуті ООН пов'язана із запобіганням укладенню між державами таємних угод, а також таких угод, що можуть безпосередньо зачіпати інтереси третіх країн. Згідно зі ст. 22 Закону України «Про міжнародні договори України» реєстрацію міжнародних договорів України здійснює Міністерство закордонних справ України.

Внутрішньодержавне опублікування міжнародних договорів називається *промульгацією*. Відповідно до ч. 1 ст. 21 вищевказаного Закону договори, що набрали чинності, публікуються українською мовою у «Збірнику діючих міжнародних договорів України», а також в інших офіційних друкованих виданнях України.

§ 5

Тлумачення міжнародних договорів

Тлумачення — це встановлення дійсного змісту міжнародного договору. Тобто того змісту, який точно відображає волю сторін договору, що існувала під час його укладання. Тлумачення здійснюється для правильного застосування положень міжнародного договору і має відбуватися згідно з основними принципами сучасного міжнародного права.

Розділ 3 Віденської конвенції 1969 р. містить основні принципи та правила тлумачення текстів міжнародних договорів. По-перше, міжнародний договір повинен тлумачитись сумлінно (п. 1 ст. 31). Цей принцип передбачає чесність і добру волю сторін, спрямовану на встановлення дійсного змісту договору. По-друге, термінам договору сторони повинні надавати загальне значення відповідно до об'єкта та цілей договору (п. 1 ст. 31). Термін набуває спеціального значення лише в тому випадку, якщо встановлено, що учасники договору мали такий намір (п. 4 ст. 31). Загальновизнано: якщо сторона напо-

лягає на тому, що термін договору має особливе (спеціальне) значення, вона повинна це аргументовано довести. По-третє, при тлумаченні договору сторони мають можливість використовувати додаткові засоби: підготовчі матеріали, що передували укладанню договору, а також посилатися на обставини укладання договору. Використання додаткових засобів дозволяється лише в тих випадках, коли тлумачення спричиняє неясні та двозначні висновки або результати, що є відверто безглуздими та нерозумними (ст. 32).

Тлумачення здійснює той орган, який застосовує договір. Якщо тлумачення здійснює орган однієї з держав — сторін договору, це тлумачення має юридичну силу лише для цієї держави (*внутрішньодержавне* тлумачення). Розрізняють парламентське, урядове та судове тлумачення такого виду. Якщо тлумачення здійснюється за згодою сторін договору, таке тлумачення зветься *автентичним*. Цей вид тлумачення має найбільший ефект і найвищу юридичну силу. Воно може містити зміни до договору та здійснюватись у будь-якій формі: спеціального договору, домовленості, обміну нотами (листами), протоколу тощо. Наприклад, Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1994 р. має кілька додаткових домовленостей щодо тлумачення окремих статей (II:1(6), XVII, XXIV, XXVIII ГАТТ 1994). Тлумачення може здійснюватись різними міжнародними органами, про що між сторонами договору має існувати домовленість. Такий вид тлумачення часто іменують *міжнародним*. До органів, що здійснюють міжнародне тлумачення, відносять Міжнародний Суд ООН, міжнародні арбітражі, різні міждержавні (міжурядові) комітети та комісії тощо.

Тлумачення, що здійснюється окремими особами, які офіційно не представляють відповідну державу, є *неофіційним*. До цього ж виду відноситься і *доктринальне* тлумачення, що надається з боку науковців — і перш за все юристів-міжнародників. Це необов'язкове тлумачення, але воно може мати вплив, особливо зважаючи на авторитет науковця.

Під час тлумачення міжнародних договорів користуються деякими спеціальними способами: словесним (граматичним), логічним, систематичним, історичним. *Словесне* або *граматичне* тлумачення — це з'ясування значення слів, словосполучень, речень договору за допомогою правил граматики пев-

ної мови. При *логічному* тлумаченні з'ясовується значення терміна, речення, статті в контексті всього договору. Якщо тлумачення здійснюється в порівнянні з іншими міжнародними угодами, які так чи інакше стосуються предмета регулювання відповідного договору, воно є *систематичним*. *Історичне* тлумачення — це встановлення змісту договору шляхом вивчення відносин сторін, які існували під час укладання договору. Вважається, що воно дозволяє точніше з'ясувати дійсні наміри сторін, що були висловлені в тексті договору.

§ 6

Припинення міжнародних договорів і зупинення їхньої дії

Міжнародні договори можуть укладатися як на чітко визначений, так і на невизначений строк. У практиці сучасних міжнародних відносин неодноразово траплялися випадки, коли держави в обґрунтування своїх позицій із того чи іншого питання посилалися на договори, що були укладені кілька сот років тому. Під час розгляду в 1953 р. Міжнародним Судом ООН спору між Францією та Великою Британією щодо приналежності деяких островів у Ла-Манші Франція цілком правомірно застосувала франко-англійський договір 1259 р. Тобто договір, який на момент розгляду був чинним протягом майже 700 років. Наведений приклад, на наш погляд, красномовно свідчить про важливість і необхідність з'ясування підстав припинення договорів або зупинення їхньої дії. З припиненням міжнародний договір втрачає свою обов'язкову силу для його учасників. Він звільняє їх від усякого зобов'язання виконувати договір у подальшому і не впливає на права, обов'язки або юридичне положення учасників, що виникли внаслідок виконання договору до його припинення.

Договір може припинятися за різних обставин: через закінчення його дії, денонсацію, порушення, появу нової норми *jus cogens*, його виконання тощо. Загалом підстави припинення міжнародних договорів можна поділити на неправомірні та правомірні.

До *неправомірних* належить припинення (призупинення дії) міжнародного договору через порушення. Тобто сторона може припинити договір або зупинити його дію, якщо вважає, що друга сторона (інші сторони) спричинила його порушення.

Неправомірне порушення суперечить одному з основних принципів міжнародного права — принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань (*pacta sunt servanda*). Протягом багатьох століть цей принцип існував у формі міжнародно-правового звичаю і тільки із середини ХХ ст. набув договірного закріплення. Відповідно до п. 2 ст. 2 Статуту ООН «*всі члени Організації Об'єднаних Націй сумлінно виконують прийняті на себе за чинним Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм всім у сукупності права та переваги, що впливають з належності до складу членів Організації*». Віденська конвенція 1969 р. у ст. 26 проголошує: «*Кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен ними добросовісно виконуватись*».

Принцип *pacta sunt servanda* спонукає сторони договору дотримуватись правомірних засобів припинення міжнародних договорів. Неправомірне припинення міжнародного договору є одним із видів міжнародного правопорушення і тому тягне за собою міжнародно-правову відповідальність. У той же час ст. 60 Віденської конвенції 1969 р., яка закріплює право припиняти договір через його порушення, уточнює, що воно має бути суттєвим. Пункт 3 ст. 60 визначає суттєве порушення як «*а) таку відмову від договору, яка не допускається цією Конвенцією; б) порушення положення, яке має суттєве значення для здійснення об'єкта та цілей договору*».

Правомірне припинення міжнародного договору може відбуватися лише відповідно до положень договору або в будь-який час за згодою його учасників. Якщо договір містить норми, які чітко встановлюють строк його дії і не визначають можливість подовження, цей договір припиняється автоматично при настанні календарної дати, що в ньому зазначена. *Денонсація* — це заява сторони договору про припинення цього договору або вихід із нього (якщо договір є багатостороннім). Денонсація можлива лише в тому разі, якщо сам договір її передбачає. В іншому разі одностороння заява держави про вихід з міжнародного договору та відмова від подальшого виконання передбачених

ним обов'язків розглядатиметься як неправомірна та тягне за собою відповідальність. В Україні умови денонсації міжнародних договорів визначаються розділом V Закону України «Про міжнародні договори України».

Держава має право припинити договір, якщо з часу його укладення відбулася докорінна зміна обставин (*rebus sic stantibus*). Віденська конвенція 1969 р. цілком слушно розглядає цю можливість скоріше як виключення, ніж як правило. В іншому разі посиланням на докорінну зміну обставин можна було б виправдовувати будь-яке невиконання своїх обов'язків за договором (ст. 62)¹.

Однією з односторонніх підстав припинення договору є подальша неможливість його виконання. Іноді вона може співпадати із припиненням у зв'язку з докорінною зміною обставин, але взагалі має самостійне значення. Подальша неможливість виконання міжнародного договору перш за все стосується випадків загибелі або зникнення об'єкта договору (ст. 61)².

Зупинення дії договору відрізняється від припинення тим, що воно передбачає лише тимчасову перерву у виконанні договору. Сам договір при цьому не втрачає юридичної сили. Зупинення дії міжнародного договору можливе лише відповідно до положень договору або в будь-який час за згодою усіх його учасників (ст. 57 Віденської конвенції 1969 р.). Договір, що зупинений на деякий час, може бути як припинений, так і поновлений. При цьому поновлення може відбуватися автоматично, якщо, наприклад, усунені певні обставини, що перешкоджали його виконанню.

Стаття 72 Віденської конвенції 1969 р. передбачає юридичні наслідки зупинення дії договору: по-перше, зупинений договір звільняє учасників від зобов'язання виконувати договір протягом періоду зупинення, по-друге, не впливає на правові відносини між учасниками, що встановлені договором. У період зупинення учасники повинні утримуватися від дій, що перешкоджають поновленню дії договору.

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. — С. 23—36.

² Див.: Там само. — С. 23—36.

Розділ 7

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРОСТОРІВ

§ 1

Поняття території в міжнародному праві

У міжнародному праві під територією розуміють природні простори земної кулі (сушу, надра, морське дно, водяні простори), повітряний простір в атмосфері Землі, космічний простір, небесні тіла, а також штучні об'єкти та споруди (космічні об'єкти, стаціонарні морські платформи й ін.).

Питання, що стосуються правового режиму території, мають у міжнародному праві величезне значення. На Землі давно не існує нічийних територій (*terra nullius*). Територія або знаходиться під державним суверенітетом, або її статус визначають численні міжнародні договори. Території можуть мати різний міжнародно-правовий статус. Міжнародне право дуже жорстко регулює питання зміни правового статусу території.

Оскільки основними суб'єктами володіння територією в сучасному світі є держави¹, міжнародне право торкається переважно права держав щодо володіння, користування чи розпорядження нею. Так, серед основних принципів міжнародного публічного права, закріплених у Статуті ООН, — принцип територіальної недоторканності (п. 4 ст. 2), принцип мирного вирішення міжнародних суперечок (п. 3 ст. 2), у тому числі територіальних, принцип заборони застосування сили та погрози силою (п. 4 ст. 2). На

¹ Окрім держав територією можуть володіти державоподібні суб'єкти міжнародного права, такі як вільні міста, Ватикан, Андорра.

регіональному рівні держави нерідко розширюють і поглиблюють ці принципи¹.

Міжнародне право встановлює також правовий статус територій, на які не може бути розповсюджений державний суверенітет (загальна спадщина людства), території, на яких держави мають деякі суверенні права (виключна економічна зона, морський шельф), території загального користування (Шпіцберген), державні території з міжнародно-правовим статусом (протоки, канали, міжнародні ріки й ін.).

Таким чином, міжнародне право закріплює суверенітет держав щодо належної їм території, встановлює підстави володіння територією, особливості придбання та втрати території суб'єктами міжнародного права, режим просторів, на які не поширюється державний суверенітет і які не можуть бути об'єктом присвоєння.

§ 2

Державна територія

Становлення поняття державної території відбувалося у праві одночасно зі становленням і розвитком держав і включає кілька стадій, на кожній із яких територія відігравала величезну роль у житті держави, становлячи її найважливішу ознаку.

На етапі появи держав їхні території складали колишні племінні та родові землі. У такому вигляді територія ніяк не могла служити єдності державної влади. Тому держава із самого моменту появи мала потребу в закріпленні правового статусу своєї території. Вона прагнула зафіксувати свої просторові володіння саме як верховний суверен, тому що в рабовласницькій державі суверенітет тотожний земельній власності, сконцентрованій у загальнодержавному масштабі. Розміри земельної власності правителя при цьому не

¹ Див.: Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р. (Міжнародное право в документах: Учебное пособие / Сост. Н. Т. Блатова. – М.: Юрид. лит., 1982. – С. 12–18), у якому був сформульований принцип непорушності кордонів.

мають значення. У феодальній державі її суверенітет отожднювали із землевласником, а розміри території держави прямо залежали від його земельної власності. Держави, що поєднували декількох власників, були недовговічними. Ситуація змінюється в пізній феодальній абсолютистській державі, коли роль державної влади значно зростає та поряд із приватною власністю на землю виникає поняття державної території як простору, у межах якого держава існує, а монарх здійснює владу.

Сучасне, найбільш розповсюджене розуміння державної території виникло на основі вчення про народний суверенітет. Обґрунтовуючи право народу створювати державу на тій території, на якій він проживає, ідеологи епохи Просвітництва розглядали, у свою чергу, державу як джерело публічної влади на цій території. Саме держава в межах своєї території здійснює верховенство, яке називають територіальним і яке є невід'ємною частиною державного суверенітету. Це не виключає існування приватної власності на землю. Але ніякі приватноправові угоди щодо землі не можуть змінити публічно-правового статусу території — вона залишається у складі держави. Сучасне міжнародно-правове розуміння державної території ґрунтоване на таких основних принципах міжнародного права, як: недоторканність і цілісність державної території, невтручання у внутрішні справи держави, самовизначення, заборона агресивних воєн і відмова від анексій, мирне вирішення міжнародних спорів, непорушність кордонів, а також право народів розпоряджатися своїми природними ресурсами. З урахуванням цих принципів і норм *державну територію* можна визначити як частину простору земної кулі й атмосфери, що є надбанням народу, який проживає на цій території та знаходиться під суверенітетом створеної ним держави.

§ 3

Правові підстави зміни державної території

Правові підстави зміни державної території — це встановлені в міжнародному праві способи надбання чи втрати державою своєї території. Перелік таких основ історично не

був постійним. Визнаючи право війни, держави одночасно визнавали право застосовувати силу для зміни державної території. Анексія як територіальне надбання переможця у війні була найважливішим стимулом для агресії. Колоніальні захоплення були юридично виправданими завдяки закріпленню в міжнародному праві відкриття «цивілізованими народами» нових земель як *terra nullius*. Міжнародному праву були відомі також спроби держав поширити суверенітет на міжнародні простори, такі як світовий океан, і силою зброї відстоювати ці домагання.

Сучасний перелік правових основ зміни державної території базується на забороні використання з цією метою сили чи погрози силою. Це означає, що територіальні зміни не повинні піддавати загрози чи порушувати міжнародний мир і безпеку. Виключеннями є національно-визвольні війни, ведення яких міжнародним правом поки не заборонене й у результаті яких можуть відбуватися територіальні зміни. Чинне міжнародне право визнає такі загальні правові підстави зміни державної території: самовизначення, цесія, ефективна окупація, давнина володіння. Специфічною правовою підставою тимчасової зміни державної території є оренда. Не можуть бути визнані правомірними такі способи зміни державної території, як анексія, військова окупація.

Держава може *придбати* територію відповідно до діючого міжнародного права як іншої держави, так і внаслідок ефективної окупації нічийних і ненаселених територій. *Утрата* державою частини своєї території можлива тільки на користь іншої держави та тільки на підставах, передбачених у міжнародному праві. Придбання чи втрата державної території завжди пов'язана з повним або частковим придбанням чи втратою суверенітету щодо цієї території.

Самовизначення ґрунтується на принципі рівноправності та самовизначення народів, закріпленому в п. 2 ст. 1 Статуту ООН, а також у ст. 1 обох Міжнародних пактів про права людини 1966 р. Але будь-які спроби територіальних змін, ґрунтовані на принципі самовизначення, викликають серйозні труднощі та нерідко закінчуються збройним конфліктом. Можна навести незначну кількість прикладів,

коли право на самовизначення було реалізовано без застосування сили чи погрози силою¹.

Основна проблема при зміні державної території на підставі самовизначення пов'язана з юридичною невизначеністю суб'єкта цього права та з колізією принципів самовизначення та територіальної цілісності держави. Ця колізія вирішена лише щодо колоніальних і залежних народів — вони мають право боротися за свободу та незалежність, вільно визначати свій політичний статус, без утручання ззовні, і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Державотворення, вільне приєднання до іншої незалежної держави чи об'єднання з нею, установлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом, є формами здійснення цим народом права на самовизначення². Саме таке розуміння принципу самовизначення призвело до розпаду колоніальних імперій наприкінці 50-х — початку 60-х років ХХ ст. і до утворення більш ніж сотні нових держав.

З розпадом колоніальної системи питання про реалізацію права на самовизначення не було вичерпано. Як відомо, не всі народи створили власні держави. Не торкаючись питання про доцільність продовження процесів самовизначення, слід зазначити, що в дійсності боротьба за самовизначення багатьма народами не закінчена³. Об'єктом цієї боротьби зазвичай є надбання суверенітету щодо частини території держави. Саме тут і виникають труднощі з відображенням у міжнародному праві процесів, що реально відбуваються у світі, — у питанні про самовизначення існуючі держави прагнуть використовувати міжнародне право, щоб зафіксувати *status quo*. Так, у Декларації принципів

¹ Без застосування сили завершився розпад Чехословаччини в 1992 р. із проголошенням двох держав — Чехії та Словаччини.

² Див.: Декларація о принципах международного права, касающих дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970 г. // Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 4–12.

³ Див.: *Буроменский М. В.* Политические режимы государств в международном праве. Влияние международного права на политические режимы государств. – Харьков: Ксилон, 1997.

міжнародного права сказано, що кожна держава має утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на часткове чи повне порушення національної єдності чи територіальної цілісності держави. Тому стає зрозумілою позиція іноземних держав на етапі розпаду СРСР: право виходу союзних республік зі складу Союзу визнавалося тільки за згодою самого СРСР. Такий підхід, звісно, суперечить природно-правовій основі права на самовизначення як права народу самостійно розпоряджатися своєю долею.

У випадку самовизначення з метою державотворення народу, що самовизначається, має належати територія, на якій він проживає й у межах якої виявляється його економічна, соціальна та культурна самобутність, що характеризує цей народ як суб'єкт самовизначення. При самовизначенні не повинно виникати питання про відплатність придбання цієї території в держави, що здійснює на ній територіальне верховенство. Право на самовизначення не може обумовлюватися згодою інших суб'єктів федерації, а також наявністю в території, на якій відбувається самовизначення, зовнішніх кордонів з іншими державами.

Цесія — це передача території однією державою іншій на підставі публічно-правового міжнародного договору. Приватноправовий договір цесії не спричиняє зміни публічного титулу державної території. Цесія може бути відплатною та безвідплатною. Відплатна цесія може мати форму купівлі-продажу території чи обміну територіями. У разі відплатної цесії презюмується рівноцінність компенсації. Безвідплатна цесія здійснюється у формі дарування. Цесія може бути повною та неповною. Повна цесія означає повний і остаточний перехід території під суверенітет іншої держави. Неповна цесія (оренда) не пов'язана з безповоротною втратою державою переданої території.

Купівля-продаж території. Міжнародне право спеціально не регулює правила здійснення купівлі-продажу державної території. Але, з огляду на те, що правовою формою здійснення угоди є публічно-правовий договір, він має бути укладений з дотриманням права міжнародних договорів. Усі інші умови здійснення купівлі-продажу зазвичай відно-

сять на розсуд сторін. Мотиви купівлі-продажу державної території, як правило, не мають міжнародно-правового значення. Протягом тривалого часу купівля-продаж державної території вважалася звичайним явищем¹. У сучасній міжнародно-правовій практиці вона зустрічається вкрай рідко².

Обмін територіями. Міжнародне право не встановлювало і не встановлює правових основ для обміну державними територіями та спеціально не регулює правила його здійснення. Але, зважаючи на те, що, як і в разі з купівлею-продажем державної території, правовою формою здійснення такого акта є публічно-правовий договір, він має бути укладений із дотриманням права міжнародних договорів. При обміні територіями неприпустиме порушення принципу рівності та самовизначення. Усі інші умови здійснення обміну державними територіями зазвичай відносять на розсуд сторін.

На практиці обмін територіями є одним із прийнятних способів вирішення прикордонних територіальних спорів. Іноді обмін викликаний прагненням усунути роздробленість території та переслідує економічні цілі³. У практиці тоталітарних держав обмін територіями може мати ідеологічне підґрунтя⁴. Обмін територіями зберігає значення й у сучасних міжнародних відносинах.

Окупація — спосіб придбання території, яка нікому не належить (*terra nullius*). Окупація була надзвичайно по-

¹ Іноді це були величезні простори. У 1803 р. Франція продала Сполученим Штатам Америки територію Луїзіани за 60 млн франків. Інший приклад: 18 (30) квітня 1867 р. Росія продала Сполученим Штатам Америки свої Північно-Американські колонії (Аляску) за 7,2 млн дол. (*Мартенс Ф.* Современное международное право цивилизованных народов: В 2 т. – 5-е изд., доп. и исправ. – СПб.: Типография А. Бенке, 1905. – С. 364.

² Одним з останніх прикладів є продаж Фінляндією Радянському Союзу 176 кв. км своєї території у 1948 р.

³ У 1890 р. Велика Британія уступила Німеччині острів Гельголанд в обмін на німецькі колонії в Африці (Занзібар).

⁴ Обмін територіями між СРСР і Польщею в 1954 р. мав на меті досягнення етнічної гомогенності у прикордонних областях і супроводжувався переселенням етнічних поляків з України до Польщі, а етнічних українців – з Польщі до України.

ширена в епоху великих географічних відкриттів. При цьому населення таких територій, у тому числі народи, що мали державність, вважалися нецивілізованими, і їхні права на територію в розрахунок не брали. Спочатку окупація проводилася за допомогою встановлення прапора держави, яка вважала себе першовідкривачем території, і заяви про її приєднання. Згодом на окупованих територіях держави почали створювати колоніальні адміністрації. У сучасному світі окупація втратила значення як підстава для придбання території, тому що на Землі не залишилося нічийних територій. Гіпотетично окупація можлива в разі, наприклад, виникнення у відкритому морі нових островів у результаті геологічних процесів.

Ефективна окупація можлива в тих випадках, коли держава не має договірної чи судового підтвердження володіння частиною своєї території. Тому питання про ефективну окупацію може розглядатися не тільки щодо terra nullius, а й щодо спірних територій. У разі придбання територій внаслідок ефективної окупації кожна зі сторін, що претендують на територію, доводить, що вона здійснює свій суверенітет на цій території більш ефективно. Тому обґрунтування державою свого права на територію має бути пов'язане не стільки з публічним проголошенням наміру володіти цією територією, скільки з постійним, безупинним і досить тривалим проявом її влади на цій території¹. У сучасній міжнародно-правовій практиці спори, пов'язані з ефективною окупацією, досить рідкі².

¹ В арбітражному висновку 1928 р. щодо спору між США та Нідерландами про острів *Пальмас* були взяті до уваги «акти мирного здійснення нідерландського суверенітету» з 1700 по 1906 роки (Island of Palmas Case, 2. R.I.A.A. 829 (1928)). Справа була вирішена на користь Нідерландів. Відносно суперечки між Данією і Норвегією про Східну Гренландію в 1933 р.: Постійна палата міжнародного правосуддя взяла до уваги акти суверенної влади Данії з 1721 по 1931 роки (Eastern Greenland Case. P.C.I.J. Rep. Ser. A/B. № 53 (1933) P. 22—147). Справа була вирішена на користь Данії.

² У зв'язку зі спором про суверенітет над Фолклендськими (Мальвінськими) островами між Аргентиною і Великою Британією остання обґрунтовує свої права ефективною окупацією.

Давнина володіння у практиці й теорії міжнародного права не є загальновизнаною підставою для зміни державної території¹. Претензії, пов'язані з давниною володіння, зазвичай ґрунтовані на тривалому та мирному публічно-правовому контролі над територією, що можна розцінювати як здійснення суверенітету *de facto* при відсутності зустрічних домагань із боку інших держав. Загальновизнано, що, якщо дії, що породили давнину володіння, протиправні, права на територію не виникають.

Поняття давнини володіння дуже близьке до ефективної окупації. Але при давнині володіння не може виникати спору щодо юридичної приналежності території, як це відбувається при обґрунтуванні ефективної окупації. Територія, на якій певна держава здійснює суверенітет та претендує на її придбання за давниною володіння, юридично *належить* іншій державі. Сучасна практика майже не має справи з апеляцією до давнини володіння, що не виключає можливості використання цієї підстави для вирішення територіального спору.

§ 4

Протиправні зміни державної території

Не є правовими підставами для зміни державної території анексія, військова окупація. Будь-які територіальні зміни, що виникли на підставі або внаслідок анексії чи військової окупації, мають бути визнані юридично недійсними.

Анексія — насильницьке приєднання території однієї держави до території іншої. Протягом майже всієї історії людства вона була основним видом придбання територій і вважалася правом переможця. У більшості випадків анексії були наслідком завоювань. Оскільки анексії не вважалися

¹ Я. Броунлі пише, що «можна взяти під сумнів той факт, що доктрині давності, як такої, відводиться якась роль у міжнародному праві» (Броунлі Я. Международное право: В 2 кн. – Кн. 1. – М.: Прогресс, 1977. – С. 249–250).

протиправними, то зазвичай вони одержували юридичне закріплення в мирних договорах й у внутрішньому законодавстві. Заборона анексій пов'язана з відмовою від воєн як засобу вирішення міжнародних спорів у Паризькому договорі 1928 р. і закріпленням у міжнародному праві, насамперед у Статуті ООН, гарантій цілісності державної території. Проте спроби анексій у сучасному світі не зникли, хоча й зустрічаються нечасто. Прикладом може служити спроба анексії території Кувейту в результаті агресії Іраку в 1990 р.

Міжнародно-правова заборона анексій викликала чимало питань про правомірність територіальних придбань після Паризького договору 1928 р. й особливо після прийняття Статуту ООН. Чинному міжнародному праву відомі випадки визнання й осуду окремими державами своїх анексій, що, однак, не мало наслідком повернення анексованих територій¹. В іншому випадку відмова як від визнання анексії, так і від повернення території може стати перешкодою для укладення мирного договору².

Військова окупація — це тимчасове захоплення збройними силами однієї держави території іншої. На відміну від анексії військова окупація не спричиняє зміни приналежності (титулу) території. Військова окупація зазвичай має місце в ході міжнародного збройного конфлікту. Оскільки стан військової окупації пов'язаний із фактичним здійсненням влади на окупованій території, міжнародне право встановлює зобов'язання для держави, що окупує³. Військова окупація, незалежно від її тривалості, не створює правових основ для зміни державної території.

¹ Така ситуація мала місце щодо Пакту Молотова — Рібентроппа 1939 р.

² Через територіальний спір між Росією та Японією щодо Курильських островів мирний договір між цими країнами за підсумками Другої світової війни не укладено до цього часу.

³ IV Гаазька конвенція про закони й звичаї сухопутної війни 1907 р.; IV Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1929 р.; Додатковий протокол 1 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р.

§ 5

Оренда території

Оренда території — один зі способів, що найчастіше зустрічаються в чинному міжнародному праві, тимчасової передачі території однією державою іншій на підставі міжнародного публічно-правового договору оренди. Оренда державної території в будь-якому її вигляді є хоча і специфічною, але все ж таки зміною державної території, тому що держава-орендодавець на час утрачає частково свій суверенітет щодо такої території, а держава-орендар тимчасово його здобуває.

У міжнародному праві розрізняють два види оренди. При *першому* виді оренди суверенітет щодо орендованої території тимчасово переходить від орендодавця до орендаря. У минулому оренда з повним переходом суверенітету до орендаря була надзвичайно розповсюдженою. Будучи, звісно, результатом нерівноправних міжнародних договорів, такий вид оренди служив засобом забезпечення довгострокової (до 99 років) присутності великих держав у різних регіонах світу¹. У сучасному світі звернення до цього виду оренди майже не практикується², хоча ініціативи укладення таких договорів зустрічаються³.

¹ Згідно з Пекінським договором від 6 березня (22 березня) 1898 р. Німеччина отримала від Китаю на 99 років «обидві сторони входу до бухти Цзяочжоу» (див.: Сборник договоров и дипломатических документов по делам Дальнего Востока 1895–1905 гг. – СПб.: Тип. А. М. Менделевича. – 1906. – С. 325–330). Крім цього, Китай вимушений був надати територію в оренду Росії за договором від 9 квітня (28 березня) 1898 р. (там само. — С. 342–343), Великій Британії — за договором від 9 червня (28 травня) 1898 р. (там само. – С. 349–351).

² У 1997 р. вийшов строк оренди Гон-Конгу (Сяньганя), щодо якого Велика Британія здійснювала повний суверенітет з 1898 р. Останньою територією, умови оренди якої передбачають повний перехід суверенітету до орендаря, є Гуантанамо відповідно до договору між Кубою й США.

³ Пропозиції щодо оренди міста Севастополя неодноразово звучали з боку Росії.

Другий вид оренди пов'язаний із наданням орендованої території особливого правового статусу, при якому орендодавець втрачає деякі суверенні права щодо орендованої території. Умови такої оренди в кожному випадку різні, а термін більш короткий, ніж при переході суверенітету. Цей вид оренди найчастіше зустрічається в сучасних міжнародно-правових відносинах¹.

§ 6

Державна територія з міжнародно-правовим режимом

Користування деякими територіями держави може бути врегульоване не тільки внутрішньодержавними правовими актами, а й нормами міжнародного права. Це може бути викликано проходженням через територію держави важливих міжнародних шляхів (рік, каналів та ін.), передачею

¹ Часткова втрата суверенних прав держав-орендодавців щодо наданої в оренду території передбачена згідно з договорами між США й Філіппінами від 14 березня 1947 р. (див.: *Military Bases in the Philippines. Agreement and Accompanying Notes between the USA and the Republic of Philippines. Signed at Manila, March 14, 1947.* // *Treaties and Other International Acts Series.* – № 1775), між США та Великою Британією — від 6 березня 1951 р. (див.: *Leased Naval and Air Bases, U. S. Fleet Anchorage in Gulf of Paria. Agreement between the USA and the United Kingdom. Signed at Washington. February 6, March 6, 1951.* // Там само. — № 2431).

Часткова втрата суверенних прав України передбачена згідно з договорами з Російською Федерацією від 28 травня 1997 р. (Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о параметрах раздела Черноморского флота от 28.05.1997 г. // Бюллетень международных договоров. – 1999. – № 10. – С. 34–74; Соглашение между Российской Федерацией и Украиной о статусе и условиях пребывания Черноморского флота Российской Федерации от 28.05.1997 г. // Там само. – С. 74–80; Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Украины о взаиморасчетах, связанных с разделом Черноморского флота и пребыванием Черноморского флота Российской Федерации на территории Украины от 28.05.1997 г. // Там само. – С. 80–83).

державі будь-якої території на визначених умовах (Шпіцберген), прийняттям державами на себе міжнародних зобов'язань (без'ядерні зони) та ін.

Наявність міжнародно-правового регулювання державною територією іноді не враховується у внутрішньому праві. Тим часом навряд чи можна назвати хоча б одну державу світу, в якій не було б територій з елементами міжнародно-правового регулювання. Такими територіями держави зазвичай є: територіальне море, внутрішні води, повітряні коридори, міжнародні та прикордонні ріки й озера, міжнародні протоки, міжнародні канали. У міжнародній практиці зустрічаються й інші випадки міжнародно-правового регулювання користування державною територією. Такими є, наприклад, кондомініуми, без'ядерні зони, архіпелаг Шпіцберген.

Поширення міжнародно-правового регулювання на державну територію чи окремі її частини закріплюється у спеціальних міжнародних договорах. Так, щодо територіального моря в Конвенції з морського права 1982 р. сказано: «Суверенітет над територіальним морем здійснюється з дотриманням чинної конвенції й інших норм міжнародного права» (п. 3 ст. 2).

§ 7

Міжнародно-правовий режим рік і озер

Якщо ріка протікає по території двох чи більше держав, для її використання може бути встановлений міжнародно-правовий режим. Спочатку це стосувалося свободи річкового судноплавства. Міжнародно-правове закріплення такої свободи відомо з часів договорів Римської імперії. На межі XVII–XVIII століть, з укладенням Рейсвікського (1697) й Утрехтського (1713) договорів, принцип свободи річкового судноплавства починає затверджуватися у відносинах між європейськими державами, а в найбільш повному вигляді він знайшов закріплення в Заключному акті Віденського

конгресу 1815 р.¹. В Америці прогрес у цій області протікав значно повільніше та відбувався з другої половини XIX ст., в Африці й Азії — з початку XX ст.

З другої половини XIX ст. ріки, а в деяких випадках і озера, опиняються в центрі уваги держав не тільки як судноплавні шляхи. Необхідність міжнародного співробітництва виникає із приводу більш широкої гідротехнічної експлуатації рік, використання їх як питних джерел і для промислового рибальства. Лише у процесі міжнародного співробітництва може бути вирішена проблема транскордонного забруднення рік.

Відповідно до сучасного міжнародного права до рік і озер, що мають міжнародно-правовий режим, відносять: *міжнародні ріки, прикордонні ріки та прикордонні озера*.

Міжнародні — це ріки, що протікають по території двох і більше держав і є судноплавними (Дунай, Рейн, Конго, система рік Амазонки, Ла-Плати й ін.). На міжнародних ріках на підставі договірних чи звичайних норм міжнародного права встановлюється, як правило, свобода судноплавства для торгових суден прибережних держав. Однак серед міжнародних рік зустрічаються відкриті ріки, на яких відповідно до угоди прибережних держав встановлена свобода судноплавства для всіх держав світу (Дунай, Рейн, Шельда, Мозель, Конго, Амазонка й ін.) Плавання по міжнародних ріках військових судів неприбережних держав заборонено.

Прикордонні — ріки, що розділяють території двох і більше держав (Амур, Буг, Тиса й ін.). Правовий режим прикордонних рік встановлюється зазвичай або договором про кордон, або внутрішнім законодавством прибережних держав, що мають спільний кордон. На таких ріках нерідко застосовуються обмеження свободи судноплавства.

Прикордонними називають озера, через які проходить державний кордон двох чи декількох держав. Такі озера можуть бути безстічними, тобто не з'єднаними з океаном (Каспійське море) і з'єднаними з океаном (Великі Озера

¹ Заключительный акт Венского конгресса от 9 июня 1815 г., ст. CVIII-CXVII // *Коровин Е. А.* Международные договоры и акты нового времени. — М.—Л.: Гос. издат., 1924. — С. 15.

Північної Америки). На підставі спеціальних договорів на прикордонних озерах зазвичай устанавлюється свобода торгового судноплавства прибережних держав¹.

Після розпаду СРСР із проблемою закріплення міжнародно-правового режиму міжнародних і прикордонних рік зіткнулася Україна. Дотепер міжнародним правом урегульований режим лише однієї міжнародної ріки, що протікає по території України, — Дунаю. Міжнародно-правовий режим більшості інших рік (таких як Дніпро, Прип'ять, Оскол, Воронеж, Псел і ін.) поки не визначений.

§ 8

Режим судноплавства по Дунаю

Україна є учасницею одного міжнародного договору про режим міжнародної ріки — Конвенції про режим судноплавства по Дунаю 1948 р.². Дія Конвенції поширюється на всю «судноплавну частину Дунаю, від Ульма до Чорного моря, через Сулінське гирло з виходом до моря через Сулінський канал» (ст. 2). Навігація на цьому відрізку Дунаю має бути свобідною та відкритою *«відповідно до інтересів і суверенних прав придунайських країн, а також з метою зміцнення економічних і культурних зв'язків придунайських країн між собою і з іншими країнами»* (Преамбула). Військові судна придунайських держав за межами своїх країн можуть знаходитися *«за домовленістю між заінтересованими придунайськими державами»* (ст. 30). Плавання по Дунаю військових кораблів усіх непридунайських

¹ До розпаду СРСР міжнародно-правовий режим Каспійського моря визначався на підставі низки договорів. Найважливішим з них був Договір між РРФСР і Персією 1921 р. (див.: Там само. — С. 301—309.) Після розпаду СРСР між прикаспійськими державами виникли серйозні труднощі у визначенні міжнародно-правового режиму Каспію. Одні держави пропонують секторальний розподіл озера, інші — розподіл за аналогією з міжнародним морським правом. Питання залишається до кінця не врегульованим.

² Конвенция о режиме судоходства по Дунаю от 18 августа 1948 г. // Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. — С. 450—459.

держав заборонено¹. Конвенція встановлює обов'язки держав-учасниць із забезпечення судноплавства на своїх ділянках ріки, установлює режим судноплавства (гл. V), визначає порядок покриття витрат із забезпечення судноплавства (гл. VI). На підставі Конвенції про режим судноплавства по Дунаю 1948 р. створена Дунайська комісія у складі представників придунайських країн (ст. 5) і встановлена її компетенція. Штаб-квартира Комісії знаходиться в м. Будапешті. Конвенція передбачає створення спеціальних річкових адміністрацій.

§ 9

Архіпелаг Шпіцберген

Тривалий час архіпелаг Шпіцберген не входив до складу території жодної держави. Статус «нічийної території» островів Шпіцбергена було закріплено ще в 1872 р. угодою між Росією, Норвегією та Швецією. На Паризькій конференції 1920 р. між Норвегією, Швецією, Англією, США, Францією, Італією, Данією, Нідерландами та Японією було укладено Договір про Шпіцберген, за яким суверенітет щодо архіпелагу було закріплено за Норвегією, а учасникам договору було надано право на гірничий промисел, рибну ловлю, полювання на морського звіра на островах архіпелагу та архіпелажних водах². Радянський Союз приєднався до договору 7 травня 1935 р. Питання про правонаступництво України щодо цього договору має вирішуватись згідно з міжнародним правом за принципом континуїтету.

¹ Заборона на військове судноплавство неприбрежних держав є загальним принципом міжнародно-правового режиму міжнародних рік. Щодо цього принципу виникла колізія після розпаду СРСР, коли Російська Федерація, не будучи придунайською державою, заявила про правонаступництво участі СРСР у Конвенції про режим судноплавства по Дунаю. Залишаючись на не цілком зрозумілих правових підставах у числі держав — учасниць Конвенції, Росія відповідно до ст. 30 Конвенції не має права військового судноплавства по Дунаю.

² Див.: Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. — С. 442—444.

Розділ 8

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МОРСЬКОГО ПРОСТОРУ

§ 1

Міжнародне морське право

Значний масив звичаєво-правових і договірних норм, що регулюють міжнародно-правовий режим світового океану, дозволяє вести мову про міжнародне морське право. Предметом регулювання міжнародного морського права є порядок взаємовигідного використання державами світового океану в мирних цілях.

Міжнародне морське право спирається на ті самі принципи, що й загальне міжнародне право, але має і власні галузеві принципи: принцип свободи судноплавства у відкритому морі, непоширення державного суверенітету на відкрите море, принцип свободи досліджень і використання світового океану та деякі інші принципи.

Міжнародне морське право – одна з галузей міжнародного права, що динамічно розвивається. Деякі норми міжнародного морського права поширюються не тільки на держави, а й на міжнародні міждержавні організації, пов'язані з діяльністю у світовому океані.

§ 2

Виникнення та розвиток міжнародного морського права

Міжнародне морське право належить до найстаріших галузей міжнародного права. Ще в давнину виникали питання про порядок використання морського простору. Міжнародні договори, що торкаються морського права,

відносяться до початку нової ери, а формування в цій галузі міжнародно-правових звичаїв, поза сумнівом, відбувалося значно раніше. У середні віки спроби великих морських держав встановити свій суверенітет над світовим океаном суттєво ускладнили всякі спроби міжнародно-правового регулювання користування морськими просторами¹. Розвиток мореплавання поклав кінець тим вимогам і привів до утвердження в міжнародному звичаєвому праві протягом XVII–XVIII століть понять відкритого моря, територіального моря та вироблення основ їхнього правового статусу. На міжнародних конгресах XIX ст. та на морських конференціях початку XX ст. держави торкались переважно військового мореплавання та рідко звертались до загальних питань міжнародного морського права. Будівництво Суецького та Панамського каналів привело до укладання відповідних конвенцій. Певний внесок у розвиток морського права пов'язаний із боротьбою проти торгівлі невольниками та боротьбою з піратством.

Майже вся історія становлення міжнародного морського права пов'язана з міжнародно-правовими звичаями. Перша й успішна спроба широкої кодифікації міжнародно-правових норм про режим морського простору пов'язана з роботою I Конференції ООН з морського права. Її підсумком стало укладення 1958 р. чотирьох конвенцій із морського права: про відкрите море, про територіальне море та прилеглу зону, про континентальний шельф, про риболовлю й охорону живих ресурсів відкритого моря². Лише трохи більше чверті держав відмовились від участі в цих конвенціях.

Прагнучи завершити кодифікацію норм, що регулюють правовий режим морів і океанів, ООН стала центром для продовження переговорів на II (1960) і III (1973–1982) конференціях з морського права за участю представників майже всіх країн світу. Результатом цієї роботи стало прийнят-

¹ Наприклад, в кінці XV – на початку XVI ст. Іспанія заявляла про суверенітет на Тихий океан, Португалія – на Індійський океан, Венеціанська республіка – на Адріатичне море, Генуезька республіка – на Лігурійське море.

² Див.: *Международное право в документах* / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 487–507.

тя 30 квітня 1982 р. Конвенції ООН з морського права¹. Але в неї виявилась нелегка доля. Сподіваючись охопити всі найгостріші проблеми морського права й одночасно врахувати інтереси всіх, держави-учасниці приймали текст так званими пакетами та використовували при голосуванні принцип консенсусу. У результаті Конвенція більше 12 років отримувала кількість ратифікацій, необхідну для набрання нею чинності². Деякі положення Конвенції так і не отримали загального визнання. Зокрема, норми, що стосуються правового режиму морського дна як загального спадку людства (частина XI Конвенції), розцінені індустріально розвинутими країнами як неприйнятні. Набуття чинності Конвенцією з морського права 1982 р. для одних держав не припинило дії Конвенцій з морського права 1958 р. для інших держав. Тому у практичній діяльності необхідно визначати, норми якої з конвенцій держава визнає для себе в якості обов'язкових. Крім вказаних вище конвенцій із морського права міжнародно-правовий режим морських просторів регулює значна кількість багатосторонніх, двосторонніх, регіональних, спеціальних міжнародних угод.

§ 3

Поняття відкритого моря та його свободи

Чинне міжнародне право, безумовно, визнає існування відкритого моря як простору з особливим міжнародно-правовим режимом. Відповідно до ст. 1 Конвенції про відкрите море 1958 р. термін «*відкрите море*» охоплює «всі частини моря, які не входять ні в територіальне море, ні у внутрішні води будь-якої держави». У Конвенції ООН із морського права 1982 р. *відкритим морем* названі всі частини моря, «які не входять ні у виключну економічну зону, ні в тери-

¹ Конвенція ООН з морського права 1982 р. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 90–114.

² Конвенція ООН з морського права 1982 р. набула чинності 16 листопада 1994 р. Україна не ратифікувала Конвенцію з морського права 1982 р.

торіальне море або внутрішні води будь-якої держави, ні в архіпелажні води держави-архіпелагу» (ст. 86).

Становлення міжнародно-правової свободи відкритого моря відбувалося поступово. До часу першої кодифікації морського права в Конвенції про відкрите море 1958 р. були закріплені свобода судоходства, свобода риболовства, свобода прокладання підводних кабелів і трубопроводів, свобода польотів над відкритим морем. Конвенція допускає існування й інших свобод, «що визнаються відповідно до загальних принципів міжнародного права» (ст. 2). Конвенція ООН з морського права 1982 р. доповнила свободи відкритого моря двома новими: свободою будувати штучні острови та інші установки, що допускаються відповідно до міжнародного права, і свободою наукових досліджень (ст. 87). Свободами відкритого моря можуть користуватися всі держави, незалежно від того, чи мають вони морське узбережжя.

Свобода судноплавства та свобода польотів над відкритим морем є найбільш повними в переліку свобод відкритого моря. Але, як і всі свободи відкритого моря, їх надають із врахуванням обов'язків держав дотримуватися певних правил. Так, здійснення судноплавства має бути підпорядковане Міжнародним правилам попередження зіткнень судів у морі¹. Польоти в повітряному просторі над відкритим морем здійснюються відповідно до норм міжнародного повітряного права².

Свобода прокладання підводних кабелів і трубопровода виникла як звичаєво-правова, держави активно користувались нею із середини XIX ст. У 1884 р. в Парижі була підписана перша багатостороння конвенція з охорони підводних телеграфних кабелів. Під час кодифікації міжнародного морського права свобода прокладання підводних кабелів і трубопровода була закріплена в ст. 26 Конвенції про відкрите море 1958 р. і статтях 112–115 Конвенції ООН з морського права 1982 р.

¹ Международные правила предупреждения столкновений судов на море. – М., 1982. – 84 с.

² Див. Розділ 9.

Усі держави мають право прокладати по дну відкритого моря за межами континентального шельфу підводні кабелі та трубопроводи¹. Ніхто не вправі заважати державі в реалізації нею цієї свободи. Вона ж, у свою чергу, зобов'язана належним чином брати до уваги вже прокладені по дну моря кабелі та трубопроводи, не перешкоджати їх ремонту і, по можливості, не перешкоджати свободі судноплавства та риболовства². Прибережна держава за певними виключеннями не може перешкоджати прокладанню або підтриманню у справності іноземних підводних кабелів або трубопроводів на континентальному шельфі³. Визначення траси для проходження іноземних трубопроводів на континентальному шельфі здійснюється за згодою прибережної держави⁴. Розрив, пошкодження підводного кабелю або трубопроводу тягнуть відповідальність власника відповідно до міжнародного права та національного законодавства.

Свобода риболовства – це найдавніша та загальновизнана свобода відкритого моря. Масова експлуатація морських живих ресурсів привела до необхідності встановлення з початку ХХ ст. міжнародно-правових обмежень у галузі риболовства. Ці ж питання знайшли відображення під час кодифікації міжнародного морського права в 1958 і 1982 роках. Свобода риболовства означає, що всі живі ресурси відкритого моря знаходяться в загальному та рівному користуванні всіх держав світу. Міжнародні договори, що

¹ У Конвенції про відкрите море від 29 квітня 1958 р. ця норма сформульована дещо інакше: «Кожна держава має право прокладати по дну відкритого моря підводні кабелі та трубопроводи» (п. 1 ст. 26) (Міжнародне право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 495–504).

² Там само. – Ч. 3 ст. 26; п. 2 ст. 79 Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 90–114.

³ Пункт 2 ст. 79 Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. // Там само. – С. 90–114. У ст. 4 Конвенції про відкрите море від 29 квітня 1958 р. ця норма викладена без урахування права прибережної держави захищати морське середовище від забруднення з трубопроводів (Міжнародне право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 495–504).

⁴ Пункт 3 ст. 79 Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 90–114.

укладаються в галузі користування такими ресурсами, не можуть завдавати жодним чином збитків державам, що не беруть у них участь. Але у випадках встановлення в міжнародних договорах обмежень із метою збереження ресурсів держави повинні дотримуватися цих обмежень. Свобода риболовства не торкається особливого режиму риболовства у виключній економічній зоні.

В останні роки в міжнародному праві, особливо в Конвенції ООН з морського права 1982 р., свобода риболовства все більше розглядається крізь призму охорони тваринного світу. З цією метою на держави покладено зобов'язання зберігати та керувати живими ресурсами відкритого моря¹, а також вживати щодо своїх громадян заходи з метою забезпечення збереження таких живих ресурсів². Реально забезпечити ці положення Конвенції виявляється досить складно, оскільки практично вони не знаходяться в галузі ефективного міжнародного контролю. До того ж ця норма не має прямої дії. У зв'язку із цим достатньо згадати негативну позицію низки держав щодо міжнародних обмежень китового промислу.

§ 4

Прапор судна

Кожне судно, що знаходиться у відкритому морі, повинно мати прапор держави реєстрації або міжнародної організації. Прапор свідчить про національну приналежність судна. Умови та порядок надання судну прапора та права плавати під цим прапором належать до внутрішньої компетенції держави. У той же час надання прапора не може бути формальним актом і відповідно до міжнародного права тягне для держави певні обов'язки. Зокрема, між такою державою та судном має існувати реальний зв'язок. Держава зобов'язана ефективно здійснювати технічний, адміністративний, соціальний контроль над суднами, що плавають під

¹ Конвенція ООН з морського права 1982 р., статті 118, 119.

² Там само. – Ст. 117.

її прапором¹. Плавання під різними прапорами, так само як і плавання без прапора, позбавляє судно можливості шукати захисту влади будь-якої держави або міжнародної організації.

Міжнародне право не пов'язує громадянство судновласника з прапором судна, що йому належить. У сучасному світі достатньо поширене плавання морських торгових судів під так званим зручним прапором, коли судновласники реєструють судна у країнах із найвигіднішим режимом оподаткування або із прийнятним трудовим законодавством². Реєстрація судна в іноземній державі може мати політичні причини³. Держава, що надала судну «зручний» прапор, бере на себе всю відповідальність за таке судно⁴.

§ 5

Територіальне море

Як частина морського простору, на яку прибережна держава поширює свій суверенітет, територіальне море існує здавна. При визначенні кордонів територіального моря тривалий час діяла звичаєво-правова норма: влада прибережної держави закінчується там, де вона фактично не може бути підтримана⁵. Тому на практиці держави визначали зовнішню межу територіального моря по-різному. Наприклад, з появою вогнепальної зброї кордон нерідко встановлювали на відстані польоту гарматного ядра з берегової батареї. На кінець XIX ст. більшість держав дійшли більш-менш єдиної думки про тримільну ширину територіального моря та необхідність вирішення цього питання шляхом укладання міжнародних договорів.

¹ Конвенція про відкрите море 1958 р., ст. 6; Конвенція ООН з морського права 1982 р., ст. 82.

² Однією з таких «зручних» країн є, наприклад, Панама.

³ Під час ірако-кувейтської війни 1991 р. в США проходила переєстрація суден, що плавали під прапором Кувейту.

⁴ Конвенція ООН з морського права 1982 р., ст. 94.

⁵ *Мартенс Ф. Ф.* Современное международное право цивилизованных народов: В 2 т. – СПб.: Типография А. Бенке, 1900. – Т. 1. – С. 371.

У чинному міжнародному праві поняття територіального моря наведене в Конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 р. і в Конвенції з морського права 1982 р.: *«Суверенітет прибережної держави поширюється за межі її суходутної території та внутрішніх вод, а в разі держави-архіпелагу – його архіпелажних вод, на прилягаючий морський пояс, що називається територіальним морем»* (п. 1 ст. 2)¹. Ширина територіального моря може бути не більше, ніж 12 морських миль. Переважна більшість держав світу, включно з Україною, дотримуються цієї норми.

Ширину територіального моря виміряють від вихідної лінії в бік відкритого моря за правилами, встановленими в міжнародному праві. Це може бути або лінія найбільшого відливу вздовж берега², прямі вихідні лінії, що з'єднують точки, які максимально виступають у море, там, де берегова лінія глибоко порізана та звивиста або де є вздовж берега в безпосередній близькості до нього ланцюг островів, за наявності вкрай непостійної берегової лінії і в інших випадках³ вихідна лінія, проведена по зовнішній межі внутрішніх морських вод⁴ або поперек гирла ріки, що безпосередньо впадає у море⁵.

Ще одним важливим питанням, урегульованим міжнародним правом у правовому режимі територіального моря, є право мирного проходу. Мирним проходом називається плавання через територіальне море суден іноземних держав із метою: а) перетнути це море, не заходячи у внутрішні води, не стаючи на рейді або біля портової споруди за межами внутрішніх вод; б) пройти у внутрішні води, вийти з них, стати на такому рейді або у такої портової споруди. Прохід

¹ Визначення територіального моря в Конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 р. (ст. 1), не згадує держави-архіпелаги та їхні води.

² Конвенція про територіальне море та прилеглу зону 1958 р., ст. 3; Конвенція ООН з морського права 1982 р., статті 5, 9.

³ Там само. – Статті 4, 7.

⁴ Там само. – Статті 5, 8.

⁵ Конвенція ООН з морського права 1982 р., ст. 9.

має бути неперервним і швидким. Однак прохід включає зупинку та стоянку на якорі, але лише настільки, наскільки вони пов'язані зі звичайним плаванням або необхідні внаслідок непереборної сили, біди або з метою надання допомоги особам, суднам чи літальним апаратам, що знаходяться в небезпеці або зазнали катастрофи¹.

Прохід визнається мирним, якщо не порушує мир, добрий порядок або безпеку прибережної держави, яка, у свою чергу, вправі вжити заходи, аби не допустити прохід, який не є мирним. Види діяльності, які відповідно до міжнародного права є порушенням миру, доброго порядку або безпеки прибережної держави, перелічені в ч. 2 ст. 19 Конвенції з морського права 1982 р.

Правом мирного проходу користуються судна всіх держав, і прибережна держава не повинна цьому перешкоджати, за виключенням випадків порушення встановлених міжнародним правом правил такого проходу. Прибережна держава вправі установлювати в територіальному морі морські коридори для проходу судів або схеми руху. Із суден, що виконують мирний прохід, можуть бути стягнуті тільки збори за надання конкретних послуг.

§ 6

Внутрішні морські води

Внутрішні морські води складаються з усіх вод, розташованих у бік берега від вихідних ліній, від яких відраховують ширину територіального моря². Вони складаються з вод бухт, заток, лиманів, губ, морських портів, історичних вод. Внутрішні морські води є частиною території держави та знаходяться під її суверенітетом.

¹ Там само. – Ст. 18. Норма ч. 2 ст. 18 Конвенції ООН з морського права 1982 р. в Конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 р. відсутня.

² Конвенція про територіальне море та прилеглу зону 1958 р., ст. 5; Конвенція ООН з морського права 1982 р., ст. 8.

§ 7

Прилегла зона

Прилегла зона – це район морського простору, прилеглий до зовнішньої межі територіального моря. Прибережна держава має право встановлювати прилеглу зону шириною не більше 24 морських миль від вихідних ліній, від яких здійснюється відлік ширини її територіального моря.

Відповідно до міжнародного права прилеглу зону можна створювати в цілях контролю, необхідного: а) для запобігання порушень митних, фіскальних, імміграційних або санітарних законів і правил прибережної держави в межах її території або територіального моря; б) для покарання за порушення вищезгаданих законів і правил, скоєних в межах її території або територіального моря. Відповідні норми є і в Конвенції про відкрите море 1958 р. (ст. 24), і в Конвенції ООН з морського права 1982 р. (ст. 33). Приймаючи рішення про створення прилеглої зони, прибережна держава на свій розсуд визначає її вид. Вона може бути митною, фіскальною, імміграційною або санітарною. У прилеглий зоні військові судна прибережної держави або її спеціальні судна, що виконують прикордонні, митні, фіскальні, імміграційні або санітарні функції, вправі за наявності підстав зупиняти іноземні невійськові судна, перевіряти документи й оглядати судові приміщення, вживати заходи, передбачені законодавством прибережної держави.

§ 8

Правовий режим виключної економічної зони

Поява виключної економічної зони пов'язана з давнім прагненням держав встановити риболовні зони, що виходили б за межі територіальних вод. Дві справи, які розглядав із цього питання Міжнародний Суд (Велика Британія *v* Норвегії 1952 р. і Велика Британія *v* Ісландії 1974 р.), за-

вершилися визнанням права держави створювати 12-мильну риболовну зону. Ситуація особливо загострилась в 70–80-ті роки ХХ ст., коли деякі держави, що розвиваються, під приводом захисту своїх рибних ресурсів об'явили в односторонньому порядку про значне розширення територіальних вод¹. Інші держави відмовились визнати це рішення. У результаті в Конвенції ООН з морського права 1982 р. з'явився компроміс у вигляді виключної економічної зони, який отримав широке визнання в міжнародному морському праві.

Конвенція з морського права 1982 р. визначає *виключну економічну зону* як «район, що знаходиться за межами територіального моря та прилягає до нього» (ст. 55), шириною не більше «200 морських миль, що відлічуються від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря» (ст. 57). Прибережна держава відповідно до міжнародного права отримує не повний суверенітет над виключною економічною зоною, а «а) суверенні права з метою розвідки, розробки та збереження природних ресурсів як живих, так і неживих – у водах, що покривають морське дно, на морському дні та в його надрах, а також з метою управління цими ресурсами і у відношенні інших видів діяльності з економічної розвідки та розробки вказаної зони, таких як виробництво енергії шляхом використання енергії води, течії та вітру; б) юрисдикцію, передбачену у відповідних положеннях цієї Конвенції, у відношенні: і) створення і використання штучних островів, установок і споруд; ii) морських наукових досліджень; iii) захисту та збереження морського середовища; в) інші права й обов'язки, передбачені в цій Конвенції» (ст. 56).

Прибережна держава визначає допустимий улов живих ресурсів у своїй виключній економічній зоні та забезпечує, щоб стан живих ресурсів у такій зоні не піддавався небезпеці в результаті надмірної експлуатації. Вона має право споруджувати та дозволяти спорудження, експлуатацію та

¹ Ангола зробила спробу розширити свої територіальні води до 20 морських миль, Мадагаскар – до 50, Мавританія – до 70, Габон – до 100, Сенегал – до 150, Панама, Сальвадор, Нікарагуа, Бразилія, Гвінея, Гана, Конго, Сомалі та ін. – до 200 морських миль.

використання штучних островів, установок і споруд для економічних цілей (п. 1 ст. 60).

Визначаючи права й обов'язки прибережної держави, Конвенція з морського права 1982 р. встановлює права й обов'язки інших держав у виключній економічній зоні, а саме свободу судноходства, польотів, прокладання підводних кабелів і трубопроводів, інші з погляду міжнародного права правомірні види використання моря (п. 1 ст. 58). Іноземна держава зобов'язана враховувати у виключній економічній зоні права та дотримуватись законів прибережної держави, а прибережна держава – враховувати права іноземної держави у виключній економічній зоні (п. 2 ст. 56).

Прибережні держави зазвичай мають спеціальне законодавство про виключну економічну зону, яке відповідно до Конвенції з морського права 1982 р. має бути сумісним з її нормами. В Україні прийнято Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України»¹. Кримінальним кодексом України в ст. 249 встановлена кримінальна відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом.

§ 9

Континентальний шельф

Континентальний шельф є одним із найбагатших районів світового океану. Тут виловлюють близько 90 % відсотків риби, тут розташовані багатющі запаси корисних копалин, у тому числі нафти та газу. З появою в середині ХХ ст. технологій добування корисних копалин із дна моря деякі держави спробували односторонньо поширити свій суверенітет на райони шельфу². Це породило численні територіальні

¹ Закон України «Про виключну (морську) економічну зону України» від 16 травня 1995 р. № 162/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 21. – Ст. 152 (з подальшими змінами та доповненнями).

² Одними з перших таку заяву зробили 1945 р. Сполучені Штати Америки. Пізніше свій суверенітет на 200-мильну зону морського дна проголосили декілька латиноамериканських держав. Серйозні міждержавні спори викликали розподіли шельфу в Балтійському та Північному морях.

спори між державами¹. У 60–90-ті роки ХХ ст. ці держави уклали біля ста міжнародних угод про розмежування шельфу. Проблема делімітації континентального шельфу час від часу продовжує виникати в міждержавних відносинах, незважаючи на те що міжнародно-правові норми в цій області кодифіковані, у тому числі в загальному міжнародному праві, в Конвенції про континентальний шельф 1958 р. і в Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. *континентальний шельф* – це морське дно та надра підводних районів, що простягаються за межі територіального моря на всьому протязі природного продовження його сухопутної території до зовнішньої межі підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відліковується ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простягається на таку відстань. Підводна окраїна материка доходить до глибоководного дна океану та складається з шельфу, схилу і підйому, а також включає в себе продовження континентального масиву прибережної держави, що знаходиться під водою. Якщо підводна окраїна знаходиться далі 200 миль, зовнішня межа може простягатися на відстань до 350 морських миль від ліній, від яких відліковується територіальне море, або не далі 100 морських миль від 2500-метрової ізобати. Відстань у 350 миль поширюється також на межу шельфу на підводних хребтах (ст. 76).

Конвенція про континентальний шельф 1958 р. давала дещо інше визначення шельфу². Однак обидва ці визначен-

¹ Деякі з найсерйозніших спорів дійшли до Міжнародного Суду (*North Sea Continental Shelf Cases.* // I.C.J. Rep. 1969. P. 3; *Continental Shelf (Tunisia v Libya) Case.* // I.C.J. Rep. – 1982. – P. 18; *Continental Shelf (Libyan Arab Jamahiriya v Malta) Case.* // I.C.J. Rep. – 1985. – P. 13), рішення якого, поза сумнівом, відбилися на існуючих у міжнародному праві підходах до делімітації континентального шельфу.

² У Конвенції про континентальний шельф 1958 р. шельф визначений як «а) поверхня та надра морського дна підводних районів, що прилягають до берега, але знаходяться поза зоною територіального моря, до глибини 200 м або, за цією межею, до такого місця, до якого глибина покриваючих вод дозволяє розробку природних багатств цих районів; б) поверхня та надра подібних підводних районів, що прилягають до берегів островів», ст. 1.

ня, як і інші, що зустрічаються в міжнародних угодах, є суто правовими та відрізняються від географічного поняття континентального шельфу як материкової відмілини, що прилягає до берегів суші та має з нею спільну геологічну будову. Відповідно, у природі розміри шельфу можуть суттєво коливатися: від декількох миль біля західного узбережжя США до площі всього дна Північного моря.

Закріплюючи права прибережної держави на шельфи, Конвенція з морського права 1982 р. в багатьох речах повторює положення Конвенції про континентальний шельф 1958 р. Держави, як і раніше, не поширюють на шельф повного суверенітету, а мають певні суверенні права «з метою розвідки та розробки його природних ресурсів»¹. Ці права часто називають виключними, бо ніхто і ні за яких умов не вправі здійснювати таку діяльність без згоди прибережної держави. Вона має також виключне право дозволяти та регулювати виробництво будь-яких бурильних робіт на шельфі, незалежно від їхньої мети². Прибережна держава вправі створювати на шельфі штучні острови, установки та споруди і встановлювати навколо них зони безпеки шириною до 500 метрів³.

Права прибережної держави на континентальному шельфі не торкаються правового статусу ні покриваючих шельф вод, ні повітряного простору, що знаходиться над ними.

Розмежування континентального шельфу суміжних або розміщених одна проти іншої держав здійснюють шляхом укладання міжнародних угод.

Прибережні держави зазвичай мають спеціальне законодавство про континентальний шельф. В Україні ст. 244 Кримінального кодексу України встановлена кримінальна відповідальність за порушення законодавства про континентальний шельф України.

¹ Конвенція про континентальний шельф 1958 р., ст. 2; Конвенція ООН з морського права 1982 р., ст. 77.

² Конвенція ООН з морського права 1982 р., ст. 81.

³ Там само. – Ст. 80.

§ 10

Морське дно

Морське дно становить все більший інтерес для держав. Частково цей інтерес був задоволений визнанням у міжнародному праві деяких прав держав на континентальний шельф. Про режим морського дна за межами шельфу домовитися виявляється значно складніше. Проблема полягає в тому, що високорозвинуті держави, яких меншість, вже приступили до експлуатації ресурсів морського дна та розглядають таку діяльність у межах свободи відкритого моря. Держави, які за рівнем розвитку не спроможні мати або користуватися технологіями освоєння морського дна, а їх більшість, наполягають на встановленні для нього особливого правового режиму. Саме під впливом цієї більшості 1970 р. Генеральна Асамблея ООН рекомендувала виробити для нього спеціальний правовий режим¹. Це питання стало одним з центральних на III Конференції ООН з морського права.

Простір, що охоплює дно морів та океанів і його надра за межами дії національної юрисдикції, називають міжнародним районом морського дна, а за термінологією Конвенції з морського права 1982 р. це «район». Встановлений у Конвенції режим району є спробою знайти компроміс між економічно розвинутими країнами та країнами, що розвиваються. Однак відсутність під Конвенцією підписів найбільших індустріальних держав робить проблематичним функціонування всього механізму користування районом.

§ 11

Міжнародні протоки

Протоками вважають природні морські протоки, що з'єднують частини світового океану. Протока може бути розташована на території або однієї (Босфор, Дарданелли), або двох держав (Гібралтар, Ла-Манш). Якщо протока зна-

¹ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2749 (XXV). // Док. ООН А/ Res. 2749 (XXV), 17 грудня 1970 р.

ходить на міжнародних морських або повітряних шляхах, для неї може бути встановлений міжнародно-правовий режим користування. Такий режим можуть визначати міжнародні договірно-правові або звичаєво-правові норми.

За загальним правилом у міжнародних протоках визнається принцип свободи судноплавства і повітряних польотів (Гібралтар, Ла-Манш, Магелланова протока). Після прийняття Конвенції про територіальне море та прилеглу зону ця норма отримала договірне закріплення. У Конвенції з морського права вказано, що всі судна та літальні апарати користуються правом транзитного проходу, який становить собою здійснення свободи судноплавства і польоту з метою безперервного та швидкого транзиту через протоку між однією частиною відкритого моря або виключної економічної зони та іншою частиною відкритого моря або виключної економічної зони. При здійсненні проходу через протоку судна та літальні апарати мають утримуватися від будь-якої діяльності, окрім тієї, яка притаманна звичайному порядку безперервного та швидкого транзиту. Прибережні держави вправі встановлювати правила судноплавства у протоці, навантаження та розвантаження, приймати норми про охорону вод від забруднення, заборону риболовства й ін. На прибережній державі лежить обов'язок вживати заходи для забезпечення безпеки судноплавства у протоці.

Міжнародним правом можуть бути встановлені обмеження свободи судноплавства через протоку. Для цього необхідне укладання спеціальної міжнародної угоди. Такі угоди укладені, наприклад, щодо чорноморських (Конвенція про режим проток 1936 р.)¹ і балтійських проток (Копенгагенський трактат 1857 р.).

§ 12

Міжнародні канали

Морськими каналами називають штучні водні шляхи, що з'єднують частини світового океану. Канал зазвичай

¹ Див.: Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 508–514.

розташований на території однієї держави та знаходиться під її суверенітетом. Тому базовими у встановленні режиму користування морськими каналами є національні закони¹. Однак будівництво міжнародних морських каналів початково служить полегшенню міжнародного судноплавства, тому для них крім національного може бути встановлений і міжнародно-правовий режим користування: по Суецькому каналу (Константинопольська конвенція 1888 р.); по Панамському каналу (Угоди про Панамський канал 1977 р.); по Кільському каналу (визнаний міжнародним за Версальським договором 1919 р.); по Сайменському каналу (Договір про передачу в оренду Фінляндській Республіці радянської частини Сайменського каналу й острова Малий Висоцький 1962 р.).

За загальним правилом у каналах визнається свобода торгового судноплавства, а зона каналу підлягає демілітаризації та нейтралізації. Держави – власниці каналів встановлюють правила судноплавства по каналу, запроваджують необхідні збори, а також мають право встановлювати правила перевезення небезпечних вантажів (Суецький канал), судноплавства іноземних військових суден (Кільський канал, Корінський канал, Сайменський канал), загальні обмеження з метою забезпечення експлуатації каналу (Кільський канал) або в інтересах власної безпеки (Сайменський канал). За домовленістю між заінтересованими державами можуть бути визначені взаємні обов'язки з підтримання каналу в робочому стані (Сайменський канал).

§ 13

Питання про міжнародно-правовий режим Арктики

Арктика є одним із найбільш важкодоступних просторів Землі. Більша частина Арктики ніколи не була постійно заселена, і люди довго не могли приступити до її освоєння.

¹ Правовий режим Корінського каналу встановлений виключно на основі внутрішнього законодавства Греції.

Тому більшість прийнятих державами актів суверенітету щодо Арктики та розташованих тут островів довгий час були не більше ніж формально необхідними.

Початок ефективного освоєння північних просторів на межі ХІХ—ХХ століть привів до виникнення територіальних спорів про приналежність арктичних островів (архіпелаг Шпіцберген), а пізніше – до спроб деяких приарктичних держав проголосити суверенітет над значними просторами Арктики шляхом створення так званих полярних секторів¹. Ідею Радянського Союзу встановити кордони «полярного сектора» 1985 р. підтримала Канада. Російська Федерація також вважає за необхідне проведення кордонів арктичного сектора і тим самим претендує на встановлення над ним свого суверенітету.

Поширення державного суверенітету на морські простори Арктики за межами територіальних вод і виключної економічної зони не можна вважати правомірним. Міжнародно-правовий режим відкритого моря, як такий, що не підлягає державному привласненню, є загальновизнаним і в загальному, і в конвенційному міжнародному праві². Кліматичні умови Арктики, що технічно ускладнюють користування свободами відкритого моря в Північному Льодовитому океані, не можуть служити підставою для перегляду його статусу. Більшість держав, у *тому числі* чотири з шести приарктичних (Данія, Швеція, Норвегія, США), утримуються від визнання секторального поділу Арктики.

¹ 1926 р. про свої суверенні претензії на арктичний сектор заявив Радянський Союз.

² «Відкрите море відкрите для всіх націй, і ніяка держава не вправі претендувати на підкорення жодної частини його своєму суверенітету» (ст. 2 Конвенції про відкрите море від 29 квітня 1958 р. // Міжнародне право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 495–504). «Жодна держава не має права претендувати на підпорядкування якої б то не було частини відкритого моря своєму суверенітету» (ст. 89 Конвенції ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 109).

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ

§ 1

Поняття, принципи та джерела міжнародного повітряного права

Міжнародне повітряне право можна визначити як галузь міжнародного права, що регулює відносини між суб'єктами міжнародного права у зв'язку з використанням повітряного простору з метою міжнародних повітряних польотів. Предметом регулювання міжнародного повітряного права є насамперед правопорядок, взаємовигідне використання повітряного простору з метою міжнародних повітряних польотів. Багато міжнародно-правових норм, що визначають режим повітряного простору, як правило, мають кінцевим адресатом не тільки самі держави, але й численних інших власників авіаційної техніки. Це накладає на держави обов'язок забезпечити однакове дотримання норм повітряного права своїми фізичними та юридичними особами.

Міжнародне повітряне право ґрунтується на тих самих принципах, що і загальне міжнародне право, але має свої галузеві принципи: поваги повного та виняткового суверенітету держав у межах їхнього повітряного простору; свободи відкритого повітряного простору; забезпечення безпеки міжнародної цивільної авіації. Найважливішими інститутами міжнародного повітряного права є інститут міжнародних польотів, інститут безпеки цивільної авіації.

Міжнародно-правове регулювання користування повітряним простором міститься в декількох міжнародних договорах. 7 грудня 1944 р. в Чикаго були підписані Конвенція про міжнародну цивільну авіацію¹, Угода про міжнародне транзитне повітряне сполучення й Угода про міжнародний повітряний транспорт, що поклали кінець деякій

правовій невизначеності, що зберігалася в питаннях міжнародного регулювання повітряних сполучень.

Підтвердивши повний і винятковий суверенітет держав над своїм повітряним простором (ст. 1 Чиказької конвенції), угоди визнають існування на основі взаємності п'яти так званих свобод повітря, що включають: транзитні безпосадочні польоти через територію іноземної держави; посадку в аеропортах на чужій території з некомерційними цілями – для техогляду, заправлення паливом тощо; висадження на чужій території пасажирів і вивантаження привезеного зі своєї території багажу, вантажів і пошти; прийняття на борт для перевезення на свою територію пасажирів, пошти і багажу з території іноземної держави; доставку на територію іноземної держави з будь-яких третіх країн пасажирів, пошти, багажу, а також прийняття на борт пасажирів, пошти і багажу для доставки їх у будь-яку третю державу.

Чиказька конвенція визначає також порядок здійснення регулярних і нерегулярних польотів цивільної авіації, питання реєстрації повітряних суден і їхньої національної приналежності, вимоги до екіпажів, а також деякі інші питання міжнародного цивільного повітряного транспорту.

Крім Чиказької конвенції, що є основним кодифікованим актом у цій галузі, правовий режим повітряного простору регулюється й іншими міжнародними договорами.

У 1929 р. у Варшаві було підписано Конвенцію для уніфікації деяких правил, що стосуються міжнародних повітряних перевезень. Її було доповнено Гаазьким протоколом 1955 р. про вимоги до оформлення перевізної документації. У 1971 і 1975 роках у ці документи були внесені значні зміни Гватемальським протоколом і Монреальськими протоколами. Гвадалахарська конвенція 1961 р. поширила положення Варшавської конвенції на випадки, коли юридичний і фактичний перевізники не збігаються.

У 1948 р. в Женеві була прийнята Конвенція про міжнародне визнання прав на повітряне судно. За умови, що ці права мають бути встановлені та зареєстровані відповідно до законодавства держави реєстрації повітряного судна, вони

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 115–120.

включають: право власності, право власника судна придбати його у власність за договором купівлі-продажу; право користування судном за договором довгострокової (більше 6 місяців) оренди; іпотеку, заставу й ін. аналогічні права, що виникають за згодою сторін для забезпечення боргу, а також право на винагороду за пошук і порятунок повітряного судна та питання накладення арешту і примусового продажу.

Римська конвенція 1952 р.¹ і Монреальський протокол до неї 1978 р. установили умови відшкодування збитків, заподіяних іноземним повітряним судном на поверхні третім особам, і страхування відповідальності.

§ 2

Правовий режим повітряного простору України

Правовий режим повітряного простору України врегульований Повітряним кодексом України, прийнятим Верховною Радою України 4 травня 1993 р.². Відповідно до ст. 1 Повітряного кодексу України їй належить повний і винятковий суверенітет над повітряним простором України, а структура повітряного простору, порядок її формування та зміни, правила користування повітряним простором відносяться до компетенції держави. На підставі ст. 9 Кодексу встановлюються повітряні коридори для перетинання державного кордону України, закриті зони, зони обмеження польотів та інші. Про всі обмеження з використання повітряного простору України всім заінтересованим особам повідомляють через канали систем аеронавігаційної інформації, що за законом доступна для всіх повітряних просторів України.

На іноземні повітряні судна, їхні екіпажі та пасажирів, на майно, що ввезене в Україну або що вивозиться за межі її території, поширюється дія паспортних, митних, валютних, санітарних, карантинних та інших правил, установлених чинним законодавством України.

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. – С. 62–65.

² Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 25. – Ст. 274.

§ 3

Польоти в міжнародному повітряному просторі

Міжнародний повітряний простір охоплює простори, розташовані над водною поверхнею за межами територіальних вод прибережних держав, а також простір над сухопутною та водною територією Антарктиди¹. Міжнародна практика виходить із того, що верхня межа повітряного простору не повинна перевищувати 100–110 км над рівнем океану, що можна вважати звичаєво-правовою нормою.

Повітряні польоти, за змістом сучасного міжнародного права, можуть робити повітряні судна, тобто літальні апарати, що тримаються в атмосфері за рахунок взаємодії з повітрям, відмінної від взаємодії з повітрям, відбитим від земної поверхні (Додаток 7 до Чиказької конвенції 1944 р.; ст. 15 Повітряного кодексу України). Отже, міжнародне повітряне право не регулює польоти ракет, об'єктів на повітряній подушці, а також об'єктів, що переміщуються по інерції, які не належать за визначенням до літальних апаратів.

У міжнародному повітряному просторі діє принцип свободи польотів. Він включає право будь-якої держави здійснювати в міжнародному, тобто у відкритому, повітряному просторі вільні та безперешкодні польоти будь-яких повітряних суден, чому не повинні чинитися жодні перешкоди. За загальним правилом здійснення польотів у міжнародному повітряному просторі може відбуватися як по встановлених повітряних трасах, так і поза ними.

Свобода повітряного простору та польотів над відкритим морем, що виникла спочатку як міжнародно-правовий звичай, закріплена в ст. 2 Женевської конвенції про відкрите море 1958 р., а потім у ст. 87 п. 1 Конвенції ООН з морського

¹ Антарктида відкрита для польотів цивільних повітряних суден усіх країн, що здійснюють їх відповідно до стандартів ІКАО. Військові літальні апарати з огляду на вимоги ст. 1 Договору 1959 р. можуть бути використані лише для наукових досліджень, в інших мирних цілях, а також на підставі ст. VII для контролю з повітря за дотриманням положень Договору. (Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 124–125).

права 1982 р. Не порушуючи цю норму, держави можуть здійснювати спільні дії з обслуговування повітряних польотів у деяких районах міжнародного повітряного простору, про що укладають спеціальні договори. Такі договори не створюють у їхніх учасників суверенних прав на відповідні простори та не можуть перешкоджати повітряним суднам інших держав користуватися цими районами. Але укладання аеронавігаційних угод, на підставі яких визначаються міжнародні повітряні траси, як правило, дозволяє уникати конфліктних ситуацій. Слід також мати на увазі, що в Додатку 2 до Чиказької конвенції встановлені правила польотів над відкритим морем, що діють «без будь-яких виключень».

У разі транзитного прольоту над міжнародними протоками припротокова держава, як це впливає з ч. III Конвенції ООН з морського права 1982 р., не повинна перешкоджати йому або призупиняти його. Літальні апарати мають дотримуватися правил прольоту. У деяких випадках правила такого транзитного прольоту можуть бути закріплені в міжнародному договорі про режим протоки, наприклад у Конвенції 1936 р. про режим чорноморських проток (ст. 23)¹.

Архіпелажні держави на підставі ч. IV Конвенції ООН з морського права 1982 р. повинні забезпечити безперешкодний транзит іноземних цивільних повітряних суден по спеціально виділеним для цього повітряним коридорам.

Надання права на транзитний проліт над материковою або острівною державною територією відноситься до виключної компетенції кожної держави.

У повітряному просторі над відкритим морем повітряне судно підпорядковується тільки юрисдикції держави реєстрації.

§ 4

Комерційна діяльність у міжнародних повітряних сполученнях

Цивільні повітряні польоти відбуваються в основному з комерційними цілями (перевезення пасажирів, багажу, по-

¹ Див.: Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 508–514.

шти). Такі перевезення визнаються міжнародними, коли здійснюються між територіями двох або більше держав, або якщо місце відправлення та призначення знаходяться на території однієї держави, але зупинка передбачена на території іншої держави.

Комерційні права є самостійними та самі по собі не впливають із надання права на виконання міжнародного повітряного польоту. Здійснення комерційних прав пов'язане зі «свободами повітря», п'ять із яких були закріплені в ході Чиказької конференції 1944 р. і згодом доповнені ще трьома свободами: правом здійснювати перевезення пасажирів, вантажу та пошти між третіми країнами через свою територію; правом здійснювати перевезення пасажирів, вантажу і пошти між третіми країнами, минаючи територію держави, де повітряне судно зареєстроване; правом на так званий каботаж, тобто на перевезення іноземним перевізником між пунктами, що розташовані на території тієї ж самої держави. Остання із цих свобод зараз використовується вкрай рідко, і тому її іноді зовсім не згадують.

Надання права на здійснення міжнародних комерційних польотів є винятковою компетенцією держави (тієї, з території якої або на території якої їх здійснюють). Держави контролюють перевезення та можуть регулювати їхні обсяги, керуючись внутрішнім законодавством або відповідними міжнародними договорами. На території України іноземні перевізники здійснюють свою діяльність відповідно до її законів, а також міжнародних договорів (ст. 66 Повітряного кодексу України). Підставою для виконання повітряних перевезень є договір, котрий має бути підтверджений документами, що видаються самими авіаперевізниками або уповноваженими ними особами. Такими документами є: для пасажирів – квиток, для багажу пасажирів – багажна квитанція, під час перевезення інших вантажів – авіавантажна накладна.

Договірному врегулюванню в міжнародних авіаперевезеннях підлягають тарифи та правила їхнього застосування, що можуть бути встановлені на основі двосторонніх договорів між державами. У разі їхнього прийняття Міжнародною авіатранспортною асоціацією ці тарифи та правила набувають чинності для авіапідприємств тільки після схвалення їх урядами відповідних країн, де ці авіапідприємства зареєстровані.

Норми про відповідальність авіаперевізника, що виникає зі здійснення міжнародних комерційних повітряних польотів, містяться, як правило, у двосторонніх угодах про повітряне сполучення і складають найважливішу сферу правового регулювання в міжнародному повітряному праві. Межі відповідальності повітряного перевізника сформульовані у Варшавській конвенції 1929 р. й у Гаазькому протоколі до неї 1955 р.

Зазвичай норма про відповідальність складається з обов'язку перевізника відшкодувати шкоду, що виникає з його провини під час повітряного перевезення. У разі смерті пасажирів або заподіяння шкоди його здоров'ю, а також у разі заподіяння матеріального збитку через запізнення під час перевезення перевізник несе відповідальність, якщо тільки не доведе, що вжив усі необхідні заходи або що відповідні заходи неможливо було вжити. Перевізник також несе відповідальність за втрату, нестачу або ушкодження багажу з моменту прийняття його до перевезення і до видачі одержувачеві, а так само вантажу, якщо не доведе, що вжив всі необхідні заходи для запобігання заподіяння збитків або що такі заходи неможливо було вжити. Якщо перевізник доведе, що причиною виникнення шкоди є провина потерпілого, то умови відповідальності не настають або відповідальність може бути обмежена. Межі відповідальності перевізника не застосовуються, якщо буде доведено, що збиток виник внаслідок наміру або грубої необережності самого перевізника. У багатьох країнах широко застосовується також адміністративна та кримінальна відповідальність за порушення умов експлуатації міжнародних повітряних ліній.

§ 5

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО)

Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО) була створена відповідно до Конвенції про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. й існує з 4 квітня 1947 р. ІКАО має статус спеціалізованої установи ООН. Цілі Організації визна-

чені у ст. 44 Конвенції 1944 р.: забезпечувати безпечний і впорядкований розвиток міжнародної цивільної авіації в усьому світі; заохочувати мистецтво конструювання й експлуатації повітряних суден у мирних цілях; заохочувати розвиток повітряних трас, аеропортів і аеронавігаційних засобів для міжнародної цивільної авіації; задовольняти потреби народів світу у безпечному, регулярному, ефективному й економічному повітряному транспорті; запобігати економічним втратам, що викликані нерозумною конкуренцією, забезпечувати повну повагу до прав договірних держав і справедливі для кожної договірної держави можливості використовувати авіапідприємства, що зайняті в міжнародному повітряному сполученні; уникати дискримінації по відношенню до договірних держав, сприяти безпеці польотів у міжнародній аеронавігації; допомагати загальному сприянню розвитку міжнародної цивільної аеронавтики у всіх її аспектах.

Під егідою ІКАО розробляються «стандарти» і «рекомендації», об'єднані в Додатках до Конвенції 1944 р. Завдяки співробітництву держав ІКАО вдалося домогтися значного спрощення митних, імміграційних і санітарних правил, що стосуються цивільної авіації; розроблена система метеорологічного обслуговування, контролю за польотами, зв'язку, радіомаяків і радіодіапазонів, а також інших засобів забезпечення безпеки польотів.

Систему органів ІКАО складають Асамблея, Рада, Аеронавігаційна комісія, функціональні комітети (авіатранспортний, юридичний, фінансовий, з незаконного втручання у справи цивільної авіації та ін.), Секретаріат на чолі з Генеральним Секретарем. Штаб-квартира ІКАО розташована в Монреалі (Канада). Організація має також представництва в шести регіонах світу.

Діяльність ІКАО тісно пов'язана з іншими міжурядовими організаціями в галузі цивільної авіації (такими як Європейська конференція цивільної авіації, Африканська комісія цивільної авіації та ін.) і низкою спеціальних неурядових організацій (таких як Міжнародна асоціація повітряного транспорту, Міжнародна федерація асоціацій диспетчерів управління повітряним рухом та ін.).

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ

§ 1

Виникнення та розвиток міжнародно-правового регулювання космічного простору

Запуск у 1957 р. першого штучного супутника Землі поклав початок міжнародно-правового регулювання використання космічного простору. Перші та найважливіші міжнародно-правові норми в цій галузі з'явилися ще до укладання міжнародних договорів про космос і були звичаєво-правовими. Вони встановлювали: а) космос є загальним спадком людства та не може бути об'єктом державного привласнення; б) космос може використовуватися лише в мирних цілях. Ці норми і сьогодні залишаються основними в міжнародно-правовому регулюванні космічного простору. Згодом були укладені міжнародні договори, що залишаються найважливішими у правовому регулюванні використання космічного простору до цього часу: Договір про принципи діяльності держав з дослідження та використання космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 р.¹ (далі – Договір про космос), Угода про порятунок космонавтів та повернення об'єктів, запущених в космічний простір, 1968 р.², Конвенція про міжнародну відповідальність за збиток, завданий космічними об'єктами, 1972 р.³, Конвенція про реєстрацію об'єктів, що запускаються в кос-

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буромського. – С. 121.

² Див.: Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 557–560.

³ Див.: Там само. – С. 578–584.

мічний простір, 1975 р.¹, Угода про діяльність держав на Місяці й інших небесних тілах 1979 р.

Значний масив звичаєво-правових і договірних норм, що регулюють міжнародно-правовий режим космосу, дозволяє казати про міжнародне космічне право. Предметом регулювання міжнародного космічного права є порядок взаємовигідного використання державами космічного простору в мирних цілях. Міжнародне космічне право ґрунтоване на тих саме принципах, що й загальне міжнародне право, але має і власні галузеві принципи: принцип нерозповсюдження державного суверенітету на космічний простір і небесні тіла, принцип свободи дослідження та використання космічного простору та деякі інші принципи.

Міжнародне космічне право – це галузь, формування якої відбувається під впливом практики досить вузького кола «космічних» держав. Тому багато норм космічного права можна розглядати як локальні, а спроби надати їм загального характеру нерідко не мають успіху або навіть зустрічають протидію з боку «некосмічних» держав². У низці випадків «некосмічні» держави намагаються самостійно створювати норми космічного права, що також не знаходять загального визнання³. Деякі норми міжнародного космічного права поширюються не тільки на держави, але й на міжнародні міждержавні організації, пов'язані з космічною діяльністю. Україна є однією з небагатьох у сучасному світі космічних держав.

¹ Див.: Там само. – С. 575–578.

² Одним із прикладів є спір відносно проголошення геостационарної орбіти простором, що не підлягає державному привласненню. Із запереченнями проти цього, викладеними в Боготській декларації 1976 р., продовжують виступати екваторіальні держави, над територією яких та орбіта пролягає. Не менш показовий спір відносно межі повітряного та космічного простору, де розходяться позиції «космічних» і «некосмічних» держав.

³ Більшість «космічних» держав відмовилась брати участь в Угоді про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. та визнати проголошену в ній норму про встановлення міжнародно-правового регулювання на добування корисних копалин на небесних тілах.

§ 2

Космічний простір і небесні тіла

Міжнародне право, встановлюючи режим космічного простору та небесних тіл, тим не менше не містить загально-визнаного визначення цих територій. Що стосується космічного простору, то основною причиною такої невизначеності є відсутність у праві чіткого розрізнення між космосом і повітряним простором, який визнається територією держави. У міжнародно-правовій практиці низки держав і в доктрині космос нерідко визначають як простір, що знаходиться за межами повітряної сфери Землі, режим якого визначає міжнародне право¹. У космосі інколи виділяють простори, що мають особливості з погляду їхнього використання: ближній космос, дальній космос, геостаціонарну орбіту. Правовий режим цих просторів ґрунтується на існуючому режимі всього космічного простору. Небесними тілами слід вважати будь-які космічні тіла, що мають природне походження.

Основним міжнародно-правовим актом, що визначає режим дослідження та використання космічного простору та небесних тіл, є Договір про космос 1967 р. Він встановлює, що *«дослідження та використання космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами, здійснюється на благо та в інтересах всіх країн, незалежно від ступеня їхнього економічного або наукового розвитку, та є надбанням всього людства»*². Ніяка ділянка космічного простору, включно з небесними тілами, не підлягає національному привласненню ні шляхом проголошення на них суверенітету, ні шляхом використання або окупації, ні будь-якими іншими способами (ст. 2), а дослідження кос-

¹ В Юридичному підкомітеті Комітету ООН з використання космічного простору у мирних цілях питання про делімітацію космосу обговорюється з 1967 р. і залишається поки невирішеним. Існуючі погляди на критерії делімітації іноді суттєво відрізняються, що не дозволяє говорити про наявність необхідного *opinio juris*.

² Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. – С. 121.

мічного простору слід проводити відповідно до міжнародного права, включно зі Статутом ООН (ст. 3).

Надзвичайно важливою є норма ст. 4 Договору про космос 1967 р. про заборону розміщення зброї масового знищення. Тим самим космічний простір і небесні тіла проголошені частково демілітаризованою зоною, включно з без'ядерним статусом. Договором 1963 р. в космосі також заборонено проводити будь-які випробування ядерної зброї¹. Розміщення в космосі звичайних видів озброєння та збройних сил загальним міжнародним правом не заборонено, так само як не заборонено використання космосу для військових цілей. Деякі обмеження в цій галузі накладали лише двосторонні угоди².

Місяць та інші небесні тіла є демілітаризованими та нейтралізованими територіями, що забороняє будь-яке їх військове використання. Відповідно до Договору про космос 1967 р. вони можуть бути використані виключно в мирних цілях. Однак це не виключає права держави включати військовослужбовців у склад екіпажу космічного об'єкта (ст. 4) та їхнього права робити посадку на небесні тіла.

Вивчення та дослідження космічного простору і небесних тіл має відбуватися в такий спосіб, щоб уникати їх шкідливого забруднення, а також несприятливих змін земного середовища. У дійсності ця норма поки важко реалізується та є скоріше побажанням. За різними оцінками навколоземний космічний простір вже нині заповнено численними недіючими космічними об'єктами та їхніми частинами, а деякі види палива, що застосовується в ракетноносіях, шкідливо впливає на озонову кулю Землі. Тим не менше пріоритети засвоєння космосу навряд чи будуть поставлені в залежність від екологічних недоліків існуючих технологій.

Спроба розвинути й уточнити деякі положення Договору про космос 1967 р. була зроблена в Угоді про діяльність

¹ Див.: Там само. – С. 309.

² Див., наприклад: Договір между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенными Штатами Америки об ограничении систем противоракетной обороны от 26 мая 1972 г. // Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 694–698.

держав на Місяці та інших небесних тілах 1979 р. Зокрема, угода поширює на Місяць і небесні тіла режим «загального надбання людства» та приписує, щоб розробка природних ресурсів була тут підпорядкована спеціальному міжнародно-правовому режиму. Однак ні Угода, ні інші міжнародно-правові акти такий режим не встановлюють, що свідчить про «заморожування» питання. За аналогією із проблемами, що виникли у зв'язку зі спробами врегулювати режим здобування корисних копалин з морського дна, можна припустити, що звернення до питання про освоєння ресурсів небесних тіл відбудеться не раніше, ніж у багатьох держав з'являться необхідні технічні можливості.

Усе це зайвий раз підтверджує, що міжнародне космічне право в частині визначення режиму космосу та небесних тіл значною мірою перебуває в області бажаного, оскільки область дійсного залишається поки що поза межами досяжності людства. У той же час ідеали, які закладає в міжнародне космічне право сучасне людство, можливо, в майбутньому уберезуть космос від варварського освоєння, яке зазнала Земля.

§ 3

Космічні об'єкти

У міжнародному праві відсутнє єдине визначення космічного об'єкта, хоча й визначено його правовий статус. У Договорі про космос 1967 р. такими об'єктами вважають не тільки запущені в космічний простір, але і доставлені або споруджені на небесному тілі. У Конвенції про міжнародну відповідальність за збитки, завдані космічними об'єктами, 1972 р. говориться не про сам об'єкт, а про його складові частини, засоби доставки об'єкта та його складових частин¹. Тими самими словами говориться про космічний об'єкт у Конвенції про реєстрацію об'єктів, що запускаються в кос-

¹ Пункт (г) ст. I Конвенции о международной ответственности за ущерб, причиненный космическими объектами, от 29 марта 1972 г. // Там само. – С. 578–584.

мічний простір, 1975 р.¹. Регламент радіозв'язку Міжнародного союзу електрозв'язку 1979 р. вживає термін «космічний човен», тобто створений людиною апарат для польотів далі основної частини земної атмосфери. З появою човникових космічних апаратів, які можуть здійснювати польоти в атмосфері, визначення космічного об'єкта стало ще більш складним.

З урахуванням існуючих міжнародних договорів космічний об'єкт можна визначити як штучно створений об'єкт, що виходить самостійно або який виводять на орбіту навколо Землі або далі в космічний простір, призначений для діяльності в космічному просторі та на небесних тілах. До космічних об'єктів відносять штучні супутники, космічні апарати та їх носії, що пілотуються.

Міжнародне публічне право регулює діяльність космічних об'єктів з моменту їх запуску або з моменту їх створення в космосі або на небесному тілі. При реалізації міжнародного проекту за участю декількох держав або за участю міжнародної організації міжнародним договором можуть бути врегульовані й інші процеси, наприклад пов'язані зі створенням об'єкта або підготовкою його до запуску. В інших випадках усі питання, пов'язані з космічним об'єктом, знаходяться в компетенції держави. Держави самі встановлюють правовий режим своїх космічних об'єктів у період їх знаходження в космосі, включно з можливістю їх відвідання будь-ким. Що ж стосується станцій, установок, обладнання та космічних човнів, що знаходяться на Місяці й інших небесних тілах, то вони відкриті для представників інших держав на основі взаємності². Усі космічні об'єкти підлягають обов'язковій міжнародній реєстрації в Секретаріаті ООН³.

¹ Пункт (б) ст. I Конвенції о регистрации объектов, запускаемых в космическое пространство, от 14 января 1975 г. // Там само. – С. 575–578.

² Ст. X Договора о принципах деятельности государств по исследованию и использованию космического пространства, включая Луну и другие небесные тела, от 27 января 1967 г. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 123.

³ Пункт 1 ст. II Конвенції о регистрации объектов, запускаемых в космическое пространство от 14 января 1975 г. // Там само. – С. 575–578.

§ 4

Космонавти

Космонавтом є людина, член екіпажа космічного об'єкта під час польоту або працівник, який входить до складу персоналу космічної станції на небесному тілі. Міжнародно-правовий статус космонавтів установлений низкою міжнародних договорів. Усі вони єдині в тому, що космонавти залишаються під юрисдикцією держави реєстрації космічного об'єкта¹. І хоча в Договорі про космос 1967 р. всі космонавти, незалежно від громадянства, названі «посланцями всього людства», ми маємо тут справу скоріше не з правовою нормою, а з політичною метафорою. Політ у космос не тягне для космонавтів зміни громадянства або підданства. Сказане не заважає державам встановити особливості застосування національної юрисдикції щодо членів міжнародних екіпажів.

У разі аварії або стихійного лиха, що спіткало космічний об'єкт, змушеної або непередбаченої посадки на території будь-якої держави, у відкритому морі або в будь-якому іншому місці органи влади, що знайшли його, зобов'язані негайно вжити всі можливі заходи для рятування екіпажа та надання йому всієї необхідної допомоги². Екіпажу має бути забезпечена безпека, і його слід негайно повернути представникам влади країни, що здійснила запуск³.

¹ Там само. – Ст. VIII.

² Ст. 2 Соглашения о спасении космонавтов и возвращении объектов, запущенных в космическое пространство, от 22 апреля 1968 г. // Международное право в документах / Сост. Н. Т. Блатова. – С. 557–560.

³ Там само. — Ст. 4.

ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН

§ 1

Зовнішні зносини в сучасному світі

Відносини між суб'єктами міжнародного права постійно розширюються та поглиблюються. Особливою галуззю цих відносин є зовнішні зносини¹. Поряд з дипломатичними, консульськими зносинами, спеціальними місіями, здійснюваними державами, усе більшу активність у галузі зовнішніх зносин виявляють міжнародні міжурядові організації, що здійснюють зносини не тільки з державами-членами, але й між собою. Виникають нові форми офіційних міжнародних зносин за участю різних суб'єктів міжнародного права (військові інспекції, місії іноземних і міжнародних спостерігачів та ін.). Усе це складає галузь зовнішніх зносин суб'єктів міжнародного права.

Діяльність у галузі зовнішніх зносин має особливості, що відрізняють її від інших форм підтримки відносин між суб'єктами міжнародного права. *Насамперед* це зовнішньополітична діяльність, тобто діяльність у галузі здійснення політики, пов'язана з відносинами між визначеними видами цих суб'єктів, що виникає або із приводу, або внаслідок цих відносин. Іншими словами, учасниками зовнішньополітичних відносин є не всі та не будь-які суб'єкти міжнародних відносин, а також не будь-які суб'єкти міжнародного права (дипломатичні чи консульські відносини неможливі між міжнародними міжурядовими організаціями). Далі,

¹ Запровадження до широкого вжитку у вітчизняній міжнародно-правовій літературі терміна «право зовнішніх зносин» належить К. К. Сандровському, який обґрунтував його використання. (*Сандровський К. К. Право внешних сношений. – К.: Вища школа, 1986.*) Автор вважає за доцільне використання цього терміна і в пропонованому посібнику.

діяльність у галузі зовнішніх зносин є офіційною. Її здійснюють органи, наділені відповідною компетенцією. Нарешті, зовнішні зносини врегульовані міжнародним правом.

З огляду на особливе значення органів зовнішніх зносин для здійснення зовнішньополітичної діяльності вони утворюють, як правило, систему, де співвідношення компетенцій органів урегульовано міжнародними договорами та внутрішніми нормативними актами суб'єктів. У державах органи зовнішніх зносин можна розділити на *внутрішньо-державні* та *закордонні*.

Внутрішньодержавні органи зовнішніх зносин – органи держави, розташовані на її території та наділені компетенцією в галузі зовнішньої політики. Зазвичай це глава держави, парламент, уряд, відомство іноземних справ, інші центральні міністерства та відомства держави. У різних державах обсяг компетенції внутрішньодержавних органів зовнішніх зносин різний і залежить переважно від внутрішнього законодавства¹, хоча в деяких випадках має бути враховане міжнародне право.

Закордонні органи зовнішніх зносин – органи держави, розташовані поза її територією і наділені компетенцією в галузі зовнішньої політики. Вони можуть бути *постійними* (дипломатичні та консульські представництва, представництва міжнародних міждержавних організацій) і *тимчасовими* (спеціальні місії).

§ 2

Дипломатичні зносини та дипломатичні представництва

Виникнення й існування дипломатичних зносин пов'язане з необхідністю підтримки мирних відносин між дер-

¹ Згідно з Конституцією України повноваженнями у сфері зовнішньої політики наділені Президент України (ст. 102, п.п. 2, 4, 20, 26 ст. 106), Верховна Рада України (п.п. 5, 8, 9, 14, 23, 32 ст. 85), Кабінет Міністрів України (п. 1 ст. 116). Особливими повноваженнями у сфері зовнішньополітичної діяльності України наділені також деякі центральні органи виконавчої влади (Міністерство закордонних справ, Міністерство економіки й ін.).

жавами. До дипломатії ж звертаються у пошуках миру держави, що воюють¹.

Дипломатія як специфічна форма діяльності держав відома з найдавніших часів². Відтоді відбувалося становлення міжнародно-правових норм про дипломатичні зносини – дипломатичного права. Протягом тисячоліть ці норми залишалися винятково звичаєво-правовими. З ХІХ ст. держави почали робити спроби їх договірно-правового закріплення. Зокрема, Віденським (1815) й Аахенським (1818) протоколами були закріплені ранги дипломатичних представників. Статус дипломатичних агентів був закріплений Гаванською конвенцією про дипломатичних чиновників 1928 р. З укладенням у 1961 р. Віденської конвенції про дипломатичні зносини дипломатичне право стало однією з найповніше кодифікованих галузей міжнародного права³. Норми дипломатичного права містяться також у договорах про встановлення дипломатичних відносин між державами.

Найважливішим органом здійснення дипломатичних зносин є дипломатичне представництво. Держави мають право засновувати свої дипломатичні представництва в інших країнах і приймати іноземні дипломатичні представництва в себе. У сучасному світі дипломатичні представництва діють як постійні органи.

Установлення дипломатичного представництва відбувається, як правило, після визнання *de jure* і за взаємною згодою держав установити дипломатичні стосунки й обмінятися дипломатичними представниками. Однак на практиці обмін дипломатичними представництвами може відбуватися не відразу після встановлення дипломатичних відносин і затягуватися на десятиліття⁴. Іноді держави хоча і приймають рішення про обмін дипломатичними представництвами, в інтересах економії їх не створюють, а використовують для

¹ Див. Розділ 1.

² Терміни «дипломатія» і «дипломат» з'явилися значно пізніше, за деякими оцінками у ХVІІІ–ХІХ століттях.

³ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буромського. – С. 126–133.

⁴ Один із найбільш показових прикладів – дипломатичні відносини між колишнім СРСР і Саудівською Аравією: встановлені у 1926 р., а обмін дипломатичними представниками відбувся у 1985 р.

цих цілей своє представництво в іншій державі¹. Якщо ж дипломатичні відносини за якихось причини не встановлені, але держави мають взаємні інтереси, іноді можуть бути створені «групи зв'язку», «відділи інтересів» і подібні їм органи, що є сурогатами дипломатичних представництв².

Обмін дипломатичними представництвами між державами можливий у вигляді посольств чи дипломатичних місій. Міжнародне право не проводить між ними різниці в області прав, привілеїв й імунітетів, але встановлює розходження в рангах голів дипломатичних представництв. Відповідно до ст. 14 Віденської конвенції про дипломатичні зносини голови представництв підрозділяють на три класи: клас послів і нунціїв, клас посланників й інтернунціїв, клас повірених у справах.

Кожна держава самостійно встановлює обсяг повноважень своїх дипломатичних представництв у межах функцій, визначених у ст. 3 Віденської конвенції про дипломатичні зносини. У свою чергу країна перебування не вправі перешкоджати діяльності іноземного дипломатичного представництва в межах функцій, зазначених у Конвенції.

§ 3

Дипломатичні привілеї й імунітети

Для того щоб дипломатичне представництво могло здійснювати свої функції, воно та його персонал відповідно до міжнародного права наділяються спеціальним правовим статусом. Такі спеціальні права та переваги називають привілеями й імунітетами. У різний час обсяг і зміст привілеїв й імунітетів залежали і від могутності держав, і від їхнього ставлення одна до одної, і від титулу монарха як держави,

¹ Акредитація голів дипломатичних представництв в декількох державах «за сумісництвом» отримує розповсюдження і у практиці України.

² Писане дипломатичне право не знайоме з «відділами інтересів» або «групами зв'язку» як видами дипломатичних представництв. Однак держави іноді йдуть на створення таких органів, що можна розглядати як двосторонній міжнародно-правовий звичай. Зокрема, з 1977 р. на Кубі існував відділ інтересів США.

що приймає, так і держави, що направляє, а також від рівня культурного розвитку кожної епохи. Того вигляду, у якому прийняті дипломатичні привілеї й імунітети в сучасному світі, вони набули протягом останніх 500 років.

Перелік дипломатичних привілеїв й імунітетів, визнаних у міжнародному праві, викладений у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р., у якій було кодифіковано насамперед звичаєве дипломатичне право. Акредитуюча держава зобов'язана забезпечувати однаковий обсяг наданих привілеїв й імунітетів для дипломатичних представництв усіх держав, оскільки відповідно до Преамбули Віденської конвенції 1961 р. *«такі привілеї й імунітети надаються не для вигід окремих осіб, а для ефективного здійснення функцій дипломатичних представництв як органів, що представляють держави»*¹. На умовах взаємності держави можуть розширити обсяг привілеїв й імунітетів. У свою чергу, держава, яку акредитують, повинна не зловживати дипломатичними привілеями й імунітетами та користатися ними винятково з метою здійснення функцій представництва. Дипломатичні привілеї й імунітети розділяються на *привілеї й імунітети дипломатичного представництва й особисті дипломатичні привілеї й імунітети*.

§ 4

Привілеї й імунітети дипломатичних представництв

Недоторканність приміщень і території дипломатичного представництва історично склалася як абсолютна. *«Влади держави перебування не можуть вступати в ці приміщення інакше, як за згодою глави представництва»*, –

¹ У державах зазвичай приймають нормативно-правові акти про статус іноземних дипломатичних представництв. В Україні це Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, затверджене Указом Президента України від 10 червня 1993 р. // Голос України. – 26 червня 1993 р. – С. 5.

закріплено в ч. 1 ст. 22 Віденської конвенції про дипломатичні зносини. Ця на перший погляд безперечна, без яких-небудь застережень норма виникла на основі величезної міжнародної практики, без якої неможливо усвідомити її непростий зміст.

Приміщеннями дипломатичного представництва відповідно до міжнародного права вважаються будинки, споруди, що зайняті представництвом і його службами, а також земельна ділянка, на якій вони розташовані. Недоторканність приміщень пов'язана з необхідністю забезпечити умови для здійснення представництвом його функцій і не є наслідком вилучення цієї території з-під суверенітету країни перебування. Тому дипломатичне представництво не має екстериторіальності незалежно від того, чи є власністю акредитуваної держави земельна ділянка, приміщення (будинок), чи вони взяті в оренду. Тому на території дипломатичного представництва діє юрисдикція держави перебування з винятками, встановленими в міжнародному праві та національному законодавстві.

Недоторканність приміщень дипломатичного представництва означає, що як самі ці приміщення та предмети їхньої обстановки, так і майно, що знаходиться у приміщеннях, а також засоби пересування представництва *«користуються імунітетом від обшуку, реквізиції, арешту та виконавчих дій»*¹. Приміщення представництва залишаються недоторканими навіть у випадках пожежі на їхній території чи стихійного лиха. Доступ відвідувачів у представництво здійснюється з урахуванням вимог безпеки.

Користування недоторканністю приміщень не може бути сполучене із зловживанням цим імунітетом. Дипломатичне представництво не повинно використовувати свої приміщення не за своїми функціями. Хоча Віденська конвенція про дипломатичні зносини прямо на це не вказує, це положення в міжнародному праві є загальноновизнаним і

¹ Там само. – Ч. 3 ст. 22. Аналогічна норма міститься в п. 6 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні, затвердженого Указом Президента України від 10 червня 1993 р. (Голос України. – 26 червня 1993 р. – С. 5).

ґрунтується на багатій звичаєво-правовій практиці. Як використання приміщень дипломатичного представництва не за призначенням розцінюються насильницьке утримання в них людей¹, ведення підривної агітації проти іноземної держави, переховування у приміщеннях представництва осіб, обвинувачуваних у здійсненні злочину². Питання про надання політичного притулку (дипломатичного притулку) у дипломатичному представництві в різних регіонах світу вирішується по-різному, хоча з позицій загального міжнародного права така практика «не має ніякого відношення до функцій дипломатичного представництва»³. У Європі право дипломатичного притулку не визнається. Інший підхід знайшов відображення в Межамериканській конвенції про право дипломатичного притулку 1954 р.⁴.

На державі перебування лежить спеціальний обов'язок «вживати всі належні заходи для захисту приміщень представництва від усілякого вторгнення чи нанесення збитку та для запобігання всякого порушення спокою представництва чи образи його достоїнства»⁵. Це надає державі право вживати спеціальні законодавчі заходи в районах розташування дипломатичних представництв (наприклад, обмеження на проведення мітингів чи демонстрацій, заборонену

¹ У 1896 р. у посольстві Китаю в Лондоні було схоплено і заарештовано Сун Ят-сена. Представник посольства стверджував, що посольство є китайською територією і тому все, що трапляється, є внутрішньою справою Китаю. За протестом Великої Британії Сун Ят-Сена було звільнено (*Л. Оппенгейм. Международное право: В 2 т. – Т. 1. П/т. 2. – М.: ИЛ, 1949. – С. 333*).

² Спеціально досліджуючи історію цього питання, Штрупп пише: «...злочинця, що переховується у будинку посольства, належить без усякої екстрадиційної процедури видати місцевій владі» (Цит. за: *Литвинов М. Внешняя политики СССР. – ОГИЗ-Соцэґиз, 1937. – С.191*).

³ Див.: *Сандровский К. К. Право внешних сношений. – К.: Вища школа, 1986. – С. 144*.

⁴ Після воєнного перевороту в Чілі у 1973 р. багато противників нового режиму отримали притулок у дипломатичних представництвах в Сантьяго, зокрема в посольствах Італії, Мексики, Польщі, і, скориставшись цим, залишили країну.

⁵ Частина 2 ст. 22 Венської конвенції о дипломатических сношениях от 18 апреля 1961 г. // *Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 126–133*.

чинити образливі дії щодо дипломатичних представництв. На країну перебування покладене також забезпечення зовнішньої охорони території дипломатичного представництва. Забезпечення безпеки на території й у приміщеннях представництва є задачею його персоналу.

Недоторканність архівів і документів. *«Архіви і документи представництва є недоторканими в будь-який час незалежно від їхнього місцезнаходження»¹.*

До архівів і документів за змістом ст. 24 Віденської конвенції про дипломатичні зносини відноситься вся офіційна документація дипломатичного представництва, а також вхідна та вихідна офіційна кореспонденція, яка не підлягає ані розкриттю, ані затримці. Архіви та документи абсолютно недоторканні за будь-яких обставин, у тому числі й у разі війни², і країна перебування зобов'язана гарантувати цю недоторканність. Норма про недоторканність архівів і документів дипломатичного представництва адресована владі держави, а не приватним особам, до розпорядження яких документи можуть потрапити випадково.

Свобода офіційних зносин дипломатичного представництва необхідна для здійснення офіційних функцій і є природним наслідком представницького характеру посольства або місії. Без підтримки постійного зв'язку зі своєю (акредитуючою) державою, із владою країни перебування, без здійснення інших міжнародних контактів існування представництва було б безглуздом. Тому у Віденській конвенції про дипломатичні зносини свобода зносин розумієть-

¹ Ст. 24 Венской конвенции о дипломатических сношениях от 18 апреля 1961 г. // Там саме. – С. 126–133.

У Положенні про дипломатичні представництва ця норма дещо інша: *«Архіви, документи й офіційна кореспонденція дипломатичного представництва є недоторканими»* (п. 7.), що є очевидним розходженням із зобов'язанням України щодо Віденської конвенції про дипломатичні зносини. Тому необхідно застосовувати правила останньої.

² Ст. 45 Венской конвенции о дипломатических сношениях от 18 апреля 1961 г. // Там само. – С. 126–133. На практиці дуже часто ця норма не виконується між воюючими державами, і тому персонал представництва за найменшої загрози поспішає знищити архіви та документи. Цьому є чимало прикладів.

єа досить широко: *«При зносинах з урядом і іншими представництвами та консульствами акредитованої держави, де б вони не знаходилися, представництво може користуватися всіма придатними засобами, включаючи дипломатичних кур'єрів і закодовані та зашифровані депеші»* (ст. 27). Установка й експлуатація радіопередавачів здійснюється за згодою держави перебування.

Звільнення від податків і зборів (фіскальні привілеї) тривалий час існувало як норма міжнародної ввічливості, визнана на основі взаємності. Природа цієї норми в особливому статусі представництва, на яке як на орган іноземної держави, що володіє імунітетами відповідно до міжнародного права, не поширюється територіальне верховенство країни перебування.

Уперше фіскальні привілеї були сформульовані як норма загального міжнародного права при кодифікації дипломатичного права та закріплені у Віденській конвенції про дипломатичні зносини: *«Акредитована держава та глава представництва звільняються від усіх державних, районних і муніципальних податків, зборів і мит... окрім податків, зборів і мит, що представляють собою плату за окремі види послуг»* (ч. 1 ст. 23). Фіскальні привілеї не поширюються на платежі за конкретні види обслуговування (такі як газ, водопровід, каналізація, парове опалення, електроенергія тощо).

Незважаючи на очевидну загальну тенденцію до визнання фіскальних привілеїв дипломатичних представництв, держави все-таки дуже болісно ставляться до втручання у сферу оподаткування. Існуюча в різних державах практика в цій сфері може мати досить істотні розбіжності. Тому принцип взаємності, як і раніше, залишається домінуючим при встановленні обсягу фіскальних привілеїв при обміні дипломатичними представництвами. В Україні Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 р. взагалі не згадує фіскальні імунітети. Однак з огляду на примат Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. над законами України слід визнати пряму дію в національному законодавстві України норми ст. 23 Конвенції.

Митні привілеї, як і фіскальні, здавна існували в обмежених межах у багатьох державах і розцінювалися як данина міжнародній ввічливості. Уперше митні привілеї дипломатичного представництва були сформульовані як норма загального міжнародного права при кодифікації дипломатичного права та закріплені у Віденській конвенції про дипломатичні зносини: *«Держава перебування відповідно до прийнятих нею законів та правилами дозволяє ввозити та звільняє від усіх мит, податків і зборів, за винятком складських зборів, зборів за перевезення та подібного роду послуг: а) предмети, призначені для офіційного використання представництва; б) предмети, призначені для особистого використання дипломатичного агента або членів його родини, що живуть разом із ним, включаючи предмети, призначені для облаштування»* (ч. 1 ст. 36). Як видно, митні привілеї не мають у міжнародному праві абсолютного характеру. Їхній обсяг установлюється законодавством кожної держави, тому найчастіше може бути визначений на умовах взаємності. В Україні питання про митні привілеї в Положенні про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 р. не врегульоване, а віднесене до ведення *«законодавства України відповідно до норм міжнародного права»* (п. 11).

Право користатися прапором і гербом акредитуючої держави на приміщеннях представництва, а також на засобах пересування належить Представництву та його голові¹. Періодичність користування прапором і емблемою (гербом) своєї держави представництво визначає самостійно.

Звичаї, що мають відношення до статусу дипломатичного представництва. Крім закріплених у нормах Віденської конвенції про дипломатичні зносини дипломатичні представництва можуть мати привілеї й імунітети, що існують у силу міжнародних звичаїв. Багато з нині закріплених у міжнародному праві привілеїв й імунітетів пройшли через стадію міжнародного звичаю.

¹ Там само. – Ст. 20. Аналогічна норма міститься у п. 7 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 р.

§ 5

Особисті дипломатичні привілеї й імунітети

Особи, що користуються особистими дипломатичними привілеями й імунітетами, зазначені у Віденській конвенції про дипломатичні зносини. До них відносяться дипломатичні агенти та члени родини дипломатичного агента, якщо вони проживають разом із ним і не є громадянами держави перебування (с. 31, ч. 1 ст. 37). Особливу категорію складають особи, що не є дипломатичними агентами, але володіють деяким обсягом особистих дипломатичних привілеїв й імунітетів. Відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини це насамперед члени адміністративно-технічного персоналу дипломатичного представництва та члени їхніх родин, що живуть разом із ними, якщо вони не є громадянами держави перебування чи не проживають у ній постійно. Такі особи мають особисту недоторканність, недоторканність житла, імунітети від кримінальної юрисдикції, фіскальні привілеї й імунітети, імунітети від повинностей, деякі митні привілеї. Імунітет від цивільної й адміністративної юрисдикції поширюється на цих осіб під час виконання службових обов'язків. Далі, це члени обслуговуючого персоналу, що користуються імунітетом у відношенні дій, вчинених ними під час виконання службових обов'язків. Ці особи звільняються від податків, мита та зборів з одержуваного ними заробітку. Нарешті, домашні працівники дипломатичного й адміністративно-технічного персоналу представництва, якщо вони не є громадянами держави перебування чи не проживають у ній постійно, звільняються від податків, мита та зборів з одержуваного ними заробітку.

Особиста недоторканність є найважливішим дипломатичним імунітетом. Будь-яке зазіхання влади на особу посла з найдавніших часів розцінювалося як спрямоване безпосередньо проти государя чи країни, яку він представляв. Правда, у минулому це не завжди було гарантією безпеки для самих послів. За чинним міжнародним правом гарантії

особистої недоторканності складають серцевину правового статусу дипломатичного агента, а зазіхання на особисту дипломатичну недоторканність кваліфікуються як серйозне правопорушення.

Поняття особистої недоторканності досить складне. У загальному вигляді воно сформульоване у ст. 29 Віденської конвенції про дипломатичні зносини: «*Особа дипломатичного агента недоторканна. Він не підлягає арешту або затриманню у жодній формі*»¹. Як видно, ця норма формулює широкі заходи захисту. У той же час це не означає, що влада країни перебування безсила проти дипломатичного агента у разі порушення ним законів. У коментарі Комісії міжнародного права до ст. 29 зазначено, наприклад, що наявність особистої недоторканності не виключає щодо дипломатичного агента «ані заходів самооборони, ані заходів попередження, за виняткових обставин, здійснення ним злочинів чи проступків»². Деякі автори, беручи до уваги практику, вважають, що можлива навіть тимчасова затримка іноземного дипломата, але без взяття його під варту, для запобігання злочину чи ліквідації наслідків зробленого ним тяжкого правопорушення³. Природно, що такі виключення із права на особисту недоторканність можуть виникнути лише за надзвичайних обставин.

Відповідно до Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні особиста недоторканність поширюється на голову дипломатичного представництва, членів дипломатичного персоналу (п. 12), членів їхніх родин, що проживають разом із ними, за винятком членів родин громадян України (п. 14), співробітників адміністративно-технічного персоналу та членів їхніх родин, що проживають разом із ними, за винятком громадян України й осіб, що постійно проживають в Україні (п. 15).

¹ Аналогічна норма міститься в п. 12 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 р.

² Док. ООН А/CN.4/245. – 1971. – 23 apr. – Р. 150.

³ *Саттоу Э.* Руководство по дипломатической практике. – ОГИЗ-Госполитиздат, 1947. – С. 175–178; *Сандровский К. К.* Право внешних сношений. – К.: Вища школа, 1986. – С. 153.

Особисті юрисдикційні імунітети. Особиста дипломатична недоторканність тісно пов'язана з юрисдикційними імунітетами, що містять у собі імунітет від кримінальної, адміністративної та цивільної юрисдикції. Це не слід розуміти як те, що дипломатичний агент перестає взагалі бути суб'єктом юридичної відповідальності. По-перше, «*імунітет дипломатичного агента від юрисдикції держави перебування не звільняє його від юрисдикції акредитуючої держави*»¹. Тому акредитуюча держава вправі притягувати своїх громадян до юридичної відповідальності, а приймаюча держава вправі вимагати цього. По-друге, за згодою акредитуючої держави особу може бути позбавлено юрисдикційного імунітету. Однак влада країни перебування не вправі самостійно позбавити її такого імунітету. Саме в цьому сенсі юрисдикційні імунітети є абсолютними.

Дипломатичний агент користується абсолютним імунітетом від кримінальної юрисдикції держави перебування. Це положення треба розуміти найбільш широко, як право дипломатичного агента взагалі не брати участь у кримінально-процесуальних діях у будь-якій якості. Проте, за згодою дипломатичного агента, він може бути допитаний як свідок².

Наявність імунітету від кримінальної юрисдикції не породжує права порушувати кримінальні закони приймаючої держави. Порушення кримінальної справи та розслідування владою держави перебування злочину, зробленого дипломатичним агентом, не може бути поставлене в залежність від наявності в нього імунітету від кримінальної юрисдикції. Влада приймаючої держави вправі зажадати відкликання дипломатичного агента, підозрюваного чи обвинувачуваного в здійсненні злочину або оголосити його *persona non grata*. Відомі випадки, коли акредитуюча держава давала згоду на позбавлення імунітету від кримінальної юрисдикції країни перебування³.

¹ Частина 4 ст. 31 Венської конвенції о дипломатических сношениях от 18 апреля 1961 г. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 126–133.

² Там само. – Ч. 2 ст. 31.

³ У 1997 р. за згодою Грузії до кримінальної відповідальності в США було притягнуто співробітника посольства Грузії в США Г. Махарадзе, який скоїв дорожньо-транспортний злочин, що спричинив людські жертви.

Дипломатичний агент користується імунітетом від цивільної юрисдикції держави перебування, який не є абсолютним. Відповідно до ст. 31 Віденської конвенції про дипломатичні зносини дипломатичний агент не має імунітетів у випадках: а) речових позовів, що відносяться до приватного нерухомого майна, яке знаходиться на території держави перебування; б) позовів, що стосуються спадкоємства, відносно яких дипломатичний агент виступає як приватна особа; в) позовів, що відносяться до будь-якої професійної чи комерційної діяльності, яка здійснюється дипломатичним агентом у країні перебування за межами своїх офіційних функцій.

Недоторканність приватної резиденції, транспорту. *«Приватна резиденція дипломатичного агента користується тією самою недоторканністю чи захистом, що і приміщення представництва»*¹. Термін «приватна резиденція» означає як місце постійного проживання дипломатичного агента, так і його тимчасову резиденцію (готельний номер, туристичний намет, трейлер і ін.) Недоторканністю користуються і засоби пересування (автомобіль, яхта й ін.).

Особисті фіскальні привілеї й імунітети дещо відрізняються від аналогічних імунітетів дипломатичного представництва, їх обсяг не обговорений положеннями національного законодавства: *«Дипломатичний агент звільняється від усіх податків, зборів і мит, особистих і майнових, державних, районних і муніципальних, за винятком: а) непрямих податків, які зазвичай включаються в ціну товарів чи послуг; б) зборів і податків на приватне нерухоме майно, що знаходиться на території країни перебування, якщо він не володіє ним від імені акредитуючої держави для цілей представництва; в) податків на спадщину та мит на спадкоємство, що стягуються державою перебування і т. д.»*². Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні не згадує особисті фіскальні привілеї й імунітети.

¹ Статті 22, 30 Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. (Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 126–133).

² Див.: Там само. – Ст. 34.

Особисті митні привілеї. Держава перебування відповідно до прийнятих нею законів та правил дозволяє ввозити та звільняє від усіх мит, податків і зборів, за виключенням складських зборів, зборів за перевезення та подібних послуг: а) предмети, призначені для офіційного використання представництвом; б) предмети, призначені для особистого використання дипломатичного агента та членів його родини, що живуть із ним, включаючи предмети, призначені для облаштування. Особистий багаж дипломатичного агента звільнюється від догляду, якщо відсутні достатні підстави думати, що він містить предмети, на які не поширюються зазначені виключення, або предмети, ввіз чи вивіз яких заборонено законом чи регулюється карантинними правилами держави перебування. Такий догляд має відбуватися лише у присутності дипломатичного агента або його уповноваженого представника¹.

§ 6

Консульські зносини та консульські представництва

Консульські відносини виникли значно пізніше дипломатичних відносин і споконвічно служили для досягнення інших цілей. В умовах розширення в середні століття економічних зв'язків торговці, знаходячись в іноземних державах, усе частіше мали потребу в особливому захисті своїх інтересів. У XV–XVI століттях консульські відносини стали обов'язковим атрибутом міждержавних відносин. З кінця XVIII – початку XIX ст. правовий статус консульських представництв і їхнього персоналу почали обговорювати в міжнародних, у тому числі у спеціальних консульських договорах.

З часом викристалізувалися основні розбіжності між дипломатичними та консульськими закладами. *Діяльність* дипломатичних представництв пов'язана в першу чергу з політичними аспектами міжнародних відносин, а кон-

¹ Див.: Там само. – Ст. 36.

сульські представництва служать насамперед для підтримки та розвитку економічних і культурних зв'язків. На відміну від дипломатичного представництва, що здійснює свої функції на всій території держави, консульських представництв однієї держави на території іншої держави може бути декілька, і тоді кожне з них виконує свої функції у встановленому регіоні – консульському окрузі. Зрідка на консульські установи можуть бути покладені окремі функції дипломатичного представництва. *Встановлення* та підтримка консульських відносин між державами не завжди супроводжується встановленням між ними дипломатичних відносин. *Правове* регулювання консульських відносин відрізняється від правового регулювання дипломатичних відносин. Останні спираються насамперед на кодифікаційний акт – Віденську конвенцію про дипломатичні зносини 1961 р., а також на звичаї, що відіграють істотну, але все-таки допоміжну роль. У сфері регулювання консульських відносин та визначення обсягу консульських привілеїв й імунітетів крім Віденської конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 р.¹ не втрачають значення двосторонні консульські договори та міжнародно-правові консульські звичаї. Тому для з'ясування правового статусу консульського представництва звернення до двостороннього консульського договору (якщо такий укладено) є обов'язковим.

Особливу категорію консульських установ складають позаштатні консули. Позаштатний консул не знаходиться на державній службі держави, яку представляють. Це, як правило, громадяни країни перебування, що виконують функції консула з доручення держави, яку представляють, за згодою держави перебування. Виконання таких функцій може бути як безкоштовним, так і за винагороду у вигляді консульських зборів, які консул за згодою держави, яку представляють, перетворює на свою користь.

Практика України в підтриманні консульських відносин включає як участь у Віденській конвенції про консульські

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буромського. – С. 134–148.

зносини 1963 р., так і укладення двосторонніх консульських договорів. Діяльність консульських представництв України в іноземних державах урегульована Консульським статутом.

§ 7

Функції консульських представництв

Функції консульських представництв здійснюють консульські установи, створювані однією державою на території іншої держави. Основні функції консульських представництв закріплені у Віденській конвенції про консульські зносини 1963 р.: охорона та захист інтересів своєї держави, громадян, юридичних осіб; виконання адміністративних і нотаріальних функцій щодо своїх громадян; виконання обов'язків щодо судів морського та повітряного флотів своєї країни та їхніх екіпажів; заохочення торгівлі, сприяння культурному та науковому співробітництву; спостереження за економічним, правовим і культурним життям округу й інформування про це влади своєї держави¹. Консульські установи можуть виконувати й інші функції, що не заборонені законами та правилами держави перебування чи проти виконання яких ця держава не заперечує.

Загалом консульські установи в обсязі своїх функцій можуть виконувати такі дії: паспортно-візове обслуговування; ведення обліку громадян своєї держави у своєму консульському окрузі; реєстрацію актів цивільного стану громадян своєї держави; нотаріальне обслуговування; консульську легалізацію; без шкоди для прав влади країни перебування й оскільки це передбачає законодавство держави, яку представляють, розслідування подій і виконання інших дій на суднах прапора держави, яку представляють; установлення контактів з офіційною владою країни перебування в інтересах захисту своїх громадян; сприяння торгово-економічним відносинам і деякі інші дії.

¹ Див.: Там само. – Ст. 5.

§ 8

Консульські привілеї й імунітети

Для того щоб консульське представництво могло здійснювати свої функції, воно та його персонал відповідно до міжнародного права наділяються спеціальним статусом із наданням консульських привілеїв й імунітетів. Той вигляд, який консульські привілеї й імунітети мають у сучасному світі, вони отримали межі ХІХ і ХХ століть.

Перелік консульських привілеїв й імунітетів, визнаних у загальному міжнародному праві, викладений у Віденській конвенції про консульські зносина. Обсяг консульських привілеїв і імунітетів трохи вужчий, ніж обсяг дипломатичних привілеїв і імунітетів. Але він може бути за згодою держав на умовах взаємності як звужений, так і розширений. На практиці розбіжності у статусі консульських представництв різних держав зазвичай незначні. Консульські привілеї й імунітети розділяються на *привілеї й імунітети консульського представництва й особисті консульські привілеї й імунітети*.

§ 9

**Привілеї й імунітети
консульських представництв**

Недоторканність приміщень і території консульського представництва. Приміщення та територія консульського представництва недоторканні, але не абсолютно. Відповідно до Віденської конвенції про консульські зносини влада держави перебування не має права входити в ту частину консульських приміщень, що використовується безпосередньо для роботи консульської установи, без згоди голови консульської установи, призначеної ним особи

¹ В Україні недоторканність приміщень консульських установ закріплена в п. 21 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 р.

чи голови дипломатичного представництва держави, яку представляють¹. Однак для вживання владою держави перебування невідкладних заходів захисту в консульських приміщеннях у випадках пожежі чи стихійного лиха згода названих осіб не є обов'язковою. На практиці держави нерідко прагнуть у двосторонніх консульських договорах надати недоторканності консульських приміщень більш абсолютний характер.

Віденською конвенцією про консульські зносини на державу перебування покладений обов'язок уживати належні заходи для захисту консульських приміщень від усяких вторгнень чи нанесення збитку і для запобігання всяким порушенням спокою консульської установи чи образи її достоїнства.

Недоторканність консульських архівів і документів є загальновизнаною звичаєво-правовою нормою міжнародного права. У Віденській конвенції про консульські зносини ця норма закріплена як така, що гарантує абсолютний імунітет². Тому консульські архіви та документи користуються недоторканністю незалежно від недоторканності консульських приміщень.

Дещо відрізняється від правового режиму консульських архівів і документів зазначений у п. 3 ст. 35 Віденської конвенції порядок користування консульською валізою: *«Консульська валіза не підлягає ані розкриттю, ані затримці. Однак у тих випадках, коли компетентна влада держави перебування має серйозні підстави думати, що у валізі міститься щось інше, крім кореспонденції, документів чи предметів, перерахованих у пункті 4 цієї статті, вони можуть вимагати, щоб валіза була розкрита в їх присутності уповноваженим представником держави, яку представляють. У тому разі, якщо влади держави, яку пред-*

¹ Пункт 2 ст. 31 Венської конвенції о консульських сношеннях от 24 апреля 1963 г. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – С. 134–148.

² Там само. – Ст. 12. Аналогічна норма закріплена в п. 23 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 р.: *«Архіви, документи й офіційна кореспонденція консульської установи є недоторканими»*.

ставляють, відмовляться виконати ці вимоги, валіза відправляється в місце відправлення»¹.

Звільнення від податків і зборів. У міжнародній практиці тривалий час існував звичай надавати консульським установам фіскальні привілеї. У Віденській конвенції про консульські зносина ця норма сформульована більш виразно: консульські установи звільняються від обкладання чи стягнення податків або зборів будь-якого виду на: земельні ділянки, будинки чи частини будинків, що використовуються винятково для консульських цілей, якщо зазначене майно знаходиться у власності чи орендується від імені держави, яку представляють, чи якої-небудь фізичної чи юридичної особи, яка діє від імені цієї держави; угоди чи документи, що стосуються придбання зазначеного нерухомого майна, якщо держава, яку представляють, здобуває це майно винятково для консульських цілей. Фіскальні привілеї не поширюються на платежі за конкретні види обслуговування (ст. 18). Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні не згадує існування в консульських установ фіскальних привілеїв.

Митні привілеї. Ст. 22 Віденської конвенції про консульські зносини встановлює для консульських установ такі самі митні привілеї, що і для дипломатичних представництв. Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні не згадує існування в консульських установ митних привілеїв.

Право користатися прапором і гербом. Віденська конвенція про консульські зносини закріплює у ст. 10 право вивішувати прапор і встановлювати емблему держави, яку представляють, на приміщенні, де розташована консульська установа, а також на резиденції голови цієї установи та на його засобах пересування. Аналогічну норму містить п. 22 Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні.

¹ Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні від 10 червня 1993 р. повторює в ч. 2 п. 24 вказану норму Віденської конвенції й, таким чином, відходить від практики абсолютної недоторканості консульської валізи, що існувала в колишньому СРСР.

§ 10

Особисті консульські привілеї й імунітети

У міжнародному праві загально визнано, що консулу та консульському персоналу мають бути надані привілеї й імунітети, необхідні для виконання їхніх функцій. У міжнародній правовій практиці особистими консульськими привілеями й імунітетами прийнято наділяти консулів, консульських службовців, а також працівників обслуговуючого персоналу консульської установи. Особисті консульські привілеї й імунітети зазвичай вужче дипломатичних.

Найбільш широкі консульські привілеї й імунітети мають консульські посадові особи. Консульськими посадовими особами узагальнено називають генеральних консулів, консулів, віце-консулів і консульських агентів. Консульські службовці (персонал) мають більш вузький, у порівнянні з консулами, обсяг привілеїв й імунітетів. До консульських службовців відносять адміністративно-технічний персонал консульської установи (друкарок, секретарок, бухгалтерів та ін.). Працівники здійснюють допоміжне обслуговування консульської установи (садівник, ліфтер, шофер та ін.), і їхні імунітети пов'язані винятково з виконанням службових обов'язків. Члени родин консулів і консульських службовців також мають деякий обсяг привілеїв й імунітетів, за винятком, як правило, тих випадків, коли вони є громадянами держави перебування. Особливу категорію складають особисті привілеї й імунітети позаштатних консулів. Такі привілеї й імунітети, по-перше, значно поступаються привілеям й імунітетам штатних консулів, а по-друге, надаються громадянину держави перебування, хоча і за згодою цієї держави.

Особиста недоторканність. У загальному міжнародному праві особиста недоторканність консулів не є абсолютною. Консульські посадові особи, говориться у ст. 41 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р., *«не підлягають ані арешту, ані попередньому ув'язненню, інакше як на підставі постанови компетентної судової влади у разі*

скоєння тяжких злочинів». За винятком зазначених випадків *«консульські посадові особи не можуть бути ув'язненими і не підлягають ніяким іншим формам обмеження особистої свободи, інакше як на виконання судових постанов, що набули законної чинності»*. Це положення не стосується консульських службовців і осіб обслуговуючого персоналу.

І консульські посадові особи, і консульські службовці не підпадають під юрисдикцію країни перебування щодо дій, вчинених ними під час виконання консульських функцій¹. Вирішення питання про те, чи мало місце виконання таких функцій у момент скоєння правопорушення, вирішується дипломатичним шляхом. У разі затримки чи арешту таких осіб влада країни перебування зобов'язана негайно повідомити про це відповідне консульське чи дипломатичне представництво. Консульські службовці та члени обслуговуючого персоналу мають право не свідчити з питань, пов'язаних із виконанням ними службових обов'язків.

Положенням про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні закріплена особиста недоторканність консульських посадових осіб (частини 1, 2, 5 п. 25), особиста недоторканність консульських службовців (частини 2–4 п. 25) і особиста недоторканність членів обслуговуючого персоналу консульської установи (частини 3, 4 п. 25).

Недоторканність приватної резиденції, транспорту. Консульські службовці мають право на недоторканність приватної резиденції та транспорту, яким вони користуються у тому ж обсязі, що й дипломатичні агенти.

Звільнення від податків і зборів. Консульські посадові особи, консульські службовці, а також члени їхніх родин, що проживають разом із ними, звільняються від податків і зборів за конкретні види обслуговування. Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні спеціально не передбачає існування особистих консульських фіскальних привілеїв.

¹ Стаття 43 Віденської конвенції про консульські зносини від 24 квітня 1963 р. (Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бураменського. – С. 134–148).

Особисті митні привілеї поширюються на консульських посадових осіб у тому самому обсязі й порядку, що й на дипломатичних агентів. Положення про дипломатичні представництва та консульські установи іноземних держав в Україні спеціально не передбачає існування особистих консульських митних привілеїв.

§ 11

Спеціальні місії

Спеціальні місії – один зі способів здійснення державами зовнішніх зносин, що зустрічаються найчастіше. Це і найбільш стародавній спосіб підтримки зовнішньополітичних зв'язків. У чинному міжнародному праві поняття спеціальної місії існує для визначення статусу місії, що має представницький і тимчасовий характер, що посилається однією державою до іншої, за згодою останньої, для розгляду визначених питань чи для виконання в цій державі визначеної задачі. Правові й звичаєво-правові норми про спеціальні місії кодифіковані в Конвенції про спеціальні місії 1969 р.¹

Спеціальна місія завжди має офіційний державний статус. Її міжнародно-правовий статус узагалі дуже близький до статусу дипломатичних представництв, за винятком деяких особливостей, пов'язаних із тимчасовим характером місії. Крім того, спеціальні місії можуть спрямовуватися та прийматися незалежно від наявності дипломатичних чи консульських відносин. Функції спеціальних місій узгоджуються державами в кожному випадку окремо (проведення переговорів, підписання документів, участь в урочистих чи жалобних заходах і т. п.). Згода на прийом спеціальної місії, на відміну від згоди на обмін дипломатичними представництвами, може бути виражена в будь-якій, у тому числі в мовчазній формі. Для призначення голови спеціальної місії одержання агреману не обов'язкове.

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буромського. – С. 163–169.

§ 12

Привілеї й імунітети спеціальних місій і їхнього персоналу

Привілеї й імунітети спеціальних місій трохи відрізняються від привілеїв й імунітетів дипломатичних представництв щодо статусу приміщень – спеціальні місії не мають абсолютної недоторканності приміщень, і влада країни перебування може мати доступ у такі приміщення в разі пожежі чи стихійного лиха¹. В іншому спеціальні місії мають такі самі, що й дипломатичні представництва, привілеї й імунітети (фіскальні привілеї, митні імунітети, недоторканність архівів і документації, свободу пересування для виконання функцій місії, свободу зносин із владою приймаючої держави та своєю владою тощо). Особисті привілеї й імунітети персоналу спеціальної місії включають особисту недоторканність, юрисдикційні імунітети, фіскальні привілеї, митні привілеї та ін.

§ 13

Зовнішні зносини за участю міжнародних організацій

Зовнішні зносини за участю міжнародних організацій – відносно нове явище в міжнародній практиці. Вони існують насамперед у вигляді обміну офіційними представництвами між державою й організацією. Значення таких відносин постійно підвищується не тільки через посилення впливу самих організацій, але і як відображення спроб держав ефективніше контролювати діяльність організацій. Держави прагнуть мати свої представництва при всіх найбільших універсальних міжнародних організаціях, а також при найбільш авторитетних регіональних організаціях. У свою чергу, міжнародні організації також можуть створювати свої представництва в державах. Міжнародно-правовою ос-

¹ Див.: Там само. – Ст. 25.

новою зовнішніх зносин за участю міжнародних організацій є міжнародні договори¹.

Представництва при міжнародних організаціях можуть виконувати різні функції. У чомусь вони схожі з функціями дипломатичних представництв, у чомусь відображають специфіку міжнародної організації, її спеціальну міжнародну правосуб'єктність. Наприклад, у Віденській конвенції про представництва держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру названі такі функції представництв держав: забезпечення представництва держави, що представляє, при міжнародній організації; підтримка зв'язку між державою, що представляє, й організацією; проведення переговорів з організацією й у її рамках; з'ясування здійснюваної в організації діяльності та повідомлення про неї уряду держави, яку представляють; забезпечення участі держави, що представляє, у діяльності організації; захист інтересів держави, що представляє, стосовно організації; сприяння здійсненню цілей і принципів організації шляхом співробітництва з організацією й у її рамках (ст. 6). Цей перелік у відносинах із кожною міжнародною організацією може бути ширшим чи вужчим.

§ 14

Привілеї й імунітети органів зовнішніх зносин за участю міжнародних організацій і їхнього персоналу

Специфіка надання привілеїв й імунітетів органам зовнішніх зносин за участю міжнародних організацій і їхнього персоналу полягає у тристоронньому характері

¹ Серед них можна зазначити: Конвенцію про привілеї та імунітети ООН 1946 р., Угоду про привілеї й імунітети Європейського відділу ООН 1946 р., Угоду між США й ООН про місцезнаходження центральних закладів ООН 1947 р., Генеральну угоду про привілеї та імунітети Ради Європи 1949 р. з Протоколами, 1952, 1956, 1961, 1990 роки, Віденську конвенцію про представництво держав у їх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р.

виникаючих відносин. Привілеї й імунітети надаються не міжнародною організацією, що посилає, а державою, на території якої розташовані її органи. Тому крім загальних договорів про привілеї й імунітети представництв, що укладаються державами з організацією, остання укладає ще і спеціальну угоду із приймаючою державою. Саме вона є визначальною в разі виникнення спорів про обсяг і зміст привілеїв й імунітетів.

Представництва держав при міжнародних організаціях користуються зазвичай недоторканністю *приміщень*. У Віденській конвенції про представництва держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру це абсолютний імунітет приміщень постійного представництва (ст. 23), але не службових приміщень делегації в органах організації та на конференціях. У договорах із міжнародними організаціями це положення може бути уточнене на користь розширення недоторканності приміщень. Абсолютно недоторканими є відповідно до Віденської конвенції про представництва держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру *архіви та документи представництва*. Вони не підлягають ані розкриттю, ані затримці. Цей імунітет діє в тому самому обсязі, що і в дипломатичному праві. Представництво держави при міжнародній організації має також *фіскальні привілеї, митні імунітети*. Їм належить *право користування прапором і емблемою своєї держави*. Для здійснення своїх функцій представництво має *свободу зносин зі своєю державою та свободу пересування співробітників представництва на території країни перебування*. Представництва міжнародних організацій і їхні головні органи зазвичай також користуються на території держав-членів привілеями й імунітетами, наданими дипломатичним місіям¹.

До особистих привілеїв і імунітетів членів представництв при міжнародних організаціях належить насамперед *особиста недоторканність* у тому самому обсязі, що і для дипломатичних агентів. Абсолютну недоторканність зазвичай

¹ Див., наприклад: Генеральна угода про привілеї й імунітети Ради Європи 1949 р. (статті 6, 7, 8).

мають також особиста резиденція члена представництва, офіційні документи та кореспонденція. *Юрисдикційний імунітет* члена представництва при міжнародній організації відрізняється від статусу дипломатичного агента, особливо щодо імунітету від кримінальної юрисдикції. Відповідно до Віденської конвенції про представництва держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру імунітет від кримінальної юрисдикції поширюється лише на дії, вчинені при виконанні офіційних функцій (ст. 60). Аналогічно надаються особисті юрисдикційні імунітети вищим представникам держав-членів у головних органах організацій¹. У той же час вищим посадовим особам міжнародних організацій можуть бути надані привілеї й імунітети дипломатичних агентів². Посадові особи мають більш скромні юрисдикційні імунітети³. Обсяг фіскальних *привілеїв і митних імунітетів*, а також право голови представництва *користуватися прапором і емблемою організації* загалом відповідають тому, що надано відповідно до міжнародного права дипломатичним агентам.

Слід мати на увазі, що статус представництв держав при міжнародних організаціях і статус посадових осіб організацій у державах-членах урегульований численними міжнародними договорами держав з міжнародними організаціями. Тому для встановлення точного обсягу привілеїв й імунітетів у зовнішніх зносинах за участю міжнародних міжурядових організацій слід звертатися до конкретних міжнародних договорів.

¹ Генеральна угода про привілеї та імунітети Ради Європи 1949 р. закріплює: «Представникам у Комітеті Міністрів при виконанні ними своїх службових обов'язків і під час поїздки до місця засідання й назад надається... а) імунітети від особистого арешту або затримання і від накладення арешту» (ст. 9).

² У зазначеній вище Генеральній угоді Генеральному Секретарю Ради Європи і його заступнику, а також членам їхніх родин мають бути надані привілеї та імунітети, надані «відповідно до міжнародного права дипломатичним представникам» (ст. 16).

³ Посадові особи Ради Європи «не підлягають судовій відповідальності за сказане чи написане ними і за всі дії, скоєні ними як посадовими особами у рамках їхніх повноважень» (п. «а» ст. 18 Генеральної угоди про привілеї та імунітети Ради Європи 1949 р.).

МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

§ 1

Поняття й ознаки міжнародної міжурядової організації

У юридичній літературі й офіційних міжнародних документах поняття «міжнародна організація» традиційно використовується і щодо міжнародних міжурядових (міждержавних) організацій (ММУО), і щодо міжнародних неурядових організацій (МНУО). У той же час досить складно вивести загальне визначення, яке характеризувало б обидва різновиди міжнародних організацій, оскільки вони мають різну правову природу.

Найважливішою відмінною ознакою будь-якої міжнародної міжурядової організації є наявність **договірної основи** – «ця ознака визначає юридичну природу міжнародної організації»¹. Саме вона відрізняє міжнародні міжурядові від міжнародних неурядових організацій. Переважна більшість сучасних міжнародних організацій здійснюють свою діяльність на підставі особливого міжнародного договору (найпоширенішим його найменуванням є «статут»: Статут ООН, Статут ЮНЕСКО, Статут Ради Європи тощо). Водночас у міжнародній практиці одержало розповсюдження заснування міжнародних організацій резолюціями головних органів інших міжнародних організацій (Конференцію ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД) засновано в 1964 р. Генеральною Асамблеєю ООН, резолюцією 1995 (XIX), Організацію Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО) засновано в 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН,

¹ *Шибаета Е. А., Поточный М.* Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций: Учеб. пособие. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 18.

резолюцією 2152 (XXI)). Тому, точніше кажучи, ММУО створюються не просто на договірній, а на **погоджувальній основі**, оскільки резолюції міжнародних організацій також є однією з форм узгодження інтересів учасників міжнародного спілкування.

Наступний елемент поняття ММУО стосується **членського складу міжнародних організацій**. Головна роль у створенні міжнародних організацій належить державам. Вони укладають особливий міжнародний договір – статут організації — або голосують за відповідну установчу резолюцію. Власне кажучи, саме тому цей вид міжнародних організацій називають міждержавними, або міжурядовими.

Міжнародні організації, як правило, створюються на **невизначений термін**. Вони мають **постійну внутрішньоорганізаційну структуру**. ММУО створюються для досягнення певних цілей. Цілі становлять собою найзагальніші наміри держав-засновників, які вони бажають втілити за допомогою організації¹.

Найважливішою ознакою сучасних ММУО є наявність **міжнародної правосуб'єктності**. Це необхідний елемент поняття ММУО. У доповіді Робочої групи, затвердженій Комісією міжнародного права ООН на засіданні, присвяченому відповідальності міжнародних організацій, вказується: «Слід припускати, що міжнародне право наділяє ці (міжурядові. – *Ред.*) міжнародні організації правосуб'єктністю, оскільки в іншому разі їхня поведінка приписувалася б їхнім членам і не виникало б жодних питань, що стосуються відповідальності організації за міжнародним правом»².

Про наявність міжнародної правосуб'єктності в міждержавного об'єднання свідчить наділення його міжнародними правами й обов'язками: укладати договори з державами й іншими міжнародними організаціями; нести міжнародно-правову відповідальність за свої дії; звертатися до держав та інших міжнародних організацій із вимогою про

¹ Моравецкий В. Функции международной организации. – М.: Прогресс, 1976. – С. 88.

² Доклад Комиссии международного права. 54 сессия (29 апреля – 7 июня и 22 июля – 16 августа 2002 г.). ГА ООН. Официальные отчеты. 57-я сессия. Дополнение № 10 (А/57/10). – ООН, Нью-Йорк, 2002. – С. 241.

відшкодування шкоди, заподіяної міжнародним правопорушенням; обмінюватися офіційними представництвами з державами й іншими міжнародними організаціями; наділяти своїх посадових осіб привілеями й імунітетами тощо.

Таким чином, **міжнародна міжурядова організація** – це об'єднання держав (інших ММУО), створене на погоджувальній основі, що має певні цілі, які відповідають загальноновизнаним принципам міжнародного права, має постійну внутрішньоорганізаційну структуру та володіє міжнародною правосуб'єктністю.

§ 2

Класифікація ММУО

ММУО можна класифікувати за різними критеріями:

1. За колом учасників: *загальні (універсальні) організації*, членами яких при дотриманні визначених умов може стати будь-яка держава у світі (ООН, МОП, ВООЗ, ВПС й ін.); *організації обмеженого складу*, членами яких можуть бути лише держави певного географічного регіону (РЄ, ЄС, ОАЄ й ін.).

2. За обсягом і характером повноважень: *організації загальної компетенції*, коли діяльність організації може торкатися всіх сфер відносин між державами-членами (політичної, економічної, соціальної, культурної та ін.); *організації спеціальної компетенції*, що створюється для координації співробітництва в окремій сфері міжнародних відносин (МВФ, МБРР, МОЦА та ін.) і ті ММУО, діяльність яких носить судовий (арбітражний) характер, наприклад Міжнародний кримінальний суд¹.

3. За характером повноважень: *міждержавні організації*, основне завдання яких полягає у забезпеченні співробітництва держав-членів; *організації наднаціонального характе-*

¹ Пункт 1 ст. 4 Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. прямо наділяє його міжнародною правосуб'єктністю, а також «такою правосуб'єктністю, яка може виявитися необхідною для здійснення його функцій і досягнення його цілей».

ру, органи яких одержують від держав-членів деякі суверенні повноваження. Зокрема, з визначених питань вони можуть приймати рішення, що прямо зобов'язують фізичних і юридичних осіб держав-членів (Європейський Союз, деякі спеціалізовані установи ООН (МСЕ, МОЦА), рішення яких, по суті, є обов'язковими для держав-членів. В іншому разі втрачається сенс діяльності цих організацій.

§ 3

Організація Об'єднаних Націй (ООН)

ООН – це універсальна міжнародна організація, створена для підтримання міжнародного миру, загальної безпеки та для сприяння розвитку всебічного співробітництва між державами. Статут ООН був підписаний 26 червня 1945 р. на Конференції в Сан-Франциско та набув чинності 24 жовтня 1945 р.

Цілі, принципи і структура ООН. Цілі ООН викладені у ст. 1 Статуту: 1) підтримувати міжнародний мир і безпеку та з цією метою вживати ефективні колективні заходи для запобігання або усунення загрози миру, а також придушення актів агресії чи інших порушень миру, здійснювати мирними засобами, у згоді з принципами справедливості й міжнародного права, владнання або вирішення міжнародних спорів або ситуацій, що можуть привести до порушення миру; 2) розвивати дружні стосунки між націями на основі поваги принципу рівноправності й самовизначення народів, а також вживати інші відповідні заходи для зміцнення загального миру; 3) здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та в заохоченні й розвитку поваги до прав людини й основних свобод, незважаючи на раси, статі, мови і релігії; 4) бути центром для узгодження націй у досягненні цих загальних цілей.

Згідно зі ст. 2 Статуту для досягнення зазначених цілей Організація та її члени діють відповідно до таких принципів: 1) суверенна рівність усіх членів Організації; 2) сум-

лінне виконання узятих на себе зобов'язань; 3) вирішення міжнародних спорів мирними засобами таким чином, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир і безпеку; 4) утримання в міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим способом, не сумісним з цілями ООН; 5) надання ООН її членами всілякої допомоги в усіх діях, що здійснюються нею відповідно до Статуту; 6) забезпечення того, щоб держави, що не є членами ООН, діяли відповідно до принципів Статуту; 7) невтручання ООН у справи, що входять до внутрішньої компетенції будь-якої держави.

Головними органами ООН є Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна та Соціальна Рада (ЕКОСОП), Рада з Опіки, Міжнародний Суд і Секретаріат. На сьогодні членами ООН є 191 держава.

Генеральна Асамблея ООН складається з усіх членів Організації. Кожна держава представлена на її сесіях делегацію та має один голос.

Компетенції Генеральної Асамблеї підлягають будь-які питання або справи в межах Статуту (ст. 10). Вона може розглядати загальні принципи співробітництва у справі підтримання міжнародного миру та безпеки, у тому числі питання роззброєння, обговорювати питання співробітництва в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах, питання сприяння здійсненню прав людини й основних свобод, питання прогресивного розвитку та кодифікації міжнародного права, давати рекомендації членам Організації та (або) Раді Безпеки з будь-яких таких питань або справ.

Будь-яке питання, з якого необхідно здійснити дію, передається Асамблеєю Раді Безпеки до або після обговорення. При цьому, коли Рада Безпеки виконує покладені на неї Статутом функції стосовно будь-якої суперечки або ситуації, Генеральна Асамблея не може робити якісь коментарі, що стосуються цієї суперечки або ситуації, якщо про це не просить Рада Безпеки.

Рішення Генеральної Асамблеї з важливих питань приймаються більшістю — двома третинами присутніх членів

Асамблеї, що беруть участь у голосуванні, голоси тих, хто утримався, не враховуються. Рішення з інших питань приймаються простою більшістю присутніх, що беруть участь у голосуванні.

Рада Безпеки ООН є постійно діючим органом і складається з 5 постійних (Росія, США, Великобританія, Франція та Китай) і 10 непостійних держав-членів. Непостійні члени обираються Генеральною Асамблеєю на дворічний термін із врахуванням ступеню участі членів Організації в підтримці міжнародного миру та безпеки, а також принципу справедливого географічного розподілу (від Африки й Азії – 5 членів, від Східної Європи – 1, від Латинської Америки – 2, від Західної Європи й інших держав (Канади, Австралії та Нової Зеландії) – 2). Кожний член Ради має один голос.

Відповідно до ст. 24 (п. 1) Статуту для забезпечення швидких і ефективних дій ООН її члени покладають на Раду Безпеки головну відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки та погоджуються в тому, що при виконанні обов'язків, які випливають із цієї відповідальності, Рада Безпеки діє від їхнього імені. Рада Безпеки уповноважується розслідувати будь-який спір або будь-яку ситуацію, що може привести до міжнародних непорозумінь або викликати спір, для визначення того, чи не може продовження цього спору або ситуації загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки. Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акта агресії та дає рекомендації або вирішує, які заходи слід вжити для підтримання або відновлення міжнародного миру та безпеки.

Рішення Ради Безпеки із процедурних питань вважаються прийнятими, коли за них подані голоси дев'ятох членів Ради. Рішення Ради з непроцедурних питань вважаються прийнятими, коли за них подані голоси дев'ятох членів, включаючи голоси всіх постійних членів Ради. Якщо хоча б один із постійних членів Ради голосує проти, рішення не приймається.

Згідно зі ст. 62 Статуту ООН **Економічна та Соціальна Рада (ЕКОСОП)** уповноважена «здійснювати дослідження

та складати доповіді з міжнародних питань в області економіки, соціуму, культури, освіти, охорони здоров'я та подібних питань або спонукати до цього інших, а також давати з будь-якого з цих питань рекомендації Генеральній Асамблеї, членам Організації та зацікавленим спеціалізованим установам». До її складу входять 54 держави, що обираються Генеральною Асамблеєю ООН на три роки та щороку оновлюються на одну третину. Штаб-квартира знаходиться в Нью-Йорку (США).

Вищим органом ЕКОСОП є організаційна сесія, що приймає рішення простою більшістю голосів. При ЕКОСОП діють п'ять регіональних економічних комісій ООН: Економічна і Соціальна комісія ООН для Азії та Тихого океану, Економічна комісія ООН для Європи, Економічна комісія ООН для Африки, Економічна комісія ООН для Західної Азії, Економічна комісія ООН для Латинської Америки та Карибського басейну.

Міжнародний Суд ООН — головний судовий орган ООН, що діє відповідно до глави 14 Статуту ООН і Статуту Міжнародного Суду. Усі члени Організації *ipso facto* є учасниками цього Статуту. Учасниками Статуту Міжнародного Суду можуть бути і держави — не члени ООН на умовах, визначених Генеральною Асамблеєю за рекомендацією Ради Безпеки. Основна функція Суду — вирішення спорів між державами. Суд складається з 15 суддів, яких обирають на 9 років із числа осіб із високими моральними якостями, що задовольняють вимогам, запропонованим для призначення на вищі судові посади, або є юристами з визнаним авторитетом в області міжнародного права.

Секретаріат і Генеральний Секретар ООН. Головне завдання Секретаріату полягає в забезпеченні нормального функціонування всього механізму Організації. Секретаріат складається з Генерального Секретаря та персоналу, що може знадобитися для Організації (ст. 97 Статуту). Співробітники Секретаріату визнаються міжнародними посадовими особами.

Відповідно до Статуту Генеральний Секретар є «головною адміністративною посадовою особою Організації». Генерального Секретаря обирають на 5 років. Його повнова-

ження є переважно виконавчо-розпорядницькими та пов'язані з реалізацією рішень Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки й інших органів ООН, а також з обслуговуванням їхньої діяльності. Йому надане право доводити до відома Ради Безпеки будь-які питання, що, на його думку, можуть загрожувати підтримці міжнародного миру та безпеки.

§ 4

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)

ОБСЄ є регіональною міжнародною міжурядовою організацією, що формується. З погляду міжнародного права ОБСЄ на сьогодні є політичним утворенням, оскільки її установчі документи є не міжнародно-правовими, а політичними угодами¹.

Основні цілі ОБСЄ – створення умов для проведення консультацій, прийняття рішень зі співробітництва держав-учасниць у Європі; зміцнення добросусідських відносин, заохочення укладання двосторонніх, регіональних і загальноєвропейських угод між державами-учасницями; сприяння широкому застосуванню своїх принципів і розвитку свого потенціалу у сфері діяльності з вирішення конфліктів, регулювання криз, підтримання миру та подолання наслідків конфліктів; підвищення безпеки та стабільності шляхом контролю над озброєнням, роззброєння та зміцнення довіри та безпеки на всьому просторі ОБСЄ і на рівні окремих регіонів; захист прав людини й основних свобод; поглиблення співробітництва між державами-учасницями з метою налагодження міцної ринкової економіки у всіх країнах регіону ОБСЄ.

¹ Установчими документами ОБСЄ є: Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р.; Паризька Хартія для Нової Європи від 21 листопада 1990 р. і Додатковий документ про здійснення визначених положень, що містяться в Паризькій хартії для Нової Європи; Празький документ про подальший розвиток інститутів і структур ОБСЄ від 30/31 січня 1992 р.; Гельсінські рішення від 10 липня 1992 р.; Декларація Будапештської зустрічі на вищому рівні та Будапештські рішення від 6 грудня 1994 р.

Організаційна структура ОБСЄ. Вищим органом ОБСЄ є **Нарада голів держав і урядів.** Вона скликається раз на два роки, встановлює пріоритети та надає орієнтири на вищому політичному рівні. Кожній Нараді голів держав і урядів передують **Конференції з огляду.** **Рада міністрів** є центральним директивним та керівним органом. Збирається на рівні міністрів закордонних справ не менше одного разу на рік. **Керівна рада** в період між зустрічами Ради міністрів відповідає за загальний огляд, управління та координацію діяльності Організації; обговорює та формулює керівні принципи політичного та загального бюджетного характеру. Складається із представників держав-учасниць на рівні директорів політичних департаментів або на відповідному їй рівні. Також збирається в якості Економічного форуму. **Постійна рада** – основний постійно діючий орган, створений для надання політичних консультацій і прийняття поточних рішень. Він також може скликатися при виникненні надзвичайних обставин. До його складу входять постійні представники держав-учасниць. **Парламентська асамблея** «складається із представників парламентів країн, що підписали Гельсінський Заключний акт 1975 р. і Паризьку хартію 1990 р. та беруть участь у Нараді з безпеки та співробітництва в Європі»

Загальне керівництво оперативною діяльністю Організації здійснюється **Діючим Головою.** Як правило, цей пост обіймає міністр закордонних справ держави, у якій проходило останнє засідання Ради міністрів. Термін повноважень Діючого Голови зазвичай складає один календарний рік. **Генеральний Секретар** – головна адміністративна особа. Він надає підтримку Діючому Голові, керує роботою Секретаріату.

Бюро з демократичних інститутів і прав людини (знаходиться у Варшаві) сприяє обміну інформацією та розширенню співробітництва держав-учасниць у сфері людського виміру та становлення демократичних інститутів, контролює виконання зобов'язань у сфері людського виміру.

Верховний комісар у справах національних меншин забезпечує попередження та негайне реагування на напружені ситуації, пов'язані із захистом прав національних меншин.

Форум із безпеки та співробітництва в Європі створений як постійно діючий орган для надання регулярних консультацій щодо контролю над озброєнням, роззброєнням і активізації співробітництва з питань, пов'язаних із безпекою.

§ 5

Організація Північноатлантичного договору (НАТО)

НАТО заснована *Північноатлантичним договором*, який був підписаний 4 квітня 1949 р. і набрав чинності 24 серпня 1949 р. На сьогодні членами НАТО є 19 держав.

Основною метою НАТО є забезпечення стабільності та добробуту в Північноатлантичному регіоні. Відповідно до ст. 5 Північноатлантичного договору члени організації розглядають збройний напад на одного або декількох із них у Європі або Північній Америці як напад на всіх учасників договору. Якщо такий збройний напад відбудеться, кожний член організації в порядку здійснення права на індивідуальну або колективну самооборону, визнаного ст. 51 Статуту ООН, прийняв на себе зобов'язання надати стороні або сторонам, що зазнали нападу, таку допомогу, яку визнає необхідною, включаючи застосування збройної сили. НАТО має сповістити Раду Безпеки ООН про будь-який збройний напад і про всі заходи, вжиті внаслідок нього. Такі заходи мають бути припинені після дій Ради Безпеки, необхідних для відновлення та підтримання миру.

Держави — члени НАТО зобов'язалися утримуватися у своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування будь-яким способом, несумісним із цілями ООН, вирішувати всі свої спори мирними засобами, сприяти подальшому розвитку мирних і дружніх відносин між народами. У зв'язку з корінними змінами в Європі та розпуском Організації Варшавського Договору на початку 90-х років НАТО заявило про нову концепцію свого стратегічного розвитку (Лондонська декларація «Північноатлантичний альянс у процесі змін» від 6 липня 1990 р.) включаючи пропозиції щодо розвитку співробітництва з державами Цент-

ральної та Східної Європи з широкого спектра політичних і військових питань. 7–8 листопада 1991 р. головами держав і урядів, що брали участь у сесії Ради НАТО в Римі, були прийняті Нова стратегічна концепція Альянсу та Римська декларація про мир і співробітництво. У Заяві Ради НАТО, зробленій у Брюсселі в 1994 р., було оголошено про початок програми «Партнерство в ім'я миру».

Органи НАТО. Для реалізації цілей НАТО створена складна *політична та військова* структура.

Вищим політичним і військовим органом є **Північноатлантична рада**. Її компетенція ґрунтована безпосередньо на статуті організації (ст. 9). Рада збирається на різних рівнях: голів держав і урядів, міністрів закордонних справ, постійних представників у ранзі послів. В останньому випадку вона називається **Постійною радою**. У рамках Ради проводяться консультації та приймаються рішення з усіх питань діяльності організації. Збори Постійної ради проводяться не менше одного разу на тиждень. Рада приймає рішення, що можуть носити політичний і юридичний характер. У першому разі Рада приймає декларації та комюніке, у яких проголошує та пояснює пріоритети політики Альянсу державам, які не є членами цієї організації. Рішення юридичного характеру адресовані державам-членам і можуть стосуватися різних аспектів діяльності організації.

Комітет оборонного планування зазвичай збирається на рівні постійних представників держав-членів (крім Франції) та не менше двох разів на рік на рівні міністрів оборони. У межах сфери своєї діяльності має ті самі повноваження, що й Рада. **Група ядерного планування** збирається на рівні постійних представників і міністрів оборони. Розглядає будь-які питання, що стосуються політики Альянсу у відношенні ядерної зброї. **Військовий комітет** – головний військовий орган, що складається з начальників генеральних штабів усіх держав-членів. Він розробляє основні напрями військової політики та стратегії Альянсу. **Міжнародний військовий штаб** складається з військового персоналу держав-членів, направлено до Штаб-квартири НАТО для роботи в міжнародній якості задля досягнення загальних цілей Альянсу. Штаб проводить дослідження та розробляє

плани та рекомендації з військових питань. **Генеральний секретар** призначається Радою, що засідає на рівні голів держав і урядів і є основною адміністративною особою. Відповідає за сприяння і вироблення рішень в Альянсі. Може пропонувати теми для обговорення та виносити на розгляд власні проекти рішень різних питань порядку денного. Від імені Альянсу робить заяви у пресі. Керує роботою персоналу.

§ 6

Рада Європи (РЄ)

Рада Європи була заснована 5 травня 1949 р. Відповідно до ст. 1 Статуту «метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її Членами в ім'я захисту та здійснення ідеалів і принципів, що є їхнім спільним надбанням, і сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу». Питання, що стосуються національної оборони, не входять до компетенції Ради Європи. На сьогодні членами Організації є 45 держав.

7 травня 1999 р. Комітет Міністрів РЄ прийняв «Будапештську Декларацію для Великої Європи без кордонів, що розділяють», у якій уточнив сучасні цілі цієї організації. Зокрема, у Декларації вказується, що Рада Європи повинна продовжувати зміцнювати стабільність європейського континенту, ґрунтовану на демократичних інститутах; розширювати допомогу державам-членам у розвитку демократичних інститутів, політичному розвитку та правових реформах із метою досягнення єдиних стандартів демократичного розвитку на всьому континенті; продовжувати боротьбу проти тероризму, агресивного націоналізму та загрози територіальній цілісності держав; розширювати спільний правовий простір, що охоплює територію держав – членів Ради Європи і який вже включає 173 конвенції та більше тисячі рекомендацій урядам; боротися з чинниками, що розділяють, якими є расизм і ксенофобія, нетерпимість — у сфері політики, культури або релігії — та дискримінація меншин.

Відповідно до ст. 10 Статуту органами Ради Європи є Комітет міністрів і Парламентська (консультативна) асамблея. Їхню роботу забезпечує Секретаріат, очолюваний Генеральним секретарем. У 1994 р. Комітетом міністрів був заснований як консультативний орган Конгрес місцевої та регіональної влади Європи. Найважливішу роль у реалізації цілей Ради Європи відіграє Європейський суд з прав людини.

Комітет міністрів формується відповідно до принципу суверенної рівності держав і складається із представників держав — членів організації. Згідно зі ст. 13 «Комітет міністрів є органом, що діє від імені Ради Європи». На думку більшості експертів, саме Комітет міністрів є вищим органом РЄ, що у Статуті цієї організації чітко не вказано. На рівні міністрів закордонних справ Комітет збирається зазвичай два рази на рік.

У зв'язку з тим, що в Раді Європи відсутній виконавчий орган, при Комітеті міністрів діє **Комітет представників міністрів закордонних справ**. Він є постійно діючим органом і наділений правом приймати постанови від імені Комітету міністрів практично з усіх питань, які входять до компетенції Ради Європи, що нетипово для допоміжних органів міжнародних організацій.

Парламентська асамблея є дорадчим органом Ради Європи. Вона вправі обговорювати та давати рекомендації з будь-якого питання, що відноситься до компетенції Ради Європи. Вона організує конференції, колоквиуми та відкриті парламентські слухання, обирає Генерального Секретаря та його заступника, керівника апарату Асамблеї та суддів Європейського суду із прав людини.

За юридичною природою Парламентська асамблея є органом парламентського типу, оскільки в основу її формування закладений принцип пропорційного представництва. Кількість представників від кожної держави (від 2 до 18) залежить від чисельності її населення. Від України — 12 представників.

§ 7

Співдружність Незалежних Держав (СНД)

Однією з нових структур, що виникли на пострадянському просторі, стала СНД. Її установчими документами є Угода про створення СНД від 8 грудня 1991 р., Протокол до Угоди та Алма-Атинська декларація від 21 грудня 1991 р. Статут СНД був прийнятий на засіданні Ради голів держав 22 січня 1993 р.

Ані первісні установчі акти, ані Статут СНД не містять чіткої характеристики юридичної природи СНД, її правового статусу. У Статуті СНД (ч. 3 ст. 1) зазначено: «Співдружність не є державою та не має наднаціональних повноважень». Тому деякі вчені вважають СНД конфедерацією, інші — регіональною міжнародною організацією. Найбільш слушно визначити СНД як «параорганізацію», «квазіорганізацію». Параорганізація засновується на підставі міжнародної угоди, укладеної не менш як двома державами, має на меті сприяння міжнародній співпраці без прибутків для її учасників; мета та функції організації не повинні суперечити міжнародному праву, а також праву держав, у яких вони набирають чинності. Параорганізацію від міжнародної організації відрізняють *нестабільна інституційна основа (структура) та неукладання від свого імені міжнародних договорів*.

Метою СНД є: здійснення співпраці в політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших галузях; утворення загального економічного простору; забезпечення прав та основних свобод людини відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права та документів ОБСЄ; співробітництво між державами-членами в забезпеченні міжнародного миру та безпеки та здійсненні роззброєння; взаємна правова допомога та співробітництво в інших галузях правових відносин; мирне вирішення спорів та конфліктів між державами СНД (ст. 2 Статуту). Співдружність має діяти на підставі загальновизнаних принципів міжнародного права. При цьому СНД не укладає міжнародних угод від свого імені.

Структура СНД репрезентована достатньо складною системою органів. На сьогодні для досягнення мети та завдань Співдружності засновано близько 70 міждержавних, міжурядових і міжвідомчих органів. Із них лише 9 безпосередньо передбачені Статутом (Рада голів держав, Рада голів урядів, Рада міністрів закордонних справ, Координаційно-консультативний комітет, Рада міністрів оборони, Рада керівників прикордонних військ, Економічний суд, Комісія з прав людини та Міжпарламентська асамблея). Усі інші органи можна віднести до органів галузевої співпраці.

Рада голів держав є відповідно до ст. 21 Статуту вищим органом Співдружності. Вона обговорює та вирішує принципові питання діяльності держав-членів у галузі їхніх спільних інтересів і збирається на засідання двічі на рік (можливі позачергові засідання). **Рада голів урядів** координує співробітництво виконавчої влади держав-членів і збирається на засідання чотири рази на рік. Рішення обох органів приймаються за умови загальної згоди — консенсусу. Будь-яка держава може проголосити про свою незацікавленість у тому чи іншому питанні, що не буде розглядатися як перепона для прийняття рішення. **Рада міністрів закордонних справ (РМЗС)** здійснює координацію зовнішньополітичної діяльності держав-членів, взаємодію дипломатичних служб, співробітництво з ООН, ОБСЄ та іншими міжнародними організаціями, розробляє пропозиції для Ради голів держав та Ради голів урядів і забезпечує реалізацію їхніх рішень. Рішення приймаються за загальної згоди. **Рада міністрів оборони (РМО)** відає питаннями військової політики, військової розбудови та безпеки, координує діяльність міністерств (комітетів) оборони держав-членів, надає пропозиції Раді голів держав та Раді голів урядів щодо складу та призначення Об'єднаних Збройних Сил Співдружності, принципів їхньої підготовки та матеріально-технічного забезпечення, щодо ядерної політики тощо.

Координаційно-консультативний комітет є постійно діючим виконавчим органом Співдружності. На виконання рішень Ради голів держав та Ради голів урядів він виробляє пропозиції з питань співробітництва в межах СНД, організує наради представників та експертів для підготов-

ки проектів документів, забезпечує проведення засідань Ради голів держав та Ради голів урядів, сприяє діяльності інших органів.

Виконавчий секретаріат відає організаційно-адміністративними питаннями діяльності СНД, його очолює Виконавчий секретар СНД.

Економічний суд — орган для розгляду суперечок за заявами держав — членів СНД та інститутів Співдружності, а також тлумачення питань юридичного характеру.

Комісія з прав людини є відповідно до ст. 33 Статуту СНД консультативним органом, який спостерігає за виконанням зобов'язань щодо прав людини, що їх взяли на себе держави-члени в рамках Співдружності. Вона діє на підставі Положення, яке затверджене рішенням Ради голів держав 24 вересня 1993 р.

Робочою мовою Співдружності є російська мова (ст. 33 Статуту). Місцем перебування більшості постійно діючих органів СНД, у тому числі Координаційно-консультативного комітету, Виконавчого секретаріату, Економічного суду та Комісії з прав людини, є місто Мінськ.

На підставі Статуту СНД розрізняються держави — засновники Співдружності — це держави, які підписали та ратифікували Угоду про утворення СНД та Протокол до неї до моменту прийняття цього Статуту, та держави — члени Співдружності — це ті держави-засновники, які беруть на себе зобов'язання за Статутом протягом одного року після його прийняття Радою голів держав (тобто до 22 січня 1994 р.). Не зовсім зрозумілим є сенс виокремлення особливої категорії держав-учасниць, оскільки у різних статтях Статуту використовується лише термін «держави-члени», та, судячи за змістом, тут маються на увазі всі держави, що є членами СНД, незалежно від моменту прийняття на себе зобов'язань за Статутом. Передбачається можливість участі держав в окремих видах діяльності Співдружності на правах асоційованих членів. Припускається вихід держави зі складу Співдружності за умов повідомлення про такий намір за 12 місяців до виходу.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

§ 1

Виникнення та розвиток міжнародно-правового співробітництва в галузі прав людини

У міжнародному праві норми про права людини спочатку виникали як реакція на жорстокі та нелюдські способи й методи ведення воєн. На основі цих норм виникло міжнародне гуманітарне право. На межі XVIII—XIX століть під впливом ідей гуманізму в суспільстві стало виникати більш широке розуміння прав людини, яке вплинуло на становлення міжнародного права прав людини. Перші такі міжнародні акти були спрямовані на боротьбу з рабством і работоргівлею (Декларація про заборону торгівлі неграми-невільниками 1815 р., Генеральний акт про Конго 1885 р., Брюссельська конвенція 1889 р., Генеральний акт Брюссельської конференції 1890 р. та ін.). Але лише в XX ст. ідея прав людини опинилася дійсно в центрі світової політики. Після закінчення Першої світової війни Ліга Націй безпосередньо взялася за розробку міжнародно-правових питань захисту прав національних, етнічних, релігійних і мовних меншин. Це мало велике значення для розвитку теорії та практики міжнародного захисту прав людини.

Після Другої світової війни питання захисту прав людини постало перед ООН, яка згідно зі ст. 1 Статуту зобов'язана «здійснювати міжнародне співробітництво в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру і в заохочуванні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, незалежно раси, статі, мови та релігії». Поява цієї норми у

Статуті ООН не була випадковою: закріплюючи у Статуті ООН норму про права людини, держави одночасно створювали міжнародно-правову основу для об'єднаної боротьби з тоталітаризмом, оскільки права людини та тоталітаризм за своєю природою несумісні.

Норми Статуту ООН про обов'язок держав співпрацювати в галузі захисту прав людини відігравали та продовжують відігравати величезну роль у становленні міжнародно-правового захисту прав людини. Ці норми є найбільш загальним правовим зобов'язанням, на основі якого здійснюється все наступне міжнародне співробітництво в цій області. Це положення Статуту дозволило Генеральній Асамблеї ООН проголосити в 1948 р. Загальну декларацію прав людини. Згодом велика кількість найважливіших універсальних міжнародних договорів про права людини була розроблена й ухвалена саме в рамках ООН. Особливо слід виокремити конвенції, ухвалені в галузі захисту соціальних і економічних прав Міжнародною організацією праці. Крім того, у рамках ООН розроблена значна кількість міжнародних документів, що хоча і не є юридично обов'язковими, проте узагальнили в собі величезний досвід захисту прав людини та тому набули значної морально-політичної ваги (Кодекс поведінки посадових осіб щодо підтримки правопорядку, Основні принципи незалежності судових органів та ін.).

Особливе місце в розвитку міждержавного співробітництва у сфері захисту прав людини посідає співробітництво в регіональних міжнародних міжурядових організаціях, де затверджено значну кількість міжнародних договорів та інших міжнародних актів, спрямованих на забезпечення дотримання в державах-учасниках прав людини. У низці випадків регіональні договори встановили більш високі стандарти прав людини, ніж передбачені універсальними міжнародними договорами.

Найважливішим досягненням міжнародного співробітництва щодо захисту прав людини стало створення міжнародного механізму захисту прав людини. Деякі з таких органів можуть розглядати індивідуальні скарги про захист прав людини в окремих державах і ухвалювати щодо них рішення, юридично обов'язкові для цих держав. Серед

найбільш авторитетних у міжнародному механізмі захисту прав людини можна назвати Комісією ООН з прав людини, Комітет з прав людини, Європейський суд з прав людини. Для звернення до кожного із цих органів існує спеціальна процедура.

Україна є учасницею більшості універсальних договорів з прав людини і визнає для себе юрисдикцію Комітету з прав людини і Європейського суду з прав людини. З одного боку, це покладає на Україну відповідальність за відповідність її законодавства міжнародним зобов'язанням у цій галузі. З іншого боку, це означає, що завжди зберігається можливість оскаржити дії державних органів у міжнародних установах із захисту прав людини. Конституція України визнає таке право (ст. 55).

§ 2

Становлення міжнародного права прав людини

Становлення міжнародного права прав людини пов'язане з розробкою й ухваленням міжнародних актів універсального характеру, у яких права людини було систематизовано, а також із формуванням міжнародних організаційних механізмів захисту цих прав. У міжнародному праві така систематизація була здійснена з 1948 по 1966 роки в серії нормативних актів, неофіційно іменованих Міжнародною хартією прав людини, яку складають Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. У ці ж роки були створені найважливіші універсальні міжнародні механізми захисту прав людини. Міжнародна хартія прав людини є нормативно-правовою основою міжнародного права прав людини.

Загальна декларація прав людини ухвалена 10 грудня 1948 р. і досі залишається з багатьох поглядів документом унікальним. Це був перший міжнародний акт, у якому були викладені громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини. Вперше вони були викладені в

міжнародному документі систематизовано, у вигляді каталогу, тобто як перелік прав і свобод. Декларація вперше проголосила необхідність єдиного для всіх розуміння прав людини. Уперше в міжнародному праві Декларація пов'язувала дотримання прав людини з рухом до демократії.

Загальна декларація прав людини була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у формі резолюції. Це викликало та викликає чимало питань про юридичну силу цього документа, тому що за загальним правилом резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають рекомендаційний характер. Втім більшість правників поділяють думку про те, що норми Декларації є відображенням звичаєво-правових норм і тому мають характер міжнародно-правового зобов'язання¹.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. є одним із найбільш авторитетних міжнародно-правових договорів про права людини. Його текст може бути умовно розділений на дві частини: статті, у яких викладено зміст громадянських і політичних прав, і статті, що стосуються міжнародного контролю за дотриманням цих прав. Формулювання статей про права людини не залишають сумнівів у їхньому імперативному характері. Це є наслідком розуміння того, що з дотриманням саме громадянських і політичних прав пов'язані гарантії особистої свободи людини та рух суспільства до дійової демократії. Держави-учасниці зобов'язані забезпечити в межах своєї юрисдикції дотримання громадянських і політичних прав у повному обсязі. Пакт надає державі право обмежити деякі із проголошених прав. Контроль за дотриманням норм Пакту, включаючи розгляд індивідуальних скарг², здійснює міжнародний орган — Комітет із прав людини.

¹ Тобто коли міжнародний чи національний суд посилається на норми Декларації, насправді він застосовує аналогічну звичаєву міжнародно-правову норму. Норми Декларації є підтвердженням існування звичаєво-правових норм.

² *Перший факультативний протокол* до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, підписаний у 1966 р., надав Комітету із прав людини компетенцію приймати та розглядати повідомлення (скарги) від осіб про те, що вони є жертвами порушень державою-учасницею Пакту та цього протоколу якогось із прав, викладених у Пакті. Україна ратифікувала Протокол і визнає юрисдикцію Комітету.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. був підписаний одночасно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Його юридичні особливості пов'язані з особливостями проголошених у ньому економічних, соціальних і культурних прав. Економічні, соціальні та культурні права є невід'ємними, як і громадянські та політичні права, і не менш важливими. Проте існують суттєві особливості в *реалізації* економічних, соціальних і культурних прав. Вони витратні, тобто обсяг їхньої реалізації залежить від економічного добробуту держави, а тому не може бути однаковим у різних країнах. *Реалізація* цих прав пов'язана з розширенням патерналістських функцій держави, що завжди містять потенційну загрозу авторитизації влади, а тому повинні мати межі. *Міжнародний контроль* за дотриманням економічних, соціальних і культурних прав зазвичай не пов'язаний із розглядом індивідуальних скарг. *Формулювання* статей Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права за загальним правилом є диспозитивними і не передбачають прямої дії.

Міжнародне право прав людини органічно включає в себе регіональні міжнародно-правові акти про права людини. Такі договори укладено державами ОАД, ОАЄ, ЄС, Ради Європи, СНД. Незважаючи на певну самостійність і специфіку регіонального співробітництва в галузі прав людини, було б невірним цілком відокремлювати регіональне право прав людини. Можна навести чимало прикладів використання регіональними органами захисту прав людини норм універсальних міжнародних договорів як договорів загального права¹.

*Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р.*² (далі — Європейська конвенція з прав людини) — найстаріший серед регіональних договорів про права люди-

¹ Наприклад, при визначенні ознак примусової чи обов'язкової праці Європейський суд з прав людини, вирішуючи справу на підставі Європейської конвенції з прав людини, брав за основу визначення, сформульоване в Конвенції МОП про примусову чи обов'язкову працю № 29.

² В офіційних перекладах українською мовою Конвенція має й іншу назву — Конвенція про захист прав та основних свобод людини.

ни та найбільш авторитетний міжнародно-правовий документ із прав людини в Європі. Крім основного тексту Конвенція містить 12 протоколів, у яких розвинуті, доповнені чи уточнені окремі її положення.

Конвенція була одним із перших міжнародних документів, що містив поняття політичної демократії, одночасно визнаючи її найважливішою умовою дотримання прав людини. Тим самим була підкреслена антитоталітарна спрямованість цього акта, ухваленого «європейськими країнами, що є однодумцями та мають спільну спадщину в політичних традиціях, ідеалах, свободі та верховенстві права», з метою «зробити перші кроки до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації [прав людини]» (Преамбула). Конвенція є першим міжнародним договором у галузі прав людини, що не тільки має на меті захистити широкий спектр громадянських і політичних прав, а й встановлює систему міжнародного судового контролю за їх дотриманням у кожній із держав-учасниць.

§ 3

Природність і невід'ємність прав людини, основних свобод і можливість їх обмеження

Міжнародне право розглядає права людини як природні та невід'ємні. Отже, права людини — це не дарунок держави чи уряду, вони з'являються не внаслідок їх закріплення у правових актах. Як сказано у ст. 1 Загальної декларації прав людини, «всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах». Кожна людина, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, віросповідання, мови, має права та свободи, і ніхто не має права свавільно позбавити людину її прав і свобод.

Міжнародне право визнає, що держава у своєму внутрішньому законодавстві може обмежувати деякі права людини та встановлює рамки таких обмежень. Але з огляду на розмаїття існуючих правових систем і те, що кожній дер-

жаві притаманні свої особливості та традиції, виникає проблема однакового дотримання прав і свобод людини. У міжнародному праві її розв'язання полягає в тому, що питання захисту прав людини не є сферою виняткової внутрішньої компетенції держави. Тому існують засоби та способи міжнародного контролю за дотриманням прав людини в державах. Водночас у міжнародному праві вважається загальновизнаним, що деякі із прав не можуть бути обмежені за жодних обставин (ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 15 Конвенції про захист прав людини та основних свобод).

§ 4

Універсальні та спеціальні права людини, їх поняття та призначення в міжнародному праві

До універсальних прав належить весь каталог прав людини й основних свобод. За деякими винятками цей каталог повторюють Загальна декларація прав людини та всі найважливіші міжнародно-правові акти про права людини. Значення універсальних прав людини й основних свобод полягає насамперед у тому, що такі права мають визнаватися за всіма людьми, незалежно від того, де вони перебувають. Міжнародне право виключає будь-які відмінності у правах залежно від кольору шкіри, етнічного походження, статі, майнового стану тощо та вважає таку дискримінацію у правах злочинною.

Утім багато людських груп у різних країнах світу (загалом це навіть переважна більшість людства) не можуть із тих чи інших причин (історичних, культурних, релігійних тощо) повноцінно користуватися універсальними правами. Це створює умови для різних форм дискримінації. Тому виникає потреба в *спеціальному* правовому захисті осіб, що входять до таких груп. Сутність *спеціальних* прав полягає не в наданні кому-небудь додаткових прав, а в забезпеченні правовими засобами умов, за яких *усі* могли б рівною мірою користуватися універсальними правами та свободами. На-

приклад, надання представникам мовних меншин права користуватися мовою меншини не позбавляє інші мовні групи можливості користатися своєю мовою, але водночас захищає таку меншину від асиміляції. Міжнародні договори не тільки містять норми про спеціальні права, а й наказують державам-учасницям імплементувати їх у національне законодавство.

Перелік груп, яким мають бути надані спеціальні права, не є постійним. Він залежить зрештою від усвідомлення конкретним суспільством наявності тих чи інших дискримінованих груп. Чинні універсальні міжнародні договори надають спеціальні права особам, які належать до національних, етнічних, релігійних, мовних меншин, жінкам, дітям, біженцям. Відбувається становлення норм про спеціальний захист осіб, хворих на невиліковні хвороби, й інвалідів.

Зі спеціальними правами людини пов'язане поняття *позитивної дискримінації*, що застосовується як правовий захід, спрямований на прискорення досягнення в суспільстві фактичного рівноправ'я всіх осіб. За таких умов вона вважається правомірною та полягає в законодавчому встановленні тимчасових нерівноправних, диференційованих стандартів і привілеїв для захисту тих, кого дискримінують. Прикладом позитивної дискримінації може служити встановлення в деяких країнах гарантованого мінімального відсотку жінок чи представників певних етнічних меншин у виборчих списках за пропорційною системою. Такі тимчасові стандарти та привілеї мають бути негайно скасовані, щойна мета буде досягнута.

§ 5

Міжнародно-правовий захист осіб, що належать до певних груп населення

Міжнародний захист прав національних, етнічних, релігійних і мовних меншин. На межі XIX—XX століть у світі почало формуватися усвідомлення того, що в різних державах проживає значна кількість груп людей із властивими

їм мовними, релігійними, етнічними особливостями, які прагнуть їх зберегти, а тому потребують спеціального юридичного захисту. Першим міжнародним органом, що почав опікуватися правами меншин, стала Ліга Націй, яка ініціювала ухвалення низки міжнародних договорів у цій галузі. З другої половини ХХ століття питанням юридичного захисту прав меншин стали надавати увагу в рамках ООН, а особливо на регіональному рівні, насамперед в Європі, та в окремих державах¹.

Чинне міжнародне право визнає за особами, які належать до національних, етнічних, релігійних, мовних меншин, всі загально визнані громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права людини (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ст. 27). У той же час міжнародно-правове регулювання статусу меншин залишається в основному рамковим: відсутнє *визначення* національної, етнічної, релігійної, мовної меншини, серйозною проблемою як для міжнародного, так і для національного права залишається визначення *суб'єкта права меншини*. Причини цього слід шукати у сфері політики: держави із пересторогою ставляться до можливості легалізації меншини як суб'єкта, здатного на сецесію. Залишається до кінця невирішеним питання, чи є права меншин колективними, чи правами осіб, які входять до складу меншини. На відміну від системи Ліги Націй, де захист національних меншин розглядався переважно як захист групи, після Другої світової війни перевагу було віддано захисту особистих прав людини. Це надає можливість захистити як права індивідів, так і права груп, у які вони входять. У ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права права меншин віднесено до особистих. Акцент на особисті права зроблено в Європейській конвенції про права меншин 1994 р., як «права членів національної меншини» сформульовані положення ст. 5 Конвенції ЮНЕСКО про боротьбу проти дискримінації в галузі освіти. Однак не можна заперечувати, що в меншин існують такі права, які можуть бути не

¹ В Україні в 1992 р. було ухвалено Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. № 2494-ХІІ (Відомості Верховної Ради України. – № 36. – Ст. 529).

тільки здійснені колективно, але й порушені виключно щодо групи осіб. Наприклад, у разі дій, що загрожують існуванню меншини як групи. Причому це може бути загроза не тільки фізичному існуванню групи, а й асиміляції, що, у свою чергу, порушує «колективне» право на збереження та розвиток самобутності національної меншини. Обов'язок держави щодо прав меншин зводиться до того, щоб забезпечувати особам, належним до меншин, можливість здійснювати свої спеціальні права як індивідуально, так і колективно. Міжнародне право не розглядає національну, мовну меншину як носія права на самовизначення.

До спеціальних прав меншин можна віднести такі: право на існування, у тому числі право на фізичне існування та право на повагу до своєї культурної самобутності, включаючи свободу від примусової асиміляції; заборону дискримінації осіб, які належать до національних та інших меншин; право на вільне збереження та розвиток культурної самобутності; право на одержання відповідної частки державних субсидій, що спрямовуються на забезпечення прав меншин, а також право одержувати добровільну фінансову допомогу для реалізації перерахованих вище прав і свобод і створювати з цією метою необхідні громадські фонди. Спеціальні політичні права та свободи меншин включають: право на створення громадських організацій, зокрема створення міжнародних неурядових організацій і участь у їхній діяльності; право на культурну автономію; право впливати на ухвалення рішень, що стосуються меншин, шляхом створення законодавчо врегульованих механізмів; право на ефективні засоби юридичного захисту в разі порушення спеціальних прав меншин; право на захист від будь-якої діяльності (включаючи пропаганду), що має ворожий вплив на усвідомлення та розвиток самобутності меншини.

Ліквідація дискримінації щодо жінок. Лише з першої половини ХХ ст. законодавство окремих держав під впливом масових жіночих рухів починає приділяти увагу захисту прав жінок. У цей же час і в міжнародному праві з'являються договори, які певною мірою можна віднести до таких, що захищають права жінок (у першу чергу проти торгівлі жінками). З появою договорів, спрямованих на за-

хист саме жінок, постало питання про існування статевого аспекту у правах людини.

Основні та найважливіші загальні міжнародно-правові акти із захисту прав жінок були ухвалені у другій половині ХХ ст.: в політичній галузі — Конвенція про політичні права жінок 1952 р., Конвенція про громадянство заміжньої жінки 1957 р.; в економічній галузі — Конвенція про рівність в оплаті чоловічої і жіночої робочої сили за рівноцінну працю 1951 р.; Конвенція щодо дискримінації в галузі найму та роботи 1958 р.; Конвенція про охорону материнства 1952 р.; в галузі освіти — Конвенція щодо дискримінації в галузі освіти 1960 р.; в галузі сімейних відносин — Конвенція про згоду на взяття шлюбу, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбів 1962 р. Міжнародним актом, що узагальнює міжнародне співробітництво в галузі захисту прав жінок, стала ухвалена в 1979 р. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. На регіональному рівні частково або загалом присвячені захисту жінок від дискримінації: в Європі — Конвенція про захист прав людини та основних свобод, Європейська соціальна хартія, Переглянута соціальна хартія; в Америці — Американська конвенція з прав людини, Всеамериканська конвенція з питань запобігання, викорінювання насильства проти жінок і покарання за нього¹. Також існує чимало юридично необов'язкових міжнародних актів (в основному резолюції міжнародних міжурядових організацій), що відображають напрями подальшого міжнародного співробітництва в боротьбі з дискримінацією щодо жінок.

Одним з основних принципів міжнародного захисту прав людини є рівноправність жінок і чоловіків. Вона полягає в забороні будь-якої дискримінації за статевою ознакою. У найзагальнішій формі цей принцип закріплений у Статуті ООН як зобов'язання поважати права всіх незалежно від статі. У Загальній декларації прав людини 1948 р. всі перелічені в ній права і свободи також проголошені щодо всіх людей: «Кожна людина повинна мати всі права та всі сво-

¹ Див: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. — С. 194—198.

боди, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії... або іншого становища» (ст. 2). Цей самий принцип сформульовано в обох Міжнародних пактах про права людини 1966 р., що закріпили норму про рівноправність статей. У ст. 3 обох Пактів держави зобов'язалися забезпечувати рівність чоловіків і жінок у користуванні всіма громадянськими, політичними, економічними, соціальними та культурними правами. Цим же питанням присвячені статті 6, 7, 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права та ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Отже, Пакти про права людини закріпили принцип рівноправності статей у категоричній, імперативній формі, при цьому розглядаючи рівність прав жінок і чоловіків ширше, ніж просте декларування їхньої загальної рівності перед законом. Ідея рівноправності жінок і чоловіків конкретизована в багатьох інших міжнародно-правових актах¹.

Можна стверджувати, що рівноправність жінок і чоловіків є тим принципом, на який можуть спиратися всі *спеціальні* права жінок. Міжнародно-правова боротьба з дискримінацією щодо жінок має такі основні напрями: політичний, економічний, освітній і напрям сімейних стосунків.

Поступово відбувається ґендерне реформування міжнародного права. У міжнародному праві, як і в національному праві переважної більшості держав, ґендерний аспект спочатку був відсутнім. Поява національних правових норм у галузі захисту прав людини традиційно була пов'язана з намаганням захистити, як вважалося, слабших — дітей і жінок — від тяжких умов праці. Міжнародне право першої половини ХХ ст. також констатувало наявність статевих ролей, які ґрунтуються на біологічних відмінностях чоловіків і жінок. Це визначило формування специфічного напрямку в міжнародному співробітництві із прав людини — захисту прав жінок, що з необхідністю передбачає особливий захист жінок як осіб більш слабких і більш незахище-

¹ Див. ст. 1 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р. // Там само. — С. 206—208.

них. Перші міжнародні договори про захист прав жінок також мали відверто протекціоністський характер. Вони мали на меті вилучити жінок із деяких сфер соціальних відносин, щоб захистити їхні права. Перш за все такий підхід було розвинуто в конвенціях МОП. Деякі міжнародні договори лише проголошували принцип рівності прав, не торкаючись питання про гарантії забезпечення рівних умов. Їх, певна річ, можна було б критикувати, але без етапу правового захисту прав жінок було б важко перейти до ґендерного законодавства. У багатьох країнах ще й сьогодні суспільство не готове до ґендерної реформи, і захист прав жінок залишається вкрай актуальною проблемою.

Особливе значення для характеристики можливостей, наданих міжнародним правом державам для ґендерного реформування суспільства, мають норми Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. По-перше, Конвенція закріплює *позитивні та негативні обов'язки* держав. Позитивні передбачають вжиття певних заходів: забезпечення практичного здійснення принципу рівноправності (п. (а) ст. 2), вживання законодавчих заходів (п. (б) ст. 2), установлення юридичного захисту (п. (в) ст. 2). Негативні полягають в утриманні від дій, від вчинення будь-яких дискримінаційних актів (п. (г) ст. 2). По-друге, Конвенція прямо говорить про обов'язки держав щодо реформування свого законодавства не тільки згідно з конкретними нормами Конвенції, але, що особливо важливо, і таким чином, щоб воно *гарантувало* рівноправність. По-третє, Конвенція дозволяє державам застосовувати в законодавчій практиці як тимчасовий захід так звану позитивну дискримінацію (ст. 4).

Міжнародний захист прав дітей. Розвиток у політичній і правовій думці загальних ідеалів про рівні права та свободи всіх людей тривалий час не торкався прав дитини. Формування універсальних правових норм про захист дітей пов'язане зі здійсненням ООН з першого року її існування широкомасштабних заходів для створення юридичних основ захисту прав і свобод людини. Першим найбільш авторитетним документом у галузі захисту прав дітей можна вважати Загальну декларацію прав людини 1948 р., у якій

зазначено, що користування основними правами людини не залежить від віку, акцентовано увагу на необхідності особливого захисту материнства та дитинства (ст. 25) та вперше сформульовані основні вимоги одержання освіти (ст. 26). У цей же час у конвенціях МОП були розпочаті міжнародні зусилля щодо обмеження експлуатації дитячої праці¹. Одним із найважливіших міжнародно-правових актів щодо захисту прав дитини є ухвалена в 1989 р. Конвенція про права дитини, у якій сформульовані основні уявлення сучасного людства про місце дітей у суспільстві. З метою «розгляду прогресу, досягнутого державами-учасницями щодо виконання зобов'язань, взятих згідно з цією Конвенцією», відповідно до ст. 43 засновано Комітет із прав дитини.

Дитиною є «кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї особи, вона не досягає повноліття раніше»². Основним правовим принципом захисту прав дітей є рівність прав усіх дітей «без усяких винятків і без розбіжностей або дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового становища, народження чи іншої обставини, що стосується самої дитини або її сім'ї»³.

Права дитини потребують *спеціального* захисту. Як зазначено в Декларації прав дитини, з метою забезпечення можливості та сприятливих умов для вільного і повноцінного розвитку за будь-яких обставин, «дитина внаслідок її фізичної та розумової незрілості потребує спеціальної охорони та піклування, включаючи належний правовий захист

¹ Див.: Конвенція № 79 про обмеження нічної праці дітей і підлітків на непромислових роботах 1946 р. і Конвенція № 90 про нічну працю підлітків у промисловості 1948 р., Конвенція № 238 про мінімальний вік прийому на роботу 1973 р.

² Ст. 1 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. — С. 208—213. До ухвалення Конвенції віковий критерій юридично не був визначений і держави встановлювали його самостійно. Винятки тут можуть становити лише ті конвенції МОП, що регламентують спеціальні питання трудового права, і тому їхні норми виявляються неохопленими Конвенцією про права дитини.

³ Ст. 1 Декларації прав дитини 1959 р.

як до, так і після народження». Принцип спеціального захисту прав дітей діє й у таких екстремальних ситуаціях, як, наприклад, позбавлення волі неповнолітнього за скоєння злочину, а також у разі призначення та відбування покарання.

Закріплюючи невід'ємність основних прав людини, міжнародне право розглядає дітей як суб'єктів громадянських і політичних прав тією ж мірою, що й дорослих. Різниця полягає тільки в тому, що дитина потребує, щоб нею «належним чином управляли та керували» задля здійсненні нею своїх прав і свобод і щоб робили це «згідно зі здібностями дитини, що розвиваються»¹. Разом із тим у міжнародному праві проголошено деякі специфічні, так би мовити, дитячі громадянські права: право на реєстрацію, на ім'я, на набуття громадянства з моменту народження². Безумовно визнане право дитини на збереження індивідуальності та заборонено протизаконне втручання в цю сферу³.

Міжнародно-правовий статус біженців. Проблема біженців як соціальне явище є однією з найбільш старих і гострих та супроводжує всю історію існування людства. У широкому розумінні біженцем стає будь-яка особа, яка намагається врятуватися від обставин, що загрожують її життю і тому залишає місце свого проживання. Майже протягом усієї історії увага до цих людей залишалася у сфері моралі, а держави не мали юридичних зобов'язань щодо захисту таких людей. Геноцид вірменів у 1915 р., соціальні потрясіння в Росії у зв'язку з жовтневим переворотом 1917 р., у Німеччині після приходу націонал-соціалістів до влади в 1933 р. призвели до втечі за кордон мільйонів людей. Опинившись в інших державах, ці люди не хотіли, а частіше за все не могли розраховувати на захист країн свого походження. У ХХ ст. держави усвідомили, що для захисту біженців може бути використане міжнародне право. Перших зусиль у цьому напрямку доклала Ліга Націй.

¹ Ст. 5 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. — С. 208—213.

² Див.: Там само. — Ст. 7.

³ Див.: Там само. — Ст. 8.

Після закінчення Другої світової війни питаннями біженців опікувалася ООН. У цей же час стало очевидним, що захист біженців має спиратися на універсальний міжнародний договір, яким і стала Конвенція про статус біженців 1951 р.¹ — перший міжнародний договір, що охоплює різні сфери життя біженців і гарантує їм щонайменше те ж саме поводження, що й з іноземцями, а в деяких правах зрівнює статус біженців із громадянами країни, що дає їм притулок. Укладення Конвенції про статус біженців — це вираження переконання в тому, що біженці не тимчасове явище, з яким можна мати справу за допомогою половинчастих заходів, а проблема, що набула глобального значення. Існування Конвенції — це визнання того, що біженці повинні мати можливість користуватися фундаментальними правами та свободами. Конвенція ґрунтована на визнанні того, що належне вирішення проблеми біженців допомагає уникнути ситуацій, коли такі проблеми стають причиною напруженості між державами.

Конвенція визначила у ст. 1 поняття «біженець», яке згодом було уточнено Протоколом 1967 р., а також закріпила перелік прав біженців. Конвенція та Протокол формулюють основну норму у сфері захисту прав біженців: держава не вправі висилати біженців у ті країни, де існує загроза переслідування за расовою, релігійною, національною, соціальною чи політичною ознакою. Заборонено також безпідставно відмовляти в наданні статусу біженця, тобто в державі має бути прийнята та дотримана процедура розгляду заяви про надання притулку. Конвенція спрямована проти обмеження прав біженців як прав людини. Зокрема, це стосується: заборони дискримінації; заборони застосування до біженців заходів, які держава може застосовувати до громадян-небіженців тієї ж країни; зобов'язання надання біженцям національного режиму щодо свободи віросповідання, захисту авторських і промислових прав, права звернення до суду, забезпечення харчуванням, освіти, надання урядової допомоги, трудових прав і соціального забезпечення, податків тощо.

¹ На цей час учасниками Конвенції 1951 р. і/або Протоколу 1967 р. є понад 140 держав світу, в тому числі й Україна.

Норми, що стосуються біженців, містяться і в інших міжнародних документах, зокрема в Загальній декларації прав людини, у Женевських конвенціях 1949 р. і в двох додаткових протоколах до них 1977 р., у ряді регіональних документів, прийнятих ОАЄ, Радою Європи, ЄС, ОАД. Важливе значення для розуміння норм Конвенції про статус біженців мають висновки Виконкому УВКБ.

Координацію міжнародних зусиль з надання біженцям міжнародного захисту покладено на Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ). Управління є органом ООН і діє на підставі Статуту, прийнятого Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 428 (V) від 14 грудня 1950 р. Згідно зі Статутом діяльність УВКБ має не політичний, а гуманітарний і соціальний характер. Тому надання захисту з боку Управління не може залежати від політичних, релігійних, ідеологічних пріоритетів, які панують у той чи інший час у світі або в окремих регіонах. Компетенція УВКБ поширюється на всіх осіб, «які знаходяться поза державою свого громадянства або, якщо вони не мають громадянства, поза державою свого постійного проживання внаслідок обґрунтованих побоювань переслідування за ознакою раси, релігії, громадянства або політичних переконань і які не можуть чи не бажають із причини таких побоювань користуватися захистом уряду держави своєї громадянської належності або, якщо вони не мають громадянства, повернутися у країну свого попереднього постійного проживання».

Правовий статус УВКБ в окремих державах регулюють міжнародні договори. Згідно із Законом України «Про біженців» 2001 р. Україна співпрацює з іншими державами, УВКБ ООН, іншими міжнародними організаціями з метою усунення причин виникнення проблеми біженців, поліпшення їхнього матеріального становища та вдосконалення правового статусу, а також повернення біженців у країну їхньої громадянської належності (підданства) або попереднього постійного проживання. Між Україною та УВКБ ООН укладено договір про статус представництва УВКБ ООН.

§ 6

Міжнародні організаційно-правові механізми захисту прав людини

Виникнення міжнародних організаційних механізмів захисту прав людини пов'язане з розширенням у цій сфері міжнародно-правового співробітництва після Другої світової війни. Це стало наслідком формування міжнародної єдності в розумінні цінності прав людини та їхнього захисту. Щойно таке розуміння було сформульоване у Статуті ООН, відразу ця організація стала центром міжнародно-правового співробітництва із прав людини. В її рамках були створені найбільш авторитетні міжнародні органи із захисту прав людини. З початку 50-х років почали виникати регіональні міжнародні організаційно-правові механізми захисту прав людини, перший з яких створено відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини.

У сучасному світі існує розгалужена система з декількох десятків універсальних і регіональних міжнародних органів із прав людини з різним обсягом компетенції. Це дозволяє класифікувати ці органи, щоб легше розібратися в особливостях їхньої діяльності. Існуючі міжнародні органи із прав людини поділяють насамперед на універсальні та регіональні.

Універсальні міжнародні організаційні механізми захисту прав людини. Універсальні органи із прав людини мають компетенцію, що поширюється на значну кількість держав світу і, як правило, виключно на ті держави, які є учасниками відповідного універсального міжнародного договору про права людини (Комітет із прав людини, Комітет із прав дитини й ін.). В обмеженого кола міжнародних органів із прав людини контрольні повноваження не обов'язково пов'язані з участю держави в міжнародному договорі (Комісія з прав людини). Жоден з універсальних міжнародних органів із прав людини не є повноцінним міжнародним судовим органом, хоча пропозиції щодо їх створення висловлювалися відразу після закінчення Другої світової війни.

Універсальні органи з прав людини можуть бути *квазісудовими* та *конвенційними*. До *квазісудових* належать

органи, утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасницями та діють за процедурою, що нагадує судову (Комітет з прав людини). До *конвенційних* належать органи, утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасницями (Комітет із прав дитини — згідно з Конвенцією про права дитини; Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок — згідно з Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок тощо) Конвенційні органи мають переважно політико-правовий характер.

Особливе місце посідає *Комісія з прав людини* — універсальний орган, повноваження якого не пов'язані з участю держави в міжнародних договорах про права людини. Її було засновано на підставі рішення ЕКОСОП у 1946 р. Комісія складається із представників 53 держав — членів ЕКОСОП, обраних на три роки. За час існування Комісія з прав людини зробила значний внесок у розуміння прав людини та в розвиток міжнародного співробітництва в цій сфері¹. Вона має широкі повноваження щодо контролю за дотриманням прав людини, проводить дослідження у сфері захисту прав людини та надає рекомендації та пропозиції ЕКОСОП, готує проекти міжнародних документів щодо прав людини та співпрацює з іншими міжнародними органами в цій галузі. Комісія вправі створювати власні допоміжні органи. Одним із них є Підкомісія з попередження дискримінації прав і захисту меншин.

Важливим повноваженням Комісії із прав людини є розгляд заяв і повідомлень про порушення прав людини. З 1967 р. відповідно до рішення ЕКОСОП Комісія одержала право вивчати інформацію про грубі та масові порушення прав людини у всіх країнах, незалежно від того, чи є вони учасниками міжнародних договорів про права людини. На підставі таких досліджень Комісія вправі подавати до ЕКОСОП доповіді та пропонувати рекомендації щодо усу-

¹ Прикладами вдалої практики Комісії можуть вважатися доповіді робочих груп, зокрема: Сучасні форми рабства (Доповідь Робочої групи по сучасних формах рабства. Голова-доповідач Х. Е. Варзасі); Рекомендації групи старших експертів (Документ ООН E/CN.15/1998/11. Додаток I).

нення порушень прав людини. У 1970 р. ЕКОСОП в резолюції 1503 затвердила процедуру розгляду Комісією із прав людини повідомлень про масові порушення прав людини. Комісія не розглядає повідомлення, якщо скаржник не вичерпав національні засоби правового захисту.

Комітет з прав людини створено у 1977 р. відповідно до ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. До складу Комітету входять 18 експертів, яких обирають із числа громадян держав — учасниць Пакту. Комітет розглядає доповіді держав — учасниць Пакту про заходи щодо захисту проголошених в ньому прав (ст. 40). У разі, якщо держава-учасниця зробить заяву згідно зі ст. 41 Пакту, Комітет може одержувати та розглядати в порядку, встановленому в цій статті, повідомлення від інших таких держав про невиконання нею своїх зобов'язань за Пактом.

Згідно із Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права Комітет із прав людини наділений повноваженням розглядати скарги від окремих осіб або груп осіб про порушення прав, зазначених у цьому Пакті, якщо такі порушення відбулися під юрисдикцією держав, що ратифікували Факультативний протокол. Протокол встановлює процедуру розгляду таких скарг. Комітет не розглядає повідомлення, якщо скаржник не вичерпав національні засоби правового захисту, якщо скарга стосується порушення права, яке не закріплене в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, або якщо це саме питання розглядається за іншою міжнародною процедурою. Розгляд скарг відбувається на закритих засіданнях, але рішення Комітету є відкритими та підлягають опублікуванню. Рішення Комітету є рекомендаціями¹.

¹ Ні Пакт, ні Факультативний протокол не передбачають права Комітету тлумачити права, проголошені в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права. Але за роки існування Комітету у зв'язку з розглядом повідомлень про порушення прав людини склалася так звана юриспруденція Комітету, яка є значним внеском у правове розуміння прав людини і основних свобод. Наприклад, для розуміння принципу рівності прав усіх незалежно від статі (ч. 1 ст. 2 Пакту) мають значення справи: *Mauritanian Women case*; *Ato del Avellanal v. Peru*; *Pauger v. Austria*; *Vos v. the Netherlands*.

Регіональні міжнародні механізми захисту прав людини створюються на підставі міжнародних договорів окремих груп держав, як правило в межах географічних регіонів. На цей час регіональні механізми захисту прав людини створено в Європі (у рамках Ради Європи — на підставі Конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р.; у рамках ЄС — на підставі установчих договорів ЄС; у рамках ОБСЄ — згідно з Гельсінським Актом 1975 р.); в Америці — згідно з американською Конвенцією про права людини 1978 р.; в Африці — згідно з африканською Хартією прав людини 1981 р. Після розпаду СРСР у рамках СНД також було зроблено спробу створити міжнародну систему захисту прав людини на підставі Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини 1993 р.¹ Регіональні органи з прав людини поширюють свою компетенцію на держав — учасниць відповідного регіонального міжнародного договору про права людини. Іменування таких органів «регіональними» до певної міри умовне, оскільки захист не лише відбувається в межах територій таких держав, а поширюється також на осіб, що знаходяться під їхньою юрисдикцією.

Серед регіональних міжнародних органів із прав людини є судові органи (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини), квазісудові органи (Комітет незалежних експертів, утворений згідно з Європейською соціальною хартією), конвенційні органи (Європейський комітет із питань запобігання тортурам і такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, утворений згідно з Європейською конвенцією про запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню).

Європейський суд з прав людини. Правовою основою діяльності Європейського суду з прав людини є Конвенція про захист прав людини та основних свобод і Регламент Європейського суду з прав людини. Відповідно до Конвенції Суд може розглядати, по-перше, заяви держав — учасниць Європейської конвенції з прав людини з питань порушення Конвенції в інших державах-членах (ст. 33). По-друге,

¹ Україна Конвенцію не підписала.

заяви окремих осіб, груп і неурядових організацій про порушення прав людини, що мали місце в державах-членах (ст. 34). Порядок розгляду таких заяв різний.

У разі звернення до Суду із заявою держави — члена Ради Європи¹ (таке звернення може бути зроблене з метою захисту прав людини в іншій державі-учасниці)² Суд розглядає цю заяву, досліджує представлені факти, а в разі необхідності може провести розслідування. Держава, щодо якої було подано заяву, повинна створити всі необхідні умови для встановлення викладених у ній фактів.

Процедура розгляду Європейським судом з прав людини заяв окремих осіб, груп і неурядових організацій більш складна.

По-перше, мають бути дотримані умови, що стосуються суб'єкта подачі заяви. Якщо це *особа*, то мають бути дотримані вимоги, встановлені ст. 1 Конвенції. Особою вважається як індивід, так і юридична особа. Якщо це *група осіб*, то справа має стосуватися ідентичного порушення прав усіх осіб, що складають групу. Групою можуть бути визнані, наприклад, подружжя, члени організації. Якщо це *неурядова організація*, то для її звернення до Європейського суду в порядку ст. 34 Конвенції мають бути дотримані умови, що належать до критеріїв «асоціацій» (ст. 11 Європейської Конвенції про захист прав людини). По-друге, для звернення до Європейського суду з прав людини необхідно, щоб заявник вичерпав усі внутрішньодержавні способи правового захисту свого права. Практика Суду говорить про те, що в якості засобів правового захисту розглядаються лише засоби судового захисту, а також про те, що заявник повинен вичерпати не тільки всі *доступні* йому в державі засоби су-

¹ У практиці Ради Європи держави-члени неодноразово виступали в ролі заявників. Наприклад, у 1972 р. Ірландія порушила справу проти Великої Британії за звинуваченням у застосуванні тортур і насильства поліцією та армією в Ольстері. У 1982 р. декілька скандинавських держав, а також Франція та Нідерланди звернулися із заявою проти Туреччини у зв'язку з порушенням прав людини військовою хунтою.

² Європейська конвенція з прав людини не визначає коло суб'єктів, на захист яких може бути подано заяву. Тому мова має йти про порушення прав будь-якого індивіда, що знаходиться під юрисдикцією держави — учасниці Конвенції.

дового захисту, а й повноцінно використовувати існуюче законодавство. Заявник може звернутися до Європейського суду з прав людини, не використовуючи всіх внутрішньодержавних засобів правового захисту, в тому разі, коли вони безсумнівно неефективні. Звернення до органів несудового захисту (Уповноваженого із прав людини, прокурора, органів виконавчої влади, Президента держави тощо) не розглядаються Судом як звернення до правових засобів захисту. По-третє, заява може бути прийнята, якщо з дня ухвалення останнього рішення у цій справі внутрішньодержавними судовими органами минуло не більше шести місяців. По-четверте, Європейський суд не розглядає: анонімні заяви (ст. 35), але заявник може просити не вказувати його ім'я в разі офіційного опублікування результатів розгляду скарги¹; заяви, які одного разу вже були розглянуті Європейським судом з прав людини (ст. 35); заяви, що є предметом розгляду в іншому міжнародному органі із захисту прав людини (ст. 35); заяви, несумісні з положеннями Конвенції, явно необґрунтовані або такі, що містять ознаки зловживання правом звернення до Суду (п. 3 ст. 35). Неприйнятними є заяви, за якими Європейський суд з прав людини некомпетентний приймати рішення, наприклад не пов'язані з порушенням прав, проголошених у Європейській конвенції з прав людини.

Роль неурядових організацій у міжнародному захисті прав людини. За останні десятиліття істотно зросла роль міжнародних неурядових організацій у захисті прав людини. Серед найбільш впливових організацій можна назвати Міжнародний Гельсінський Комітет, Міжнародну Амністію, Лікарів за мир та ін. Серед основних напрямів їхньої діяльності: моніторинг стану прав людини в окремих державах; моніторинг законодавства про права людини в окремих державах; складання доповідей про стан справ у галузі захисту прав людини; оприлюднення таких доповідей для ознайомлення громадськості та надання їх міжнародним міжурядовим органам із прав людини; участь у розробці міжнародних договорів із прав людини, а також інша діяльність.

¹ У таких випадках ім'я заявника замінюють літерою, і назва справи виглядає так: *B. v France*; *E. v Norway*; *H. v Belgium*.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ ЮРИСДИКЦІЇ

§ 1

Розвиток міжнародного регулювання питань юрисдикції

Міжнародне співробітництво в регулюванні питань юрисдикції має своє коріння у стародавній історії і спочатку було пов'язане з необхідністю захисту права власності (угоди про повернення біглих рабів) і боротьби із вкрай обмеженим колом злочинів (перш за все з політичними злочинами, злочинами проти інтересів скарбниці, а також з еміграцією, яку вважали злочинною)¹. Нерозвиненість міждержавних зв'язків виключала будь-яку необхідність у розширенні або поглибленні такого співробітництва. Воно залишалося в зародковому стані до початку іншого тисячоліття.

У XI—XII століттях поруч із зародженням цивільного права у країнах Західної Європи почали виникати питання колізійного права. Їх вирішення лягло в основу розвитку практики та теорії міжнародного приватного права². Це зрештою викликало до життя міжнародне публічно-правове співробітництво. Однак перші міждержавні угоди з'явилися в цій області тільки в середині XIX ст. Потім таке співробітництво стало надзвичайно широким і динамічним.

У міжнародному правовому співробітництві з боротьби зі злочинністю просування було ще повільнішим. Лише з

¹ Одним із перших міжнародних документів з боротьби зі злочинністю, що збереглися, є Договір між Рамзесом II і государем хеттів Хатупишем III, що датується 1300 ст. до н. е.

² Див.: *Нольде Б. Э.* Очерк международного частного права // *Лист Ф.* Международное право в систематическом изложении. — Юрьев (Дерпт), 1909. — С. 456—467.

появою ідеї територіального верховенства стало можливим виникнення внутрішньодержавної (національної) кримінальної юрисдикції. Але тільки в кінці XVIII ст. держави були готові вступити в міжнародне співробітництво з боротьби зі злочинністю. На межі XVIII—XIX століть завдання боротьби зі злочинністю набуває міжнародних властивостей. Саме в цей час з'являються перші міжнародні договори про екстрадицію. З XIX ст. міжнародні договори стали використовувати в цілях уніфікації кримінального законодавства.

На межі XIX—XX століть виникли нові області міжнародного співробітництва з питань юрисдикції й активно розширювалися існуючі. Протягом всього XX ст. таке співробітництво було однією з галузей міжнародного публічного права. Одним із найважливіших питань співробітництва з питань юрисдикції залишається розв'язання конфлікту національних юрисдикцій.

§ 2

Міжнародно-правове регулювання загальних питань конфлікту юрисдикцій у різних територіальних просторах

Існування різних правових режимів території (міжнародного, національного, змішаного) призвело до необхідності визначати за допомогою міжнародного права особливості взаємодії та співвідношення міжнародної та національних юрисдикцій. Можна виокремити специфіку міжнародно-правового регулювання загальних питань юрисдикції у внутрішніх морських водах, у територіальному морі, у виключній економічній зоні, у відкритому морі та повітряних просторах над цими територіями. Окремо міжнародне право регулює виникнення конфлікту юрисдикцій відносно правового статусу органів зовнішніх зносин та їхнього персоналу.

Внутрішні морські води. Прибережна держава вправі здійснювати юрисдикцію щодо іноземних торгових суден,

які знаходяться у внутрішніх водах, і осіб на їх борту. Але на практиці прибережні держави на умовах взаємності обмежують свою юрисдикцію на цій території, що знаходить відображення в міжнародних угодах, зокрема в угодах про торгове мореплавання. Звісно, виключення торкаються тільки питання кримінальної юрисдикції.

Територіальне море. Порядок і умови здійснення юрисдикції на борту судна під час мирного проходу визначаються відповідно до міжнародного права.

Здійснення цивільної юрисдикції прибережної держави при виконанні мирного проходу залежить від суб'єкта цивільно-правової відповідальності. Прибережна держава не повинна зупиняти або змінювати курс іноземного судна з метою здійснення цивільної юрисдикції щодо особи, яка знаходиться на борту. Але щодо судна, яке виконує мирний прохід, прибережна держава вправі вжити заходи стягнення або арешт з будь-якої цивільної справи, що виникла у зв'язку з обставинами або в силу відповідальності, прийнятої або накликаної на себе цим судном під час або до мирного проходу. Прибережна держава також вправі відповідно до своїх законів вжити заходи стягнення або арешту за цивільною справою до іноземного судна, що слідує з внутрішніх вод.

На торгових і державних суднах, що експлуатуються в комерційних цілях, кримінальна юрисдикція прибережної держави не має здійснюватися для арешту або проведення розслідування у зв'язку з будь-яким злочиним, скоєним на їх борту під час мирного проходу. Виключення становлять такі випадки: якщо наслідки злочину поширюються на прибережну державу; якщо злочин має такий характер, що порушує спокій у країні або добрий порядок у територіальному морі; якщо капітан судна, дипломатичний агент або консульська посадова особа держави прапора звернеться до місцевої влади з проханням про надання допомоги; якщо такі заходи необхідні для припинення незаконної торгівлі наркотичними засобами або психотропними речовинами¹.

¹ Конвенція про територіальне море та прилеглу зону 1958 р. — Ст. 19; Конвенція ООН з морського права 1982 р. — Ч. 1. — Ст. 27.

Якщо торгове судно або державне судно, що експлуатується в комерційних цілях, виконує мирний прохід, слідує з внутрішніх вод, на таких суднах влада прибережної держави вправі вживати будь-які заходи для арешту або проведення розслідування. До застосування на борту судна яких би то не було кримінально-процесуальних заходів влада прибережної держави на прохання капітана повинна повідомити про це дипломатичного агента або консульську посадову особу держави прапора судна. У випадках надзвичайної терміновості таке повідомлення може бути зроблено в той час, коли вживають вказані заходи¹.

Іноземні військові човни та державні судна, що експлуатуються в некомерційних цілях, під час мирного проходу мають імунітет від цивільної та кримінальної юрисдикції прибережної держави. Завдання шкоди або збитків такими суднами є підставою для міжнародно-правової відповідальності держави прапора.

Юрисдикція у відкритому морі. У відкритому морі судна та особи, які знаходяться на них, повинні підкорятися юрисдикції влади свого прапора. Рівною мірою у відкритому морі тільки держава прапора вправі поширювати юрисдикцію, у тому числі кримінальну², на своє судно. Виключення в обсязі, оговореному в Конвенції про відкрите море 1958 р. і в Конвенції ООН з морського права 1982 р., складають випадки боротьби з рабством і работоргівлею³, піратством⁴, незаконною торгівлею наркотичними та психотропними речовинами⁵, несанкціонованими радіопередачами з відкритого моря. З метою боротьби із вказаними правопорушеннями військові човни, що зустріли у відкритому морі іноземне судно, за наявності розумних підстав (як вказує ст. 110 Конвенції ООН із морського права 1982 р.) вправі піддати це судно догляду. Догляду можуть бути піддані також судна, що не можуть довести свою національність (державну приналежність), судна, на яких піднято іноземний прапор, або суд-

¹ Конвенція про територіальне море та прилеглу зону 1958 р. — Ст. 19; Конвенція ООН з морського права 1982 р. — Ч. 3. — Ст. 19, 27.

² Там само. — Ст. 97.

³ Там само. — Ст. 99.

⁴ Там само. — Ст. 105.

⁵ Там само. — Ст. 108.

на, які відмовляються підняти свій прапор, але в дійсності мають ту саму національність, що й військовий човен. На основі результатів догляду командир військового човна приймає рішення на основі норм міжнародного права.

Конвенція про відкрите море 1958 р. і Конвенція ООН із морського права 1982 р. містять поняття переслідування¹, причому в другій із них це поняття сформульовано більш точно, як «переслідуванням по гарячих слідах». Право переслідування пов'язане з особливим випадком поширення юрисдикції прибережної держави за межами його території щодо іноземного судна.

Переслідування по гарячих слідах іноземного судна може мати місце, якщо компетентні органи влади прибережної держави мають достатні підстави вважати, що це судно порушило закони та правила цієї держави. Таке переслідування має розпочатися тоді, коли іноземне судно або одна з його шлюпок знаходиться у внутрішніх водах, архіпелажних водах, у територіальному морі або прилеглий зоні держави, що переслідує. Переслідування може продовжуватися за межами територіального моря або в прилеглий зоні держави лише за умови, що воно не переривається. Якщо іноземне судно знаходиться у прилеглий зоні, переслідування може початися тільки у зв'язку з порушенням прав, для захисту яких ця зона встановлена.

Право переслідування по гарячих слідах застосовують також щодо правопорушень (включно з порушенням законів і правил прибережної держави, що стосуються виключної економічної зони або континентального шельфу), що вчинені у виключній економічній зоні або на континентальному шельфі, включно із зонами безпеки навколо установок на континентальному шельфі.

Право переслідування по гарячих слідах вправі використовувати тільки військові судна, військові літальні апарати або інші судна й літальні апарати, що мають чіткі зовнішні знаки, дозволяють упізнати їх як такі, що знаходяться на урядовій службі й уповноважені для цієї мети. Право переслідування по гарячих слідах припиняється,

¹ Конвенція про відкрите море 1958 р. — Ст. 23; Конвенція з морського права 1982 р. — Ст. 111.

щойно судно, що його переслідують, входить у територіальне море своєї або будь-якої третьої держави. Якщо іноземне судно було зупинено або затримано за межами територіального моря в умовах, які не виправдовують використання права переслідування по гарячих слідах, йому мають бути відшкодовані будь-які завдані збитки або шкода.

Безумовний і повний імунітет від іноземної юрисдикції мають у відкритому морі: військові судна¹; судна, що належать державі; судна, які вона експлуатує і які знаходяться лише на некомерційній державній службі². Військове або інше судно, що належить державі, захоплене командою, котра чинить вказані вище правопорушення, втрачає імунітет.

§ 3

Міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю

Найважливіші передумови міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю в його сучасному розумінні стали зароджуватися у країнах Європи з другої половини XVII ст. З того часу разом зі становленням державного суверенітету виникають і його найважливіші атрибути, котрі вплинули на утворення в XVIII—XIX століттях основного напрямку міжнародного правового співробітництва з боротьби зі злочинністю — уніфікації кримінального законодавства держав і правової допомоги у кримінальних справах.

Ідея територіального верховенства держави поклала початок становленню низки фундаментальних основ кримінальної юстиції. Серед них — відхід держав від права будь-якого сюзерена, котре існувало в середньовіччя, карати злочинця та необхідність вироблення правових процедур, використання яких дозволило б забезпечити просторову дію кримінальних законів. На цій основі і з'явилися угоди про

¹ Конвенція про відкрите море 1958 р. — Ст. 8; Конвенція з морського права 1982 р. — Ст. 95.

² Конвенція про відкрите море 1958 р. — Ст. 9; Конвенція з морського права 1982 р. — Ст. 96.

екстрадицію¹. Починаючи з XIX ст. вони поширилися та потім послужили основою для угод про правову допомогу у кримінальних справах. Сучасні угоди про правову допомогу нерідко виходять за межі боротьби зі злочинністю, охоплюючи в тому числі цивільні правові відносини.

Іншим важливим наслідком розвитку державного суверенітету, що суттєво вплинув на міжнародно-правове співробітництво в боротьбі зі злочинністю, стало формування принципу невидачі своїх підданих (громадян). Дія цього принципу могла створити суттєві перепони в боротьбі з найнебезпечнішими злочинами: держава могла не видавати свого підданого, який скоїв злочин в іншій державі, але і не притягати його до кримінальної відповідальності, не вважаючи скоєне діяння злочинним. Це стало однією з основних причин виникнення іншого напрямку в міжнародному правовому співробітництві в боротьбі зі злочинністю договорів про уніфікацію кримінального законодавства. Серед перших таких договорів були Конвенція про філоксеру 1881 р., Паризька угода про охорону підводних телеграфних кабелів 1884 р. Саме на основі ідеї уніфікації кримінального законодавства пізніше виникла доктрина міжнародного кримінального права. Уніфікація кримінального законодавства відбувалася повільно, бо торкалася надзвичайно делікатної області державного суверенітету — формування кримінально-правової політики. Більшість чинних угод про уніфікацію кримінального законодавства укладені у другій половині XX ст.

§ 4

Уніфікація кримінального законодавства держав

Уніфікація кримінального законодавства є одним із основних сучасних напрямів міжнародного співробітництва

¹ Серед перших нових угод про екстрадицію була угода 1777 р. між Францією та Швейцарією про видачу державних злочинців, вбивць та обвинувачених у загальних злочинах. Російська Імперія, до складу якої входила на той час Україна, почала укладати угоди про екстрадицію з другої чверті XIX ст.

в боротьбі зі злочинністю. Ці договори охоплюють значну кількість складів злочинів. Враховуючи, що в міжнародному праві презюмують право держави здійснювати кримінальну юрисдикцію, договорами про уніфікацію кримінального законодавства охоплені не тільки злочини, відносно яких діє виключно національна юрисдикція (работоргівля, незаконний обіг наркотиків і психотропних речовин, піратство та інше), але й міжнародні злочини. Договори про уніфікацію кримінального законодавства є переважно загальними, що відповідає меті забезпечення невідворотності покарання. У той же час існує чимало регіональних міжнародних угод у цій області, зокрема в рамках Ради Європи.

Особливістю угод про уніфікацію кримінального законодавства є те, що вони мають передусім координуючий характер. Такі угоди не призначені для кваліфікації діянь як злочинних міжнародними або національними судовими органами. Їхнє головне завдання — сприяти зближенню кримінальних законів країн шляхом формулювання найбільш ємних моделей складів злочину. Ці моделі мають лягти в основу національної імплементації. Будь-яка з угод про уніфікацію кримінального законодавства є факультативною. Не існує міжнародної правової норми, що зобов'язує укладати такі угоди. Нарешті, жодна з них не стосується дуже важливого питання про види та межі покарання.

Рабство та работоргівля. Міжнародно-правові засоби з викорінення работоргівлі відомі з початку XIX ст.¹, але тільки в XX ст. були укладені міжнародні договори, котрі забороняють обернення в рабство, работоргівлю та проголошують їх *тяжкими злочинами*. Імперативна заборона рабства та работоргівлі в чинному міжнародному праві закріплена в усіх універсальних і регіональних міжнародних угодах, які містять перелік прав людини, а злочинність рабовласництва з описом складу злочину — у низці спеціальних міжнародних угод про уніфікацію кримінально-

¹ У 1815 р. торгівлю неграми засудив Віденський конгрес. Аахенський конгрес 1818 р. визнав торгівлю неграми злочинною.

го законодавства. Рабство та работоргівля в окремих своїх проявах продовжують існувати в сучасному світі¹.

Рабство — стан або положення особи, над якою здійснюються атрибути права власності або деякі з них². Як види рабства в міжнародному праві розглядають інститути та звичаї, схожі з рабством: боргова кабала; кріпосне положення; інститут або звичай, у силу якого: жінку обіцяють видати або видають заміж без права відмови з її боку її батьки, опікун, сім'я або будь-яка інша особа чи група осіб за винагороду грошима або натурою (майном); чоловік жінки, його сім'я або клан мають право передати її іншій особі за винагороду або іншим способом; жінку по смерті чоловіка передають у спадок іншій особі; інститут або звичай, у силу якого дитину або підлітка молодше 18 років один, обоє батьків чи опікун передає іншій особі, за винагороду або без неї, з метою експлуатації тієї дитини або підлітка³. Конвенцією про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами до сучасних видів рабства віднесені також дії «кожного, хто для задоволення похоті іншої особи: зводить, схиляє або розбещує в цілях проституції іншу особу, навіть за згодою тієї особи» (ст. 2). Работоргівлею згідно з п. (в) ст. 7 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі й інститутів та звичаїв, подібних до рабства, є: «усі дії, пов'язані із захопленням, придбанням якої-небудь особи чи з розпорядженням нею з метою обернення її в рабство; усі дії, пов'язані з придбанням раба з метою його продажу чи обміну; усі дії з продажу чи обміну особи, придбаної з цією метою, і взагалі всяка дія з торгівлі чи перевезення рабів будь-яким транспортним засобом»⁴.

¹ За оцінками ООН в сучасному світі нараховують щонайменше дев'ять мільйонів рабів, з яких не менше 300 тисяч — діти. Факти рабовласництва та работоргівлі реєструють навіть у країнах з високим рівнем контролю за дотриманням прав людини.

² Ст. 1 Конвенції відносно рабства 1926 р. // Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. — С. 263.

³ Ст. 1 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1956 р. // Там само. — С. 264—265.

⁴ Аналогічне визначення работоргівлі містить п. 2 ст. 1 Конвенції щодо рабства 1926 р.

Згідно з міжнародним правом рабство є родовим поняттям і може проявлятися в різних видах. Тому виникає питання про різні види злочинної поведінки. Зокрема, держави зобов'язані розглядати обернення в рабство, схилення іншої особи до віддачі себе чи залежної особи в рабство, работоргівлю, таврування чи інші дії, щоб визначити підневільний стан раба як злочинні діяння, що тягнуть кримінальну відповідальність за національним законодавством. Тримання в рабстві має на меті не позбавлення волі, а одержання певної користі. Суб'єктом рабовласництва є фізична особа, характеристики якої міжнародне право відносить до національної компетенції. Із суб'єктивного боку цей злочин може бути скоєно лише навмисно. Від рабства слід відрізнити примусову чи обов'язкову працю. Її застосування можливе у випадках, суворо визначених міжнародним правом і прийнятим на його основі національним законодавством.

З огляду на можливість перевезення рабів через міжнародні простори ст. 3 Додаткової конвенції про скасування рабства, работоргівлі й інститутів і звичаїв, подібних до рабства, зобов'язує держави здійснювати контроль за використанням своїх морських суден і повітряних апаратів. А у відкритому морі військовий корабель вправі піддати огляду іноземне торгове судно, якщо існують достатні підстави підозрювати, що це судно займається работоргівлею¹. Якщо підозри виявляться помилковими, власникові судна повинні бути компенсовані шкода та збитки.

Злочини проти життя та здоров'я. У міжнародному праві небагато міжнародних договорів, спрямованих на боротьбу зі злочинами проти життя та здоров'я. Традиційно вважається, що їхня суспільна небезпека не виходить за національні рамки. Виключенням є застосування катувань², не-

¹ Пункт (б) ст. 22.1 Конвенції про відкрите море 1958 р.

² У посібнику застосовується термін «катування», який міститься в українському перекладі Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. Цей термін застосовано і в Кримінальному кодексі України. У той же час в перекладі Європейської конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р., застосовується термін «тортури», який юридично є тотожним терміну «катування».

людського або такого поводження чи покарання, що принижує гідність.

У загальному міжнародному праві загальна заборона катувань, нелюдського або такого поводження чи покарання, що принижує гідність, встановлена низкою міжнародних договорів, переважна більшість яких – про права людини. Єдиним міжнародним договором, яким визначено загальну правову модель складу злочину «катування» є Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання, 1986 р. (дата приєднання України — 26 січня 1987 р.) Європейська конвенція про запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню 1987 р. (дата приєднання України — 24 січня 1997 р.) визнає це визначення та встановлює механізм міжнародного контролю за дотриманням Конвенції.

З об'єктивного боку катування означає «будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюють сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи зізнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа, у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу до чогось, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. У це поняття не включають біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково» (ст. 1). Цей злочин може бути скоєним лише навмисно.

Тероризм. Тривалий час загальне міжнародне право уникало терміна «тероризм» через певні політико-ідеологічні причини, хоча національне кримінальне законодавство багатьох держав давно та добре з ним знайоме. У той же час не можна сказати, що міжнародна спільнота була байдужою до окремих проявів тероризму. У низці договорів, прийнятих із початку 70-х років ХХ ст., містилися описи деяких складів злочинів, які за своїми ознаками були тероризмом,

хоча цей термін у той час так і не було вжито. У середовищі соціально однорідних держав оцінка тероризму не викликала дискусій, і в 1977 р. було укладено Європейську Конвенцію про припинення тероризму.

Головною ознакою сучасного підходу до міжнародного співробітництва у боротьбі з тероризмом є відмова розглядати тероризм як політичний злочин, або як злочин, пов'язаний із політичним злочином, або як такий, що викликаний політичними мотивами.

Злочини проти безпеки польотів цивільної авіації. Першим міжнародно-правовим актом, у якому був закріплений обов'язок держав установити кримінальну відповідальність за здійснення злочинів на борту повітряного судна, була Токійська конвенція 1963 р.¹. У 1970 р. в Гаазі була підписана Міжнародна конвенція про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден². Менше як за рік у Монреалі було відкрито для підписання ще одну – Конвенцію про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації 1971 р.³. На підставі цих договорів відбувається міжнародно-правова боротьба зі злочинами, спрямованими проти безпеки повітряних польотів цивільної авіації.

Злочини проти безпеки морського судноплавства. Міжнародно-правове співробітництво в боротьбі з цією категорією злочинів ґрунтується на Конвенції з морського права як на загальному документі, який регулює міжнародне використання морських просторів, а також на спеціальних міжнародних договорах, серед яких найважливішим є Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства 1988 р. (набула чинності для України 20 липня 1994 р.). Саме ця Конвенція визначає загальні риси складів злочинів, які підлягають уніфікації в національному законодавстві.

Об'єктом злочинної діяльності проти безпеки морського судноплавства, як і будь-якого акту тероризму, слід вважа-

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. — С. 250, 251.

² Див.: Там само. — С. 251.

³ Див.: Там само. — С. 251—253.

ти відносини з охорони суспільної безпеки. Конвенція жорстко обмежує сферу свого застосування, що має значення для цілей міжнародного співробітництва з її виконання, але не перешкоджає державі розширити в національному законодавстві об'єктивний бік злочину. З об'єктивного боку злочинними є незаконні дії, визначені у ст. 6 Конвенції. Суб'єктом злочину Конвенція називає будь-яку особу. Із суб'єктивного боку злочин може бути скоєно лише навмисно. Конвенція про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки морського судноплавства, містить також норми про правову допомогу в боротьбі із зазначеними в ній злочинами.

Використання ядерних матеріалів зі злочинною метою. У сучасному світі злочини з використанням ядерних матеріалів трапляються досить рідко. Але побоювання злочинного використання таких матеріалів настільки великі, що в 1980 р. було укладено Конвенцію про фізичний захист ядерного матеріалу (набула чинності для України 05 серпня 1993 р.)¹. Це один із небагатьох прикладів, коли перед міжнародним договором було поставлено завдання відвернути потенційну небезпеку внаслідок незаконного захоплення та використання ядерного матеріалу. Конвенція передбачає обов'язок держав-учасниць розробити ефективні заходи для фізичного захисту ядерного матеріалу, відвернення та виявлення правопорушень щодо ядерного матеріалу та покарання за них.

Щодо заходів задля фізичного захисту ядерного матеріалу Конвенція зобов'язує держави-учасниці не експортувати (імпортувати) або не дозволяти експортувати (імпортувати) ядерний матеріал, а також не дозволяти транзитне перевезення по своїй території ядерного матеріалу, якщо ця держава-учасниця не одержала гарантії того, що такий матеріал під час міжнародного перевезення буде захищено відповідно до вимог Конвенції.

Щодо заходів для відвернення та виявлення правопорушень щодо ядерного матеріалу та покарання за них Конвен-

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бу-роменського. — С. 259—262.

ція визначає загальні риси складів злочинів, які підлягають уніфікації в національному законодавстві. З об'єктивного боку злочинними є незаконні дії, визначені у ст. 7 Конвенції. Суб'єктом злочину Конвенція називає будь-яку особу. Із суб'єктивного боку злочин може бути скоєно лише навмисно.

Конвенція про фізичний захист ядерного матеріалу містить також норми про правову допомогу в боротьбі із зазначеними в ній злочинами. Правопорушення, перелічені в Конвенції, розглядаються як правопорушення, пов'язані з видачею правопорушників. Держави-учасниці максимально сприяють одна одній у зв'язку із кримінальним судовим розглядом справ щодо злочинів, зазначених у Конвенції, включаючи надання наявних в їхньому розпорядженні доказів, необхідних для такого судового розгляду.

Піратство. Міжнародно-правові норми про піратство спочатку виникли та розвивалися як звичаєво-правові. Пірати здавна були віднесені міжнародним правом до розряду *hostis humani generis* – ворогів усього людства, що давало право позбавити пірата життя та потопити судно. Такі суворі заходи не завадили піратству зберегтися до наших днів і залишатися розповсюдженим злочином¹. Особлива небезпека сучасного піратства в тому, що воно перетворюється на промисел міжнародних злочинних організацій.

Пропозиції з кодифікації норм про злочинність піратства та боротьби з ним виникали з початку XIX ст., але реалізовані були значно пізніше — у Конвенції про відкрите море 1958 р. і в Конвенції з морського права 1982 р. *Піратство* — це «будь-який неправомірний акт насильства, затримки чи грабежу, що вчиняється з особистими цілями екіпажем чи пасажирями якого-небудь приватновласницького судна чи приватновласницького літального апарату та спрямований: а) у відкритому морі проти будь-якого іншого судна чи літаль-

¹ У світі щорічно реєструється більше тисячі піратських актів, втрати від яких сягають 16 млрд дол. на рік. Деякі регіони у світі офіційно визнані небезпечними саме через піратів. Наприклад, морський шлях з Австралії до Південно-Східної Азії патрулюють спеціальні підрозділи катерів із боротьби з піратами. Подібна служба діє в архіпелажних водах Філіппін. Є нерідкими напади на кораблі в Південно-Китайському морі.

ного апарата, проти осіб чи майна, що знаходяться на їх борту; б) проти будь-якого судна чи літального апарата, осіб чи майна в місці, що знаходиться за межами юрисдикції будь-якої держави» (ст. 15 Конвенції про відкрите море 1958 р., ст. 101 Конвенції ООН з морського права 1982 р.). Піратством є також добровільна участь у використанні піратського судна, а також підбурювання, свідоме сприяння здійсненню дій, кваліфікованих як піратство.

З конвенційного визначення піратства випливають два висновки, винятково важливі для його кваліфікації. По-перше, піратство не може бути здійснене за наказом органу державної влади на підставі наданих державою повноважень; піратство не може бути здійснене військовими чи іншими урядовими суднами, за винятком випадків, коли «екіпаж підняв заколот і захопив владу над цим судном чи літальним апаратом»¹. Піратство може бути здійснене лише в особистих цілях. У протилежному випадку вчинене діяння слід кваліфікувати як *каперство*². По-друге, піратство не може бути здійснене в межах державної території. Якщо ж такі дії мали місце, вони не можуть бути кваліфіковані на підставі міжнародного права як піратство, але можуть бути кваліфіковані відповідно до національного законодавства. Не можуть бути віднесені до піратських дії, вчинені екіпажем чи пасажирами хоча б і у відкритому морі, але на борту свого судна, — такі діяння не виходять за межі юрисдикції держави прапора³. У той самий час діяння, вчинені в межах виняткової економічної зони, слід кваліфікувати як піратство, оскільки вона не є територією прибережної держави.

Боротьба з піратством є обов'язком усіх держав. У відкритому морі чи в якому-небудь іншому місці, що знаходиться за межами юрисдикції держави, будь-яка держава може захопити піратське судно, піратський літальний апарат чи

¹ Ст. 16 Конвенції про відкрите море 1958 р.

² Саме так воно визначене в Ліонській угоді про засоби боротьби з піратськими діями підводних судів фашистських держав 1937 р. (Ligue Nations Treaty Series. — Vol.181. — P. 135—137.)

³ Пор.: *Оппенгейм Л.* Международное право. — Т. 1. — П/т 2. — М.: ИЛ., 1949. — С. 179—180.

судно, захоплене за допомогою піратських дій і таке, що перебуває під владою піратів, заарештувати осіб і захопити майно, що знаходиться на цьому судні чи літальному апараті. Судові установи держави, що зробила це захоплення, можуть винести постанови про призначення покарань і визначати, які заходи мають бути вжиті щодо таких суден, літальних апаратів чи майна, не порушуючи прав сумлінних третіх осіб. Захоплення піратського судна може бути здійснене тільки військовим кораблем.

Незаконний обіг наркотиків і психотропних речовин.

Виникнення міжнародного співробітництва в боротьбі з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин пов'язане з безпрецедентним поширенням цього виду злочинів і з його особливою соціальною й економічною небезпекою для людства. Конвенційне закріплення зобов'язання уніфікувати кримінальне законодавство пов'язане з висновком Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1961 р. і Конвенції про психотропні речовини 1971 р. Подальші міжнародні зусилля в цій області привели до підписання Конвенції про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 р. Прикладом регіонального співробітництва може служити підписана в рамках Ради Європи Угода про незаконний обіг на морі на здійснення ст. 17 Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних коштів і психотропних речовин 1995 р.

Основними цілями міжнародних договорів із боротьби з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин є, поперше, суворий державний контроль за їхнім виробництвом і розподілом, по-друге, боротьба зі зловживанням наркотиками. Психотропні речовини більш поширені, ніж наркотики. Такі речовини широко застосовуються в медицині, і доступ до них має значне коло людей. Тому Конвенція про психотропні речовини встановлює більш складний правовий режим їхнього виробництва, розподілу й використання.

Усі міжнародно-правові акти про боротьбу з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин зобов'язують держави співпрацювати та привести у відповідність із цими актами своє кримінальне законодавство. Крім того, на дер-

жави покладається обов'язок забезпечувати лікування та відновлення працездатності осіб, що зловживають наркотиками та психотропними речовинами. Міжнародний контроль за дотриманням міжнародних договорів із боротьби з незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин покладений на Міжнародний Комітет з контролю над наркотиками, що був створений відповідно до Єдиної конвенції про наркотичні засоби.

Підrobка грошових знаків і цінних паперів. Підrobка грошових знаків є одним із найстаріших злочинів. Початок міжнародно-правового співробітництва у боротьбі з фальшивомонетництвом пов'язаний з укладенням Міжнародної конвенції з боротьби з підrobкою грошових знаків 1929 р., що залишається єдиним універсальним договором у цій галузі.

Конвенція передбачає співробітництво держав у боротьбі з підrobкою як паперових грошей, так і металеві монети незалежно від того, чи є такі грошові знаки національними чи іноземними (ст. 5). Держави зобов'язалися розглядати як звичайний кримінальний злочин і карати: всі обманні дії з виготовлення чи зміни грошових знаків у будь-який спосіб, уживаний для досягнення цього результату; збут підrobлених грошових знаків; дії, спрямовані на збут, ввезення у країну, одержання чи добування для себе підrobлених грошових знаків, за умови, що їхній підrobлений характер був відомий; спроби цих правопорушень і дії з навмисної співучасті; обманні дії з виготовлення чи придбання для себе знарядь чи інших предметів, призначених за своєю природою для підrobлення чи для зміни грошових знаків (ст. 3). Підrobка грошових знаків розглядається в Конвенції як злочин, що спричиняє екстрадицію. У ст. 9 проголошений принцип універсальної кримінальної юрисдикції.

Сучасна практика визнає, що деякі положення Міжнародної конвенції з боротьби з підrobкою грошових знаків 1929 р. застаріли. Крім того, вона не охоплює не менш небезпечний злочин, ніж фальшивомонетництво — підrobку цінних паперів.

Організована злочинність. Боротьба з організованою транснаціональною злочинністю стає останнім часом одним

із пріоритетів у міждержавних відносинах, як у рамках ООН, так і на рівні регіонального міждержавного співробітництва. Особлива небезпека організованої злочинності, пов'язана з виникненням злочинних організацій і співтовариств, їхнім швидким розвитком, структуруванням і перетворенням на транснаціональні, виявилися причиною розробки спеціальних міжнародно-правових актів. В Економічній і Соціальній Раді ООН був підготовлений проект Рамкової конвенції ООН проти організованої злочинності¹. Міжпарламентською Асамблеєю СНД 2 листопада 1996 р. прийнятий модельний Закон «Про боротьбу з організованою злочинністю»². Чинні міжнародні договори в ряді випадків враховують факт здійснення злочину групою осіб.

§ 5

Міжнародна правова допомога

Міжнародна правова допомога є офіційною діяльністю державних органів, яка здійснюється на підставі міжнародних договорів. Випадки надання міжнародної правової допомоги без укладання договорів є рідкими та пов'язані з прийняттям рішення у конкретній справі на рівні центрального органу виконавчої влади. Договори про правову допомогу забезпечують найбільш повне здійснення національної юрисдикції й уникнення конфлікту юрисдикцій — саме з цією метою держави їх укладають. Останнім часом з появою міжнародних судових органів міжнародні договори можуть передбачати можливість надання правової допомоги для здійснення міжнародної кримінальної юрисдикції. Міжнародна правова допомога охоплює також правову допомогу в цивільних і сімейних справах.

Міжнародні договори із правової допомоги в переважній більшості є двосторонніми. В окремих випадках, за умови наявності певних інтеграційних відносин, питання право-

¹ Резолюція ЕКОСОС 1997/22 (21/7/97). Додаток III.

² Див.: Михайлов В. И., Федоров А. В. Модельный закон СНГ «О борьбе с организованной преступностью»: содержание и структура // Государство и право. — 1998. — № 2. — С. 78—84.

вої допомоги вирішують на підставі багатосторонніх угод. Україна, наприклад, бере участь у двох таких системах міжнародної правової допомоги — СНД і Раді Європи. У рамках СНД це один багатосторонній договір — Конвенція про правову допомогу у правових відносинах із цивільних, сімейних та кримінальних справ 1993 р.¹ У рамках Ради Європи укладено низку договорів: Конвенцію про взаємну допомогу в кримінальних справах 1959 р.², Конвенцію про видачу правопорушників 1957 р.³, Конвенцію про репатріацію неповнолітніх 1970 р., Конвенцію про передачу заяв про правову допомогу 1977 р., Конвенцію про передачу провадження у кримінальних справах 1972 р., Конвенцію про передачу засуджених 1983 р. тощо.

Договори про правову допомогу в основному регулюють такі питання, як екстрадиція, виконання іноземного судового рішення, виконання окремого процесуального доручення, а також питання колізійного права. Інколи це можуть бути інші питання, наприклад обмін інформацією⁴. Перелік напрямів правової допомоги, які включено до конкретного договору, залежить від домовленості між державами: це може бути екстрадиція, причому окремої групи осіб, правова допомога лише у цивільних справах, правова допомога і в цивільних, і у кримінальних справах. Питання правової допомоги можуть бути включені до міжнародних договорів про уніфікацію кримінального законодавства. Прохання про надання правової допомоги може бути відхилено, якщо надання такої допомоги може зашкодити суверенітету чи безпеці або суперечить законодавству держави, що робить запит.

Екстрадиція. Екстрадицією називають видачу однією державою іншій осіб, яких підозрюють у скоєнні злочину або яких засуджено за скоєння злочину. У міжнародній практиці розповсюджені міжнародні договори про екстра-

¹ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. — С. 278—286.

² Див.: Там само. — С. 273—275.

³ Див.: Там само. — С. 276—278.

⁴ Європейська Конвенція про інформацію відносно іноземного законодавства 1968 р.

дицію. Зазвичай у них вказують: правопорушення, скоєння яких є підставою для екстрадиції; підстави для відмови в екстрадиції; порядок направлення вимоги про екстрадицію; документи, які мають супроводжувати вимогу про екстрадицію; організаційно-правові засоби забезпечення екстрадиції. Екстрадиція, як і інша правова допомога, є офіційною діяльністю, яку здійснюють лише спеціально уповноважені органи держави. В Україні такими повноваженнями наділена Генеральна прокуратура України.

У міжнародно-правовій практиці відомі умови, за яких екстрадицію, як правило, не здійснюють. Зазвичай на них вказують в міжнародних договорах. У видачі відмовляють, якщо: особа є громадянином держави, від якої вимагають видачі¹; злочин, який скоїла особа, розглядається державою, яка робить запит, як політичний; закінчились строки давності; правопорушення пов'язане з податками, митними зборами; правопорушення є злочином приватного звинувачення; правопорушення не є злочином за законом держави, від якої вимагають видачі; злочин скоєно на території держави, від якої вимагають видачі; за правопорушення не передбачено покарання у вигляді позбавлення волі; компетентні органи держави, від якої вимагають видачі, прийняли остаточне рішення не порушувати кримінальної справи або припинити кримінальне переслідування за те ж саме правопорушення. Після одержання вимоги запитувана Договірною Сторона негайно вживає заходів для взяття під варту особи, видача якої потрібна (за винятком тих випадків, коли видача не може бути здійснена), та негайно повідомляє про це державу, що запитує. Особа, узята під варту для забезпечення екстрадиції, повинна бути звільнена, якщо вимога про її видачу не надійде протягом одного місяця з дня узяття під варту.

Участь у Конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950 р. накладає обмеження щодо екстрадиції з України будь-якої особи, яка знаходиться під її юрисдикцією. Зокрема, заборонено видавати державам, в яких цю

¹ Деякі держави не визнають такого обмеження. Згідно з ч. 2 ст. 35 Конституції України «Громадянин України не може бути... виданий іншій державі».

особу може бути засуджено до смертної кари, та державам, де існує практика застосування тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Виконання іноземних судових рішень у цивільних справах. Забезпечення за допомогою міжнародного договору виконання іноземного судового рішення є важливою гарантією права особи на судовий захист. Питання про умови та процедуру виконання іноземного судового рішення є обов'язковою складовою міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах. Найбільш поширеним в Україні є виконання іноземного судового рішення відповідно до процедур, передбачених у Конвенції про правову допомогу у правових відносинах із цивільних, сімейних і кримінальних справ 1993 р. клопотання про визнання та дозвіл на примусове виконання рішень розглядаються судами держави, на території якої має бути здійснене примусове виконання. Порядок примусового виконання визначається згідно із законодавством держави, на території якої має бути здійснене примусове виконання.

У визнанні судових рішень і у видачі дозволу на примусове виконання може бути відмовлено у випадках, визначених у міжнародному договорі.

§ 6

Міжнародне кримінальне право

Ідея міжнародного кримінального права широко обговорюється у правовій літературі з початку ХІХ ст.¹. Але в неї значно глибші корені. Ще в ХVІІ ст. Гуго Гроцій проголосив засади космополітичної юриспруденції: кожна держа-

¹ Під міжнародним кримінальним правом при цьому нерідко розуміли *будь-яке* вчення про міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю (Див.: *Мартенс Ф. Ф.* Современное международное право цивилизованных народов. — Т. 2. — СПб.: Типография А. Бенке, 1900. — С. 386—396). Це ж саме невірне судження зустрічається і в сучасних працях із міжнародного кримінального права (Див.: *Международное уголовное право* / Отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М.: Наука, 1995. — 172 с.; *Панов В. П.* Международное уголовное право. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 310 с.).

ва зобов'язана або самостійно покарати злочинця, або видати його державі, що його переслідує. Згодом ця ідея була розвинена в теорії універсальної дії правових законів, яка основну увагу зосередила на невідворотності покарання. При цьому будь-який злочин розглядався як такий, що природно посягає на загальний світовий правопорядок. Тому на перший план висувалася ідея повної уніфікації кримінального законодавства держав на основі міжнародного кримінального кодексу.

На початку ХХ ст. пошуки в галузі теорії міжнародного кримінального права досягли кульмінації. Були розроблені проекти міжнародних кримінальних кодексів і винесені для обговорення на міжнародні кримінальні конгреси. Жоден із цих проектів не був прийнятий навіть у рамках декількох держав. Приблизно та сама ситуація зберігається аж до сьогодні, хоча існують авторитетні криминологічні дослідження універсальних джерел злочинності¹, а у світі укладено кілька десятків загальних міжнародних договорів про уніфікацію кримінального законодавства. Однак існуючі міжнародні договори про уніфікацію кримінального законодавства не можна ототожнювати з поняттям міжнародного кримінального права.

І все ж-таки сьогодні виникає можливість говорити про формування міжнародного кримінального права як сукупності міжнародно-правових норм, що встановлюють на цьому етапі його розвитку караність найбільш серйозних і таких, що викликають заклопотаність усього міжнародного співтовариства, посягань на міжнародний мир, міжнародну безпеку, людяність. З метою вирішення цього завдання в міжнародному кримінальному праві визначені діяння, що є злочинними, і встановлені покарання, що підлягають застосуванню до осіб, які скоїли такі злочини.

Становлення міжнародного кримінального права безпосередньо пов'язане із прийняттям статутів міжнародних кримінальних судових органів: Статуту Міжнародного трибуналу з Руанди, Статуту Міжнародного трибу-

¹ Такі концепції знайшли відображення, наприклад, в матеріалах V Конгресу ООН із запобігання злочинності, що проходив у 1978 р.

налу з колишньої Югославії, Римського Статуту Міжнародного кримінального суду¹. У цих актах закріплена міжнародна юрисдикція трибуналів щодо *строого визначеного* переліку злочинів, сформульовані склади таких злочинів і визначені кримінально-процесуальні та кримінально-виконавчі процедури залучення до міжнародної кримінальної відповідальності. Міжнародне кримінальне право на сьогодні визнає такі злочини: злочини проти людства (геноцид, апартеїд, расову дискримінацію), військові злочини.

Геноцид. Злочинність геноциду визнана Конвенцією про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., Статутом Міжнародного кримінального суду. Загальновизнано, що геноцид є злочином і відповідно до звичаєвого права. Міжнародне право розглядає геноцид як тяжкий міжнародний злочин проти людяності. Геноцид відноситься до міжнародних злочинів з дуже високим рівнем латентності. Влади держав, як правило, замовчують факти геноциду² або не включають геноцид у кримінальне законодавство³. Справи, пов'язані із залученням до відповідальності за злочин геноциду, у національній судовій практиці зустрічаються вкрай рідко⁴. У міжнародній практиці юрисдикцією із притягнення до відповідальності за цей злочин наділені всі три існуючі міжнародні кримінальні судові органи: Міжнародний трибунал із Руанди, Міжнародний трибунал з колишньої Югославії, що вже винесли кілька вироків, і Міжнародний кримінальний суд.

¹ Римський Статут Міжнародного кримінального суду є багатостороннім міжнародним договором. Україна підписала Статут, але не ратифікувала його з огляду на суперечність Конституції України. Див. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 2001 р. № 3-в/2001.

² Наприклад, в Австралії офіційна практика насильницької передачі дітей аборигенів до «білого» середовища з метою асиміляції існувала біля ста років, з 1880 по 1970 р. Розгляд перших пов'язаних із цим судових позивів почався в 1999 р.

³ Кримінальне законодавство СРСР не знало поняття злочину геноциду.

⁴ Одним з небагатьох випадків є судовий процес зі звинувачення у злочині геноциду червоних кхмерів у період їх правління в Камбоджі у 1976—1979 роках.

Суб'єктом злочину геноциду може бути як фізична особа, так і держава. Міжнародне право передбачає можливість застосування до злочинців універсальної кримінальної юрисдикції.

Апартеїд. Злочинність апартеїду визнана Конвенцією про запобігання злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р. Але з огляду на склад злочину, визначений у Конвенції, апартеїд, поза сумнівом, є злочинним відповідно до звичаєвого міжнародного права. Прийняття Конвенції про запобігання злочину апартеїду та покарання за нього було пов'язане з появою держав — Південно-Африканської Республіки та Південної Родезії, які проводили політику расової сегрегації, спрямовану на знищення небілого населення цих країн. Міжнародне право розглядає апартеїд як тяжкий міжнародний злочин проти людяності, який становить серйозну загрозу для міжнародного миру та безпеки (ст. I). Розгляд справ про скоєння цього злочину підпадає під юрисдикцію міжнародних кримінальних судових органів, на що вказують статті III і V Конвенції.

Правова кваліфікація політики та практики расової сегрегації та дискримінації, яку було проведено під час розробки тексту Конвенції, призвела до висновку, що вони мають різні прояви та підпадають під ознаки різних злочинів. Тому апартеїд за своїм складом є «синтетичним» злочином, який об'єднує ознаки двох інших тяжких міжнародних злочинів — геноциду та расової дискримінації (ст. II).

Військові злочини. Перелік військових злочинів наданий у Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 р., у Статуті Міжнародного кримінального суду (докладніше див. розділ 20).

§ 7

Міжнародні кримінальні судові органи

Ідея створення міжнародних кримінальних судових органів неодноразово виникала в міжнародно-правовій доктрині. Однак ці плани не були реалізовані. Першими міжнародними кримінальними судовими органами стали Нюрн-

берзький військовий трибунал¹ і Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу² (далі — Токійський військовий трибунал), створені *ad hoc* після закінчення Другої світової війни для притягнення до відповідальності головних німецьких і японських військових злочинців. Незважаючи на недовгий час існування трибуналів (на Нюрнберзькому вирок був винесений 01 жовтня 1946 р., а на Токійському — 04 листопада 1948 р.), вони вплинули на формування принципів міжнародної кримінальної відповідальності за здійснення військових злочинів і злочинів проти людства³, а також на становлення та розвиток ідеї міжнародної кримінальної юстиції. Досвід створення міжнародних кримінальних судів був відновлений на початку 90-х років, коли Радою Безпеки ООН були засновані Міжнародний трибунал з Руанди⁴ та Міжнародний трибунал з колишньої Югославії⁵. З огляду на те, що вони обидва створені *ad hoc*, держави дійшли згоди щодо запровадження постійного Міжнародного кримінального суду, Статут якого набув чинності у 2002 р.⁶

¹ Створений відповідно до Декларації про відповідальність гітлерівців за скоєні злочини 30 жовтня 1943 р., прийнятою на Московській конференції 1943 р. і Угоди між урядами СРСР, США, Великої Британії та Франції про судове переслідування й покарання головних воєнних злочинців європейських країн «осі» 08 серпня 1945 р.

² Створений відповідно до Угоди між урядами СРСР, США, Великої Британії, Франції, Китаю, Австралії, Канади, Нідерландів і Нової Зеландії 19 січня 1946 р., до якого пізніше приєдналися Індія й Філіппіни.

³ Такі принципи були сформульовані у вирокі Нюрнберзького воєнного трибуналу та підтверджені в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. і 27 листопада 1947 р. в якості загальноновизнаних принципів міжнародного права.

⁴ Повне найменування Міжнародного трибуналу з Руанди — Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші подібні порушення, скоєні на території сусідніх держав у період з 1 січня 1994 р. по 31 грудня 1994 р.

⁵ Повне найменування Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії — Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території колишньої Югославії з 1991 р.

⁶ Див.: Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Бурменського. — С. 292, 293.

§ 8

Міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб

Міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб — відносно нове явище в міжнародно-правовій практиці. Уперше фізичні особи були притягнуті до міжнародної кримінальної відповідальності на підставі вироків Нюрнберзького та Токійського військових трибуналів. Надалі на можливість настання такої відповідальності для фізичних осіб указували кілька міжнародних договорів, зокрема Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього 1948 р., Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р., Римський Статут Міжнародного кримінального суду, а також Статути Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії та Міжнародного трибуналу з Руанди.

Сучасна теорія та практика виходять із того, що міжнародна кримінальна відповідальність може наставати для фізичних осіб тільки на підставі вироку суду та лише за здійснення злочинів, вичерпне визначення яких містить Статут відповідного міжнародного судового органу. Таким чином, міжнародне кримінальне переслідування за здійснення інших злочинів виключене. Це дозволяє говорити про дію в міжнародному кримінальному праві презумпції невинуватості. Підсудний у міжнародному кримінальному судовому органі має право на захист.

Міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб може наставати як у вигляді позбавлення волі, так і у вигляді штрафу. Сучасна практика не передбачає створення спеціальних міжнародних пенітенціарних установ, таких як в'язниця Шпандау, у якій відбували покарання засуджені Нюрнберзьким військовим трибуналом. Виконання вироків, винесених існуючими міжнародними кримінальними судовими органами, покладене відповідно до спеціальних угод на низку національних пенітенціарних установ.

Реальна можливість залучення до міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб за здійснення строго визначених у міжнародному праві злочинів є логічним підтвердженням руху держав до створення міжнародного кримінального права.

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1

Поняття міжнародного економічного права

У науці міжнародного права переважає думка, згідно з якою міжнародні економічні відносини регулюються системою міжнародно-правових норм, що об'єднуються поняттям «міжнародне економічне право» (МЕП). Водночас існують різні погляди щодо змісту цього поняття. Найбільш поширеним є той, відповідно до якого *міжнародне економічне право* — це система міжнародно-правових принципів і норм, що регулюють економічні відносини основних суб'єктів міжнародного права: держав, національно-визвольних рухів, міжнародних міжурядових організацій. У цьому разі предметом регулювання виступають будь-які макроекономічні відносини (торгівля, виробництво, інвестиції, надання економічної допомоги, питання трудової міграції та ін.). При цьому економічні взаємозв'язки фізичних і юридичних осіб залишаються поза рамками МЕП, хоча і зазнають значного впливу з його боку.

Відповідно до іншого погляду МЕП охоплює будь-які економічні операції за умови, що вони виходять за межі правової системи однієї держави, — МЕП у широкому розумінні. Незважаючи на те що ця позиція має набагато менше прихильників, ніж перша, вона яскраво характеризує складність міжнародних економічних відносин¹. Д. Карро

¹ Видатний український вчений В. М. Корецький, заявляючи про недоцільність суворого розмежування міжнародно-правових і внутрішньоправових груп норм при регулюванні міжнародних господарських відносин і надаючи особливе значення їхньому змісту, в 20-х роках обґрунтував концепцію формування *міжнародного господарського права*. (Корецький В. М. Избранные труды: В 2 кн. / АН УССР. Ин-т государства и права; Редкол.: В. Н. Денисов (гл. ред.) и др. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 120—209).

та П. Жюйар, аналізуючи поняття МЄП у широкому розумінні, зазначали, що воно охоплює практично необмежену сферу економічних відносин. Тому «неможливо зрозуміти зміст регульованого предмета», що, на їхню думку, і є його основним недоліком¹. До цього додамо, що МЄП у широкому розумінні фактично прирівнює норми, що регулюють економічні відносини публічного характеру, які виникають між основними суб'єктами міжнародного права, і ті норми, що їх прийнято відносити до міжнародного приватного права. Автори цього навчального посібника розділяють ці критичні зауваження та вважають, що МЄП слід визначати лише у вузькому розумінні.

Залежно від конкретного напрямку міжнародного економічного співробітництва в МЄП виокремлюють: *міжнародне торговельне право* (регулює рух товарів і послуг); *міжнародне валютно-фінансове право* (охоплює різноманітні розрахункові та кредитні відносини між державами та міжнародними міжурядовими організаціями); *міжнародне інвестиційне право* (регулює відносини держав із приводу капіталовкладень (інвестицій)); *право міжнародної економічної допомоги* (регламентує відносини з надання економічної допомоги у вигляді пільгових позик, кредитів, забезпечення особливих преференцій у торгівлі, що надаються переважно слаборозвиненим державам); *міжнародне трудове право* (регулює відносини трудової міграції між державами).

§ 2

Джерела міжнародного економічного права

МЄП має ті самі джерела, що і загальне міжнародне право. Але особливості користування цими джерелами, визнання їх значущості для регулювання міжнародних економічних відносин дає можливість говорити про певні особливості цієї джерельної бази.

¹ Карро Д., Жюйар П. Международное экономическое право: Учебник / Пер. с франц. В. П. Серебренникова, В. М. Шумилова. – М.: Международн. отношения, 2001. – С. 4.

Більшість норм міжнародного економічного права є конвенційними. Причому особливе значення з огляду на вироблення універсальних норм і принципів МЕРП мають багатосторонні договори. Прикладами найважливіших багатосторонніх договорів є Генеральна угода про тарифи та торгівлю (ГАТТ), Генеральна угода про торгівлю послугами (ГАТС), які, у свою чергу, формують пакет документів до Угоди про заснування Всесвітньої Торговельної Організації (1994 р.). Два розділи Статуту ООН присвячені економічному співробітництву — дев'ятий «Міжнародне економічне та соціальне співробітництво» і десятий «Економічна та соціальна рада». На підставі багатосторонніх міжнародних договорів здійснюють свою діяльність Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку та багато інших міжнародних економічних організацій. Двосторонні угоди стосуються переважно конкретних випадків надання економічної допомоги, докладно визначають умови взаємної торгівлі, чітко обмовляють режими інвестиційної діяльності тощо.

Питання про місце міжнародних звичаїв у регулюванні міжнародних економічних відносин залишається в теорії міжнародного права невизначеним. Висловлюються думки як на користь визнання великої ролі міжнародного звичая в цій галузі (Д. Вагтс, Дж. Бакчус, Д. Джексон, Б. Стерн, І. І. Лукашук, В. М. Шумілов), так і такі, що заперечують цю роль (Я. Броунлі, П. Маланчук, Д. Карро, П. Жюйар, Г. М. Вельямінов). Але МЕРП як частина міжнародного публічного права не може обійтися без звернення до звичаєвих норм. Основне значення в регулюванні світової економіки належить основним принципам міжнародного права, які мають звичаєво-правову природу. Це, зокрема, підкреслюється в розділі I Хартії економічних прав і обов'язків держав від 12 грудня 1974 р. Крім того, складність й специфіка регульованих відносин вимагають міжгалузевого підходу. Іншими словами, для ефективного регулювання світогосподарських відносин також необхідно звертатися до міжнародних звичаїв міжнародного морського, міжнародного повітряного й інших галузей сучасного міжнародного права. Дж. Бакчус, голова Органу з апеляцій Світової Організації Торгівлі, підкреслює, що «правила СОТ з вирішення спорів не можуть розглядатися як «клінічно ізольовані» від іншого міжна-

родного права»¹. Професор Гарвардського університету Д. Вагтс саме міжнародне звичаєве право кладе в основу сучасного *транснаціонального бізнес-права*. При цьому на конкретних прикладах він показує важливість звичаїв міжнародного публічного права не тільки для регулювання міждержавних економічних відносин, але і для взаємодії підприємців різних держав².

Рідкісна єдність у теорії міжнародного права спостерігається щодо регулятивного впливу на систему міжнародних економічних відносин неправових норм. Маються на увазі рішення міжнародних міжурядових організацій рекомендаційного характеру та політичні домовленості, досягнуті на міжнародних конференціях, що складають разом так зване м'яке право. Саме за допомогою таких норм – через резолюції Генеральної Асамблеї ООН – у 60–70-ті роки ХХ ст. була здійснена спроба встановлення нового міжнародного економічного порядку. Маються на увазі: Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку (резолюція ГА ООН 3201 (S-VI) від 1 травня 1974 р.); Програма дій зі встановлення нового міжнародного економічного порядку (резолюція ГА ООН 3202 (S-VI) від 1 травня 1974 р.); Хартія економічних прав і обов'язків держав (резолюція ГА ООН 3281 (XXIX) від 12 грудня 1974 р.). І хоча цю спробу важко назвати вдалою, вона змусила держави, що контролюють світову економіку, звернути увагу на проблеми слаборозвинених країн.

§ 3

Принципи міжнародного економічного права

Поряд із загальновизнаними основними принципами міжнародного публічного права в МЕР виокремлюють спе-

¹ *Bacchus J.* Table Talk: Around the Table of the Appellate Body of the World Trade Organization // *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. – Vol. 35. – No. 4. – October 2002. – P. 1033.

² *Vagts D. F.* *Transnational Business Problems*. – 2nd ed. – N. Y.: Foundation Press, 1998. – P. 4–20.

ціальні принципи, що застосовуються тільки для регулювання міжнародних макроекономічних відносин. Розглянемо спеціальні принципи МЕР.

Принцип суверенітету держави над своїми природними ресурсами та своєю економічною діяльністю. Він впливає із принципу суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності держав. Відповідно до цього принципу кожна держава має право та повинна вільно здійснювати повний постійний суверенітет над усіма своїми багатствами, природними ресурсами й економічною діяльністю, включаючи право на володіння, використання та експлуатацію своїх природних ресурсів.

Принцип економічного співробітництва. Він безпосередньо впливає з принципу співробітництва держав незалежно від розбіжностей у їхньому політичному, економічному та соціальному ладі. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р., проголошує: «Держави співпрацюють в економічній, соціальній і культурній областях, а також в областях науки та техніки та сприяють прогресу у світі в області культури й освіти. Держави повинні співпрацювати у справі сприяння економічному росту в усьому світі, особливо у країнах, що розвиваються». Цей принцип передбачає право на вільний вибір партнерів у міжнародних економічних відносинах, право на одержання вигод від міжнародної торгівлі, право об'єднуватися в організації виробників товарів для розвитку своєї національної економіки тощо.

Принцип взаємної та рівної вигоди передбачає взаємне право держав на справедливий розподіл вигод і зобов'язань між державами з різних економічних питань. Усі держави зобов'язані будувати свої взаємні економічні відносини таким чином, щоб враховувати інтереси інших країн.

Принцип вільного доступу до моря і з нього для країн, що не мають виходу до моря. Він гарантується положеннями Конвенції ООН з морського права 1982 р.

Деякі вчені в якості принципів МЕР виокремлюють принципи недискримінації, найбільшого сприяння, надання національного режиму, надання преференційного режи-

му, відмічаючи при цьому, що вони носять суворо «конвенційний характер»¹. Але обов'язковою властивістю будь-якого міжнародно-правового принципу є його звичаєво-правова сила. Інакше він втрачає своє загальне регулятивне значення та стає скоріше винятком, ніж правилом. Виходячи із цього, зазначені нормативні розпорядження слід розглядати як *міжнародно-правові режими* або стандарти², що використовуються у міждержавних економічних відносинах на підставі міжнародних договорів або в односторонньому порядку.

Режим недискримінації випливає із принципу рівноправності держав і полягає в наданні на основі взаємності однією державою іншій умов, не гірших, ніж ті, що надані третім державам. Він не передбачає пільги, що можуть бути надані у відношеннях між суб'єктами міжнародного права. У той же час режим недискримінації не виключає права держави вживати обмежувальні заходи в області зовнішньої торгівлі. Необхідною умовою правомірності такого вживання є те, щоб подібні обмеження стосувалися всіх іноземних держав.

Режим найбільшого сприяння є похідним від режиму недискримінації, але, на відміну від нього, полягає в наданні однією державою іншій певних пільг, що надані або можуть бути надані третім державам. Зміст цього режиму спрямований на створення для держав рівних прав і можливостей. Сфера застосування режиму найбільшого сприяння закріплюється в міжнародних договорах у спеціальному застереженні (клаузулі) про найбільше сприяння. У цьому застереженні також можуть бути зазначені винятки з цього режиму. Наприклад, відповідно до п. 2 ст. 10 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною, ЄС та їх державами-членами 1994 р. режим найбільшого сприяння не застосовується до пільг, наданих із метою створення митного союзу або зони вільної торгівлі; пільг, що є наслідком створення такого союзу або зони; пільг, наданих окремим країнам відповідно до

¹ Вельяминов Г. М. Основы международного экономического права. – М.: ТЕИС, 1994. — С. 21—23.

² Шумилов В. М. Международное экономическое право в эпоху глобализации. – М.: Междунар. отношения, 2003. — С. 86.

ГАТТ або інших міжнародних угод на користь країн, що розвиваються; пільг, наданих країнам, що прилягають, з метою сприяння розвитку прикордонної торгівлі.

Національний режим полягає в тому, що держава цілком або частково зрівнює у правах фізичних і (або) юридичних осіб іноземної держави з вітчизняними. Національний режим може надаватися в односторонньому порядку. Так, Україна в односторонньому порядку, незалежно від специфіки відносин з тією або іншою іноземною державою, запровадила національний режим для всіх іноземців, що законно знаходяться на території України.

Преференційний режим передбачає надання «преференцій» (від пізньолатинського *praefferentia* – «перевага») — торгових пільг, насамперед у відношенні мита для всіх або деяких товарів, що діють у відносинах між окремими державами та не поширюються на товари з інших країн.

§ 4

Система міжнародних економічних організацій

У зв'язку з ускладненням міжнародних економічних зв'язків розвивалися організаційно-правові форми співробітництва держав у сфері економіки. Якщо перші міжнародні організації XIX ст. — так звані адміністративні союзи — забезпечували взаємодію у досить вузьких сферах міжнародної економіки (таких як зв'язок, транспорт, питання судноплавства по міжнародних ріках та ін.), то в цей час склалася система міжнародних міжурядових організацій, що охоплює всі сфери міжнародних економічних відносин¹. У центрі цієї системи знаходиться ООН та її спеціалізовані установи. Статтею 60 Статуту ООН відповідальність за виконання функцій цієї організації із забезпечення міжнародного економічного та соціального співробітництва держав-членів покладена на Генеральну Асамблею та ЕКОСОП².

¹ *Войтович С.* Система та право міжнародних економічних організацій // Український часопис міжнародного права. — 2002. — № 1. — С. 12—24.

² Див. § 3 Розділу 12 цього посібника.

У 1964 р. була заснована **Конференція ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД)** як автономний орган ООН. До складу ЮНКТАД входять держави — члени ООН. Основна мета ЮНКТАД — сприяння міжнародній торгівлі, особливо сировинними, промисловими товарами. Особлива увага приділяється торговельно-економічному співробітництву із країнами, що розвиваються. Вищим органом ЮНКТАД є сесія, що збирається кожні чотири роки. У період між сесіями керівництво її діяльністю здійснює Рада з торгівлі та розвитку, що входить до складу апарата ООН.

Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) — допоміжний орган Генеральної Асамблеї ООН, створений в 1966 р. Завдання Комісії полягає у сприянні узгодженню й уніфікації права міжнародної торгівлі. З цією метою на Комісію були покладені, зокрема, такі функції: координування діяльності організацій, що працюють у цій області, та заохочення співробітництва між ними; заохочення більш широкої участі в існуючих міжнародних конвенціях і більш широкого визнання існуючих типових і однакових законів; підготовка або заохочення прийняття нових міжнародних конвенцій, типових і однакових законів; підтримка зв'язку з іншими органами ООН та іншими установами, що займаються проблемами міжнародної торгівлі.

Іншою міжурядовою організацією, що займається уніфікацією правових умов зовнішньоторговельних операцій, є **Міжнародний інститут з уніфікації приватного права (ЮНІДРУА)**.

З 1 січня 1995 р. почала свою діяльність **Світова організація торгівлі (СОТ)**, заснована на підставі Марракешської угоди про створення Світової організації торгівлі від 15 квітня 1994 р. Марракешська угода є закономірним результатом розвитку відносин держав з реалізації Генеральної угоди про тарифи та торгівлю (ГАТТ) 1947 р.

Метою створення СОТ є подальше сприяння лібералізації зовнішньої торгівлі. В основі діяльності СОТ лежить забезпечення надання режимів найбільшого сприяння та недискримінації. Відповідно до ст. 3 Марракешської угоди до функцій СОТ належить: сприяння виконанню, адмініст-

руванню та реалізації положень Угоди про СОТ та багатосторонніх торговельних угод; забезпечення проведення переговорів між членами СОТ щодо реалізації Угоди; застосування нової процедури вирішення спорів (Додаток 2 до Угоди); управління Механізмом перегляду торгової політики (Додаток 3 до Угоди); взаємодія з Міжнародним валютним фондом, Міжнародним банком реконструкції та розвитку та їхніми агентствами.

Вищим органом СОТ є Конференція міністрів держав-членів. Конференція збирається один раз на два роки та уповноважена здійснювати всі необхідні дії для виконання функцій Організації. Конференція має право приймати рішення з будь-якого питання діяльності СОТ. У перервах між Конференціями міністрів функціонує Генеральна рада. Генеральна рада здійснює управління Радою з торгівлі товарами, Радою з торгівлі послугами та Радою з аспектів інтелектуальної власності, пов'язаних з торгівлею. У рамках СОТ діють декілька комітетів: Комітет з торгівлі та розвитку, Комітет з обмежень, пов'язаних з платіжним балансом, та Комітет з бюджету, фінансів і управління.

Марракешська угода має декілька додатків: 1А, 1В, 1С, 2, 3 і 4. Додаток 1А містить у собі багатосторонні угоди з торгівлі товарами, що складають так зване ГАТТ 1994, і деякі інші договори; Додаток 1В — Угоду з торгівлі послугами (ГАТС); Додаток 1С — Угоду про аспекти інтелектуальної власності, пов'язані з торгівлею; Додаток 2 — Угоду про правила та процедури врегулювання спорів; Додаток 3 — механізм перегляду торгової політики; Додаток 4 — чотири багатосторонні угоди (з торгівлі цивільними повітряними судами; про урядові закупівлі; щодо молока).

З числа неурядових організацій, що мають значення для розвитку міжнародного економічного права, виокремлюється **Міжнародна торговельна палата (МТП)**. Міжнародна торговельна палата була створена в 1919 р. в американському місті Антлантік-Сіті (штат Джорджія), куди на запрошення торговельної палати США з'їхалися представники промисловості та торгівлі Великобританії, Франції, Італії та Бельгії. Її перший конгрес зібрався в червні 1920 р. в

Парижі. На ньому був прийнятий статут, що визначив основні напрями діяльності. Мета МТП, як зазначалося у Статуті, полягає в тому, щоб, діючи у всіх напрямках міжнародного бізнесу (промисловості, торгівлі, транспорті та фінансах), сприяти розширенню відносин між країнами та встановленню контактів.

Палата має найвищий (категорія А) консультативний статус при ЕКОСОРі. Вищий орган МТП — конгрес, який обирає президента, зазвичай видатного представника ділових кіл тієї або іншої країни. У період між з'їздами палату очолює міжнародна рада, до якої входять представники національних комітетів.

§ 5

Міжнародне економічне співробітництво в межах СНД

Економіка із самого початку стала однією з найбільш пріоритетних сфер відносин нових незалежних держав — колишніх республік СРСР. Ідея формування «спільного економічного простору» була виділена в якості сфери співробітництва держав — учасниць Угоди про створення СНД (ст. 7), а потім відображена у Статуті Співдружності 1993 р. Стаття 2 Статуту однією з цілей створення СНД визначає «всебічний і збалансований економічний і соціальний розвиток держав-членів у межах спільного економічного простору, міждержавну кооперацію та інтеграцію». Зараз можна казати про розвиток інтеграційних процесів на просторі СНД у межах чотирьох об'єднань: Економічного союзу 12 держав; Митного союзу 4 держав (Росії, Білорусі, Казахстану та Киргизстану), Союзу Росії та Білорусі, Єдиного економічного простору.

Найбільш представницьким інтеграційним об'єднанням є Економічний союз, який створено за Угодою від 24 вересня 1993 р. Дію Угоди спрямовано на забезпечення сприятливих умов для динамічного та гармонійного розвитку економік і проведення економічних реформ в інтересах підвищення рівня життя населення держав-учасниць. Відповідно

до ст. 4 Угоди держави-учасниці домовилися про створення Економічного союзу шляхом поетапного поглиблення інтеграції, координації дій щодо здійснення економічних реформ через міждержавну (багатосторонню) асоціацію вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили; валютний (грошовий) союз (Україна Угоду не підписала). Задля забезпечення ефективної діяльності Економічного союзу та раціонального розвитку інтеграційних процесів у межах СНД 21 жовтня 1994 р. була підписана Угода про створення Міждержавного економічного комітету Економічного союзу (Україна в ньому участі не бере).

Для вирішення спорів з економічних питань між державами СНД на підставі ст. 22 Статуту створений Економічний суд СНД як постійно діючий орган. 6 липня 1992 р. на Раді Голів держав Співдружності було укладено Угоду про статут Економічного суду СНД та затверджено Положення про Економічний суд, яке є невід'ємною частиною цієї Угоди (Україною Угода не підписана). Економічний суд уповноважений розглядати дві категорії економічних суперечок між державами: ті, що виникають під час виконання економічних зобов'язань, передбачених угодами, рішеннями Ради голів держав, Ради голів урядів Співдружності та інших її інститутів; ті, що стосуються відповідності нормативних та інших актів держав — учасниць СНД, прийнятих з економічних питань, угодам й іншим актам Співдружності (п. 3 Положення). За наслідками розгляду спору Економічний суд приймає рішення, що має рекомендаційний характер.

Як певний етап на шляху створення спільного економічного простору можна розглядати укладення Угоди про митний союз 20 січня 1995 р., учасниками якої на цей момент є Росія, Білорусь, Казахстан та Киргизстан. В Угоді визначаються цілі, принципи формування, механізм та етапи створення Союзу.

У березні 1993 р. в м. Сургуті була підписана Угода про створення Міжурядової ради з нафти та газу між 12 колишніми республіками СРСР (крім Естонії, Латвії та Туркменістану). Головна мета Ради — співробітництво країн-учасниць у галузі видобування, транспортування, переробки та використання нафти та газу.

У жовтні 1994 р. всіма країнами СНД було підписано Угоду про створення Платіжного союзу Співдружності. Мета цього союзу — забезпечити безперервність розрахунків у режимі використання взаємної конвертованості національних валют і формування на цій підставі платіжної системи.

19 вересня 2003 р. головами чотирьох держав (Росії, України, Казахстану, Білорусі) була підписана Угода про формування Єдиного економічного простору, яка передбачає вирішення таких завдань: формування зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень, яка передбачає невживання у взаємній торгівлі антидемпінгових, компенсаційних і спеціальних захисних заходів на підставі проведення єдиної політики у сфері тарифного та нетарифного регулювання, єдиних правил конкуренції, застосування субсидій та інших форм державної підтримки; уніфікацію принципів розробки та застосування технічних регламентів і стандартів, санітарних і фітосанітарних норм; гармонізацію макроекономічної політики; створення умов для вільного переміщення товарів, послуг, капіталу та робочої сили; гармонізацію законодавств Сторін тією мірою, якою це необхідно для функціонування ЄЄП, включаючи торговельну та конкурентну політику; формування єдиних принципів регулювання діяльності природних монополій (у сфері залізничного транспорту, магістральних телекомунікацій, транспортування електроенергії, нафти, газу та в інших сферах), єдиної конкурентної політики та забезпечення недискримінаційного доступу й однакового рівня тарифів на послуги суб'єктів природних монополій.

Україна у провадженні економічної політики щодо країн СНД дотримується практики формування стосунків на підставі укладення двосторонніх угод, що відповідає «Основним напрямам зовнішньої політики України», які були ухвалені Верховною Радою 2 липня 1993 р. Найбільшу кількість угод з економічних питань Україна уклала з Російською Федерацією: Угода про взаємне визнання прав у регулюванні відносин власності, Угода про вільну торгівлю, Угода про співробітництво та взаємну допомогу у митних справах, Основні напрями довгострокового економічного та науково-технічного співробітництва України та Російської Федерації на 1997—2000 рр. і на термін до 2000 р. від 28 травня 1997 р. тощо.

ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

§ 1

Правова природа Європейського Союзу

На сьогодні Європейський Союз розглядається як форма реалізації ідеї міждержавного співробітництва, яке можна охарактеризувати як інтеграційне та наднаціональне, що розпочалося після Другої світової війни.

За Паризьким договором 1951 р. було засноване Європейське співтовариство з вугілля та сталі (ЄСВС). Таким чином був створений спільний для шести держав-засновниць (Бельгії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, ФРН, Франції) ринок вугілля та сталі — стратегічних для військової економіки ресурсів, що, як планувалося, мало попередити війни між європейськими країнами. Економічний успіх Співтовариства спонукав ці держав створити ще дві подібні організації. У 1957 р. були укладені договори про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратом) — так звані Римські договори).

Спочатку співтовариства були організаціями із досить вузькою сферою діяльності, обмежувались суто економічними питаннями, а основний наголос робився на усунення національних бар'єрів. Але згодом увага зосередилася на позитивному співробітництві — проведенні єдиної політики з надзвичайно широкого спектру питань з метою створення єдиного економічного ринку і монетарного союзу. Зрештою з метою поширення співробітництва на інші сфери (зокрема, політичну, військову, боротьби зі злочинністю) у 1992 р. за Маастрихтською угодою був створений Європейський Союз. На сьогодні до складу Європейського

співтовариства¹, Європейського співтовариства з атомної енергії та Європейського Союзу входять 25 держав-членів.

Сучасна правова наука має три основні теорії пояснення правової природи ЄС, за якими Союз — це особливий різновид міжнародної міждержавної організації; специфічне державне утворення, різновид конфедерації або федерації; новий тип політико-правового утворення.

Більшість науковців не вважають Союз різновидом держави, навіть конфедерації, оскільки він не має класичних ознак держави, що використовуються в міжнародному публічному праві (власної території та населення, суверенної влади).

Деякі науковці розглядають ЄС як нову форму наднаціональної політичної організації, що прийшла на зміну міжнародній системі суверенних національних держав. ЄС разом із його державами-членами визначається як «компонентна (багаторівнева) конституційна система», «консоціативна федерація» та ін. Такі міркування ґрунтуються на тому, що легітимність Союзу має два джерела: волю держав-членів і громадян ЄС. Значення останнього джерела постійно зростає внаслідок посилення усвідомлення європейської ідентичності громадянами ЄС і формування європейського політичного простору. Ця точка зору має не лише політичне, але і правове підґрунтя. У Договорі про ЄС однозначно визначено, що він повинен стати «як ніколи тісним союзом між народами Європи» (ст. 1). Завдання ж Союзу полягає в тому, щоб «організувати у спосіб, що демонструє послідовність і солідарність, відносини між державами-членами та між їхніми народами» (ч. 3 ст. 1). Утім по суті ці положення декларативні, оскільки в Договорі ідея не отримала подальшого розвитку: народи не фігурують як суб'єкти політичних і правових відносин.

На сьогодні переважає думка, що з погляду міжнародного права ЄС є міжнародною міждержавною організацією,

¹ За Маастрихтським договором ЄЕС було перейменоване в Європейське співтовариство. У липні 2002 р. закінчився строк дії Договору про створення ЄСВС, що був укладений на 50 років. Відповідно, ЄСВС припинило існування, а його майно та сфера діяльності перейшли до Європейського співтовариства.

хоча і досить специфічною. Це об'єднання міжнародно-правове, оскільки створене шляхом укладання державами міжнародних договорів, що регулюються міжнародним публічним правом; ці договори становлять основу, на якій ґрунтуються інституційна структура та внутрішнє право Союзу. Його держави-члени залишаються суверенними, незважаючи на передачу деяких своїх суверенних повноважень, яка здійснена добровільно та без порушення міжнародного права. Слід підкреслити, що, хоча за походженням Союз є явищем міжнародно-правовим, водночас численні правові інститути ЄС не завжди можна пояснити категоріями та поняттями міжнародного публічного права.

Специфіка Союзу як міжнародної організації проявляється в такому: метою діяльності є інтеграція держав-членів; інституційна структура забезпечує представництво не лише держав-членів (через Європейську Раду та Раду Союзу), а й різних суспільних сил та інтересів (через Європейську Комісію — загального інтересу, Європейський Парламент — інтересу громадян, Суд Європейських співтовариств — правових цінностей); наявні розвинуте внутрішнє право, аналогічне за обсягом і системою внутрішньодержавному, верховенство та пряма дія права ЄС у правопорядках держав-членів, передача Союзу компетенції з питань, що традиційно охоплюються суверенними повноваженнями держав.

У рішенні у справі *Van Gend en Loos* (1963 р.) Суд європейських співтовариств постановив, що Договір про ЄЕС — це більше ніж звичайний міжнародний договір, що визначає взаємні зобов'язання його сторін; Співтовариство є новим правопорядком у міжнародному праві, на користь якого держави-члени обмежили, хоча і в певних межах, свої суверенні права; це правопорядок, суб'єктами права за якого є не тільки держави-члени, а й приватні особи. У рішенні у справі *Costa v. ENEL* (1964 р.) було постановлено, що на відміну від звичайних міжнародних договорів Договір про ЄЕС утворив свій власний правопорядок, який став складовою частиною правопорядків держав-членів і якого національні суди зобов'язані дотримуватися.

1986 р. в рішенні у справі *Les Verts v. European Parliament* Суд визначив Договір про створення ЄЕС як основоположну конституційну хартію Співтовариства. Це визначення має певний сенс, оскільки установчий договір Співтовариства виконує ті самі функції, що і конституція держави: встановлює органи влади, надає їм певні повноваження, організує політичний процес, визначає статус і права індивідів. Тому в науковій літературі зустрічається термін «конституційне право Європейського Союзу», яким охоплюються його установчі договори й основоположні нормативні акти. Звісно, термін «конституція» використовується для позначення установчих договорів у переносному значенні. У порівнянні з конституцією держави відмінності очевидні: установчий договір є міжнародним договором; він не може бути змінений органами самого Союзу, оскільки це компетенція його держав-членів, кожна з яких має право вето; зміст договору значно відрізняється від змісту конституцій держав.

Отже, на сьогодні Союз є регіональною міжнародною організацією інтеграційного й наднаціонального типу із сильним федеративним потенціалом, членами якої є суверенні держави.

§ 2

Організаційна структура Європейського Союзу

Традиційно організаційну структуру ЄС описують як сукупність трьох «опор», що охоплюють інтеграційні процеси, відповідно, в соціально-економічній, зовнішньополітичній і військовій, правоохоронній сферах.

Центральною є перша опора — Європейські співтовариства разом узяті, тобто Європейське співтовариство та Євратом. Договір про ЄС підкреслює значення Співтовариств для забезпечення єдності та послідовності дій Союзу: «Союз ґрунтований на Європейських співтовариствах, доповнених політиками та формами співробітництва, встановлених цим Договором» (ч. 3 ст. 1). Друга опора охоплює спільну закор-

донну та безпекову політику, метою якої є утвердження ідентичності Союзу на міжнародній арені та створення спільної системи військової оборони (ст. 2 Договору про ЄС). Третя опора — поліцейське та судове співробітництво з кримінально-правових питань, що має забезпечити громадянам Союзу «високий рівень безпеки в межах простору свободи, безпеки та правосуддя» (ст. 29 Договору про ЄС).

Така організаційна структура є нетиповою для міжнародних організацій. Союз, наче холдинг, охоплює дві самостійні міжнародні організації із власною міжнародною правосуб'єктністю (Співтовариства) та дві інші сфери діяльності. При цьому існують серйозні відмінності у правовому характері співпраці в межах різних сфер. У межах двох останніх співробітництво здійснюється у формах, що потребують значно меншого обмеження суверенних прав держав, і характеризується як «міжурядове». Воно є типовим для абсолютної більшості сучасних міжнародних організацій, але суттєво відрізняється від «наднаціонального» співробітництва, що існує в межах Співтовариств.

Утім ЄС сконструйовано як єдину організацію, що забезпечується єдиним складом держав-членів та **єдиною інституційною структурою**, які одночасно обслуговують Співтовариства та Союз. Договір про ЄС встановлює, що «Союз обслуговується єдиною інституційною структурою, яка забезпечує узгодженість і наступництво діяльності, що здійснюється з метою досягнення цілей Союзу» (ч. 1 ст. 3).

Європейська Рада складається із глав держав-членів або їхніх урядів і голови Європейської Комісії та покликана «надавати необхідний імпульс для розвитку Союзу та визначати його загальні політичні дороговкази» (ст. 4 Договору про ЄС). Останнім часом цей орган скликається тричі на рік (так звані саміти ЄС).

П'ять інших найважливіших органів отримали спеціальну назву «інститут». Рада ЄС, що включає представників урядів усіх держав-членів на рівні міністрів, насамперед є головним законодавчим органом. Європейський Парламент, що обирається громадянами ЄС кожні п'ять років на прямих загальних виборах, здійснює суттєвий вплив на законодавчий процес. Європейська Комісія — своєрідний ви-

конавчий орган Союзу, а також контролює виконання прийнятих рішень і має право законодавчої ініціативи. Суд Європейських співтовариств здійснює правосуддя у справах про застосування та тлумачення установчих договорів Співтовариств і Союзу. Рахункова палата (Палата аудиторів) здійснює контроль за виконанням бюджету ЄС.

Союз має значну **фінансову самостійність**. На відміну від абсолютної більшості міжнародних організацій, бюджети яких формуються із внесків держав-членів, бюджет Співтовариств формується із власних надходжень: мита з імпорту товарів і послуг до ЄС, сільськогосподарських мит і штрафів, процентних відрахувань від податку на додану вартість, що стягується в державах-членах. Бюджет затверджується та виконується не державами-членами, а органами ЄС — Комісією, Радою та Парламентом. Контроль за його виконанням також здійснюється органом ЄС — Рахунковою палатою.

Компетенція Союзу та Співтовариств не є універсальною, хоча і надзвичайно широка. Союз досягає визначених у ст. 2 Договору про ЄС цілей визначеними правовими засобами в межах повноважень, наданих йому державами-членами. З іншого боку, існує механізм *домислюваних повноважень*, що дозволяє інституціям Співтовариств виходити за межі наданих їм повноважень. Якщо для реалізації мети, поставленої перед Співтовариством, установчий договір не надає необхідних повноважень, Рада Союзу має право, за пропозицією Європейської Комісії та після отримання згоди Європейського Парламенту, одноголосно ухвалити рішення про вжиття необхідного заходу. За допомогою цієї процедури Співтовариства реалізують заходи, що їх вимагає сучасне життя, без внесення змін до установчих договорів.

Співтовариства можуть мати компетенцію виключну (з питань, що охоплюються нею, держави-члени втратили право вживати будь-які заходи), конкуруючу (держави-члени мають право приймати нормативні акти із цих питань, допоки Співтовариства не ухвалять свої рішення) та паралельну (у цих питаннях законодавство Співтовариств є додатковим щодо національного).

§ 3

Правовий статус держав-членів у Європейському Союзі

Будь-яка європейська країна, що поважає принципи свободи, демократії, поваги до прав людини й основних свобод і верховенства права, може звернутися із проханням про **набуття членства в ЄС** (ст. 49 Договору про ЄС). Державо-кандидат повинна відповідати критеріям, що свідчать про її готовність виконувати обов'язки держави-члена. Цими критеріями є: стабільність державних інституцій, що гарантують демократію, верховенство права, права людини та захист меншин; наявність функціонуючої ринкової економіки, а також здатність протистояти конкурентному тиску та ринковим силам у межах Союзу; спроможність прийняти зобов'язання щодо членства, включаючи відданість цілям політичного, економічного та монетарного союзу. Прийняття ухвалюється одноголосним рішенням Ради ЄС після проведення консультацій із Комісією й отримання згоди від Європейського Парламенту. Воно є підставою для укладання угоди між державами – членами ЄС та країною-кандидатом про умови приєднання до установчих договорів. Склалася практика одночасного приєднання до всіх Співтовариств і Союзу.

Європейський Союз — це об'єднання держав, що поділяють *спільні цінності*: «Союз ґрунтований на принципах свободи, демократії, поваги до прав людини й основних свобод, верховенства права — принципах, спільних для держав-членів» (п. 1 ст. 6 Договору про ЄС). Недотримання цих принципів однією з держав-членів не тільки унеможливить їхнє подальше співробітництво, але й створить серйозну загрозу національній ідентичності інших держав-членів. Саме тому ці принципи є умовою *sine qua non* членства в Союзі та не можуть підлягати будь-якій ревізії.

Стаття 7 Договору про ЄС встановлює *механізм захисту зазначених цінностей*. Рада Союзу має право визначити «очевидний ризик серйозного порушення» державою-членом принципів, встановлених у п. 1 ст. 6 Договору про ЄС,

і надати необхідні рекомендації цій державі. Якщо порушення не буде припинене, Рада має право одностайно визначити «існування серйозного та тривалого порушення» державою-членом зазначених принципів. Констатація порушення може супроводжуватися ухваленням Радою рішення про обмеження певних прав держави-порушника, що впливають із Договору про ЄС, зокрема права голосу її представника в Раді Союзу. Але ця держава повинна продовжувати виконувати всі обов'язки, покладені на неї Договором про ЄС. Якщо ситуація із дотриманням п. 1 ст. 6 Договору зміниться на краще, Рада може ухвалити рішення про зміну або скасування санкції.

Договір про ЄС містить **механізми, покликані попередити захоплення Союзом надмірної влади**, втрату державами-членами контролю над ним, нехтування інтересами держав-членів при прийнятті рішень органами Союзу. Пункт 3 ст. 6 Договору про ЄС покладає на Союз *обов'язок поважати національні ідентичності держав-членів*. На практиці це положення сприймається переважно як політичний, а не правовий принцип. З іншого боку, вважається, що ця норма не дозволяє створити федеративну державу.

Серйозним засобом стримування недемократичних і неправових ініціатив із боку ЄС стало запровадження принципу *поваги до прав людини й основних свобод у діяльності органів Союзу*. Договір про ЄС встановлює, що «Союз поважає основні права людини, – як вони гарантовані підписаною в Римі 4 листопада 1953 р. Європейською Конвенцією про захист прав людини та основних свобод, і як вони впливають із спільних для держав-членів конституційних традицій, – як загальні принципи права Співтовариства» (п. 2 ст. 6).

Повноваження держав-членів від зазіхань з боку ЄС захищає також *принцип субсидіарності*, який Союз зобов'язаний поважати при виконанні поставлених перед ним завдань (ст. 2 Договору про ЄС, ст. 5 Договору про Європейське співтовариство). Принцип встановлює засади розподілу компетенцій: у галузях, де Союз не має виключної компетенції, він має право вжити певний захід тільки тоді й у таких межах, коли мета запланованого заходу не може бути

на належному рівні досягнута самими державами-членами, і тому, зважаючи на обсяг та наслідки запропонованого заходу, вона може бути краще досягнута Союзом. Суд Європейських Співтовариств визнає, що порушення принципу субсидіарності може бути підставою для визнання нечинними правових актів, прийнятих органами ЄС.

Держави-члени можуть уникати участі у проектах Союзу, які суперечать їхнім інтересам, за допомогою *механізму поглибленого співробітництва* (статті 43–45 Договору про ЄС). Не менше восьми держав-членів, що бажають встановити більш тісне співробітництво з окремих питань, що входять до сфери компетенції Союзу, можуть встановити між собою поглиблене співробітництво. Прикладом усунення держави-члена від участі у проекті ЄС, що не відповідає її інтересам, є незапровадження Великобританією готівкової загальноєвропейської валюти замість національної.

Право на вихід із Союзу або Співтовариств не передбачене установчими договорами. Вважається, що цього результату можна досягти за допомогою традиційного інституту міжнародного права — денонсації установчого договору. Але із практичних міркувань вихід зі складу членів Союзу як засіб захисту своїх прав виглядає нереальним.

§ 4

Громадянство Європейського Союзу

Громадянство ЄС — унікальний для міжнародного та конституційного права інститут. Воно було запроваджене Маастрихтським договором 1992 р. як засіб захисту прав та інтересів громадян держав-членів (ст. 2 Договору про ЄС).

Зміст інституту розкривається в Договорі про Європейське співтовариство (статті 17—21). Громадянином Союзу є кожен, хто має громадянство будь-якої держави-члена відповідно до законодавства відповідної держави. Громадянство Союзу доповнює, але не замінює національне громадянство (ст. 17).

Громадяни ЄС мають право вільно пересуватися та проживати на території будь-якої держави-члена (ст. 18). Кожен громадянин Союзу, який постійно проживає на території держави — члена ЄС, громадянином якої він не є, має право, на тих самих умовах, що й громадяни цієї держави, брати пасивну й активну участь у муніципальних виборах цієї держави-члена, а також у виборах до Європейського Парламенту (ст. 19).

Громадянин ЄС має право звернутися до будь-якого інституту Співтовариства будь-якою з офіційних мов Союзу й отримати відповідь тією самою мовою. Також гарантується право громадянина на подання петиції до Європейського Парламенту з питань, що його безпосередньо стосуються, і право подання скарги до Омбудсману на порушення в діяльності інститутів чи органів Європейського співтовариства (ст. 21). Омбудсман, що призначається Європарламентом, проводить незалежні розслідування за власною ініціативою або на підставі отриманих скарг.

Громадяни ЄС, що потребують дипломатичного захисту на території третьої країни, у якій держава-член, громадянином якої він є, не має свого представництва, мають право вимагати надання такого захисту з боку діючих у цій країні дипломатичних або консульських представництв будь-якої держави — члена ЄС на тих самих умовах, що й громадяни цієї держави (ст. 20).

§ 5

Джерела права Європейського Союзу

Основу правопорядку ЄС складає так зване *первинне законодавство*: установчі договори (Договір про Європейський Союз, договори створення Європейських співтовариств), договори про внесення змін до установчих договорів, угоди про приєднання до ЄС нових держав-членів, а також міжнародні договори, укладені між державами-членами з питань, що належать до сфери компетенції Союзу та Співтовариств.

Переважна більшість норм права ЄС існують у формі правових актів, передбачених у ст. 249 Договору про Європейське співтовариство (*похідне, вторинне законодавство*): регламентів і директив.

Регламенти — нормативно-правові акти, що мають загальне застосування, є обов'язковими у всіх своїх складових частинах, підлягають прямому застосуванню в усіх державах-членах. Регламенти не потребують будь-яких заходів з імплементації в національні правовпорядки держав-членів.

Директиви – нормативно-правові акти, що є обов'язковими для держав-членів щодо результатів, які мають бути досягнуті. Але держави-члени мають право вільно обирати форму та засоби імплементації директиви у внутрішньодержавні правовпорядки.

Рішення – правові акти *індивідуального* значення, що є обов'язковими в усіх своїх складових частинах для тих, кому вони адресовані. Це можуть бути як держави-члени, так і юридичні або фізичні особи.

Слід звернути увагу на те, що в рамках другої і третьої опор Договору про ЄС встановлює інші форми правових актів органів Союзу.

Міжнародні договори, укладені Співтовариством із питань, які належать до його компетенції, мають пріоритет над похідним законодавством.

Концепція *загальних принципів права* була розроблена Судом Європейських співтовариств для усунення прогалин у праві Співтовариств. Джерелом загальних принципів права є положення установчих договорів, національного законодавства держав-членів, норми міжнародного права. Прикладами загальних принципів права можуть служити принципи правової визначеності правових норм, законних очікувань, пропорційності, а також основні права людини.

Рішення Суду Європейських співтовариств не мають юридично обов'язкової сили прецеденту. Втім правило прецеденту фактично використовується Судом Європейських співтовариств, іншими органами ЄС та доктриною.

§ 6

**Особливості права
Європейського Співтовариства**

У рамках Співтовариств були створені особливі юридичні механізми, що суттєво полегшують реалізацію права Співтовариства. Стаття 10 Договору про Європейське співтовариство встановлює: «Держави-члени зобов'язані вживати всі необхідні заходи, як загальні, так і конкретні, щоб забезпечити виконання зобов'язань, що випливають із цього договору або з діяльності інститутів Співтовариства. Вони повинні полегшувати досягнення завдань Співтовариства. Вони повинні утримуватися від будь-якого заходу, що може зашкодити досягненню цілей цього договору». Ця стаття стала правовою підставою для розробки Судом Співтовариств двох важливих принципів, що визначають зобов'язання держав-членів із реалізації права Співтовариства, — співробітництва й ефективності.

Відповідно до **принципу співробітництва (солідарності)** зобов'язання, зазначені у ст. 10, є обов'язковими для держав-членів незалежно від їхньої інституційної та конституційної структури, а також для всіх гілок влади. Той факт, що виконавча влада представляє країну в інститутах Співтовариства, не звільняє органи законодавчої та судової влади від зобов'язань поважати та виконувати норми права Співтовариства, навіть якщо за чинною конституцією вони є незалежними та верховними органами. Цей принцип був використаний Судом Європейських співтовариств, щоб закріпити обов'язок національних судів забезпечувати юридичний захист прав приватних осіб, набутих ними на підставі норм права Співтовариства, що мають пряму дію. Стаття 10 Римського договору була розтлумачена Судом як така, що закріплює **принцип ефективності**, оскільки накладає обов'язок на держав-членів робити все можливе для досягнення цілей права Співтовариства. Цей принцип був використаний для розширення кола норм права Співтовариства, на які приватні особи мають право посилалися в національних судах як на юридичну підставу своїх прав.

Через те що реалізація права Співтовариства залежить від національних органів влади, необхідно було врегулювати питання про порядок дії його норм у правопорядках держав-членів. Установчі договори не містять відповідних положень. Проблема була вирішена Судом Співтовариств, що своїми рішеннями встановив принципи верховенства та прямої дії права Співтовариств у національних правопорядках.

Принцип верховенства (пріоритету) права Співтовариства вперше був проголошений Судом Співтовариств у 1963 р. при вирішенні справи *Van Gend en Loos*. Незабаром у рішенні у справі *Costa v. ENEL* Суд постановив, що за будь-яких умов національне право не може мати пріоритету перед правом Співтовариства, бо «в іншому разі все право Співтовариства не мало б сенсу».

Зміст принципу полягає в тому, що будь-яка норма права Співтовариства, незалежно від того, міститься вона в установчому договорі чи в нормативних актах інститутів ЄС, має вищу юридичну силу щодо будь-якої норми національного права, незалежно від того, закріплена вона в конституції чи іншому нормативному акті. При цьому нормативний акт Співтовариства може бути скасований лише Співтовариством, але не державою-членом, а національні суди не мають права застосовувати національне право, що суперечить праву Співтовариства. З іншого боку, ні Суд Співтовариств, ні будь-який інший орган ЄС не мають права скасувати національний нормативний акт — це виключна компетенція держави-члена.

Цей принцип був неоднозначно сприйнятий державами-членами, особливо їхніми судовими органами. Загалом не було проблем у держав, у яких міжнародне право застосовується на основі моністичного підходу: будь-яка норма права Співтовариства, як і будь-яка юридично обов'язкова для такої держави норма міжнародного права, завжди має пріоритет перед національним правом. До таких держав належать Австрія, Бельгія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди. Виняток становила Франція, Державна рада якої тривалий час не визнавала верховенства права Співтовариства щодо французького права.

Більш невизначеною була ситуація у країнах із дуалістичним підходом до міжнародного права, який вимагає

обов'язкової зміни національного законодавства відповідно до взятих державою міжнародних зобов'язань. Конституційні або верховні суди цих держав зробили застереження про своє право здійснювати остаточний контроль за дотриманням права ЄС у національних правопорядках. Проте на сьогодні такі застереження мають скоріше теоретичний характер, серйозних практичних проблем із наданням пріоритету праву Співтовариства не існує. Утім періодично конфлікт відроджується, коли судовий орган певної держави-члена формально визнає відповідність праву ЄС норм національного законодавства, які насправді йому суперечать.

Принцип прямої дії права Співтовариства був сформульований Судом Співтовариств у низці справ, починаючи з рішення у справі *Van Gend en Loos*. Він полягає в тому, що права приватних осіб, встановлені нормами права Співтовариства, що мають пряму дію, можуть захищатися цими особами шляхом подання позовів до національних судів.

Яка саме правова норма має пряму дію, встановлюється Судом при розгляді конкретної справи. На підставі практики визнання Судом прямої дії за правовою нормою можна стверджувати, що критеріями Суду є чіткість норми (така, щоб з неї можна було вивести конкретне недвозначне зобов'язання) та її безумовність (застосування такої норми не залежить від її імплементації чи тлумачення державними органами держав-членів або інститутами ЄС).

Важливим доповненням до принципу прямої дії є інститут **відповідальності держав-членів перед приватними особами за порушення права Співтовариства**. Держава-порушник не може обмежитися відповідальністю лише перед Співтовариством та іншими державами-членами, як це має місце у традиційному міжнародному праві. Особливого значення мала справа *Francovich*, під час вирішення якої Суд Співтовариств постановив, що за певних умов держава-член мусить відшкодувати приватній особі збитки, завдані внаслідок неімплементації або неналежної імплементації директиви Співтовариства.

Застосування Судом принципів верховенства та прямої дії права Співтовариства дуже прискорило європейську інтеграцію, оскільки юридичні та фізичні особи отримали

зможу безпосередньо користуватися правами, закріпленими в установчих договорах, незалежно від виконання державами-членами та інститутами ЄС зобов'язань із законодавчого забезпечення їхньої дії.

§ 7

Перша опора Європейського Союзу: економічне та соціальне співробітництво в рамках Європейського співтовариства

На сьогодні перша опора охоплює два співтовариства. Зважаючи на обсяг питань, що належать до компетенції кожного з них, зазвичай першу опору ототожнюють з Європейським Співтовариством.

Завдання Європейського Співтовариства визначені у ст. 2 Договору про його створення: шляхом створення єдиного ринку, економічного та валютного союзу, а також шляхом здійснення спільної політики та діяльності у визначених галузях сприяти гармонічному, збалансованому та стабільному розвитку економічної діяльності, високому рівню зайнятості та соціального захисту, рівності між чоловіками та жінками, стійкому та безінфляційному росту, високому рівню конкурентоспроможності та конвергенції економічних показників, високому рівню захисту та покращенню якості навколишнього середовища, підвищенню життєвого рівня та якості життя, а також економічному та соціальному згуртуванню і солідарності держав-членів.

Стаття 3 Договору визначає питання, які охоплюються *компетенцією* Європейського Співтовариства: скасування митних зборів і кількісних обмежень на імпорт і експорт товарів у торгівлі між державами-членами, а також інших подібних заходів; спільна торговельна політика; внутрішній ринок, що характеризується скасуванням перешкод для вільного руху товарів, осіб, послуг та капіталу між державами-членами; візи, притулок, імміграція та інші заходи щодо в'їзду та переміщення осіб; спільна політика у сфері сільськогосподарства та рибальства; спільна транспортна політика; забезпечення конкуренції на внутрішньому ринку; збли-

ження національних законодавств держав-членів до межі, необхідної для функціонування спільного ринку; сприяння координації політик зайнятості держав-членів; політика в соціальній сфері; посилення економічної та соціальної єдності; політика у сфері навколишнього середовища; посилення конкурентоспроможності промисловості Співтовариства; сприяння дослідженням і технологічному розвитку; заохочення створення та розвитку транс'європейських комунікаційних мереж; внесок у досягнення високого рівня охорони здоров'я; внесок в освіту, професійне навчання та культурний розвиток держав-членів; політика співробітництва з питань сприяння розвитку; створення асоціацій з іншими країнами та територіями з метою розширення торгівлі та спільного сприяння економічному та соціальному розвитку; внесок у зміцнення захисту прав споживачів; заходи у сферах енергетики, соціального захисту та туризму.

§ 8

Друга опора Європейського Союзу: спільна закордонна та безпекова політика

Правовою основою співробітництва в цій галузі є розділ V Договору про ЄС (статті 11—28). *Цілями* співробітництва визнано: захист спільних цінностей, основоположних інтересів, незалежності та єдності Союзу відповідно до принципів Статуту ООН; посилення безпеки Союзу; збереження миру та посилення міжнародної безпеки згідно з принципами Статуту ООН, принципами Гельсінського заключного акта НБСЄ, цілями Паризької Хартії НБСЄ; сприяння міжнародній співпраці; розвиток і консолідація демократії, верховенства права, поваги до прав людини й основних свобод.

Співробітництво з питань безпекової політики передбачає поступове запровадження спільної політики з питань оборони, що в будь-якому разі не повинна зашкоджувати зобов'язанням держав — членів ЄС у межах НАТО. У межах міжнародних організацій і конференцій держави-чле-

ни повинні координувати свої дії, дотримуватися спільних позицій, здійснювати обмін інформацією.

Відносини держав-членів та ЄС у межах другої опори регулюють такі види *актів*: принципи та загальні керівництва – політичні акти, що ухвалюються Європейською Радою та визначають пріоритети співробітництва; спільні стратегії — правові акти загального характеру, що ухвалюються Європейською Радою з метою встановлення цілей і засобів їх досягнення. Вони потребують імплементації Радою ЄС, зокрема шляхом прийняття спільних дій і спільних позицій; спільні дії — обов’язкові для держав-членів правові акти, що ухвалюються Радою ЄС для регулювання конкретних ситуацій, коли Союзу необхідно оперативно діяти; спільні позиції — правові акти, що ухвалюються Радою ЄС і визначають ставлення Союзу до конкретного питання географічного або тематичного характеру; інші види правових і політичних актів, випадки прийняття та специфіка яких визначаються конкретними положеннями розділу V Договору про ЄС.

Співробітництво в рамках другої опори має *інституційні особливості*. Головним політичним органом є Рада ЄС, що забезпечує єдність, послідовність і ефективність дій Союзу. З питань, що охоплюються другою опорою, Союз представляє Президентство, тобто держава-член, що головує в Раді ЄС. Високий представник із питань спільних зовнішньої політики та політики безпеки, функції якого виконує генеральний секретар Ради ЄС, повинен надавати допомогу Президентству. Повноваження Європейського Парламенту та Європейської Комісії набагато менші, ніж в рамках першої опори.

§ 9

Третя опора Європейського Союзу: співробітництво в галузі кримінальної юстиції

Правовою основою співробітництва в цій галузі є розділ VI Договору про ЄС (статті 29—42). *Метою* діяльності Союзу в межах третьої опори є забезпечення громадянам ЄС високого рівня безпеки в рамках простору свободи та правосуд-

дя шляхом розвитку співробітництва між державами-членами в галузі сприяння поліції та судовим органам із кримінальних питань, а також через попередження та боротьбу з расизмом і ксенофобією.

Поліцейське співробітництво охоплює такі спільні заходи: оперативне співробітництво між правоохоронними органами держав-членів щодо попередження, виявлення та розслідування кримінальних злочинів; збір, зберігання, обробку, аналіз та обмін відповідною інформацією; співробітництво в навчанні й обміні персоналом, використанні обладнання, здійсненні судових експертиз; спільну оцінку методик розслідування небезпечних форм організованої злочинності. Для посилення співробітництва з цих питань було створене Європейське поліцейське бюро (Європол).

Судове співробітництво у кримінальних справах передбачає такі спільні заходи: посилення співробітництва між відповідними міністерствами та судовими органами держав-членів із процесуальних питань і примусового виконання рішень; спрощення здійснення екстрадиції між державами-членами; посилення сумісності правових норм, що застосовуються в державах-членах; попередження конфліктів юрисдикцій держав-членів; запровадження мінімальних стандартів складів злочинів у галузі боротьби з організованою злочинністю, тероризмом і незаконним обігом наркотиків. Деякі форми співробітництва здійснюються через Підрозділ з питань європейського судового співробітництва (Євроюст).

Для досягнення цих завдань Рада ЄС ухвалює такі види *актів*: спільні позиції – визначають ставлення Союзу до конкретних питань; рамкові рішення – мають за мету гармонізацію законодавства держав-членів (вони є обов'язковими для держав-членів лише щодо цілей, які необхідно досягти); рішення – ухвалюються з усіх інших питань; конвенції – пропонуються державам-членам для ратифікації. Договір про ЄС прямо встановлює, що норми рішень, у тому числі рамових, не можуть мати прямої дії.

Розділ 17

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ МІЖНАРОДНО- ПРАВОВИМИ ЗАСОБАМИ

§ 1

Проблема міжнародної військової безпеки та міжнародно-правові принципи її забезпечення

Забезпечення миру та міжнародної безпеки залишаються основною проблемою сучасності. Минув той час, коли держави сподівалися захистити себе тільки шляхом створення власної оборони. Характер сучасної зброї не залишає жодній державі надії забезпечити свою безпеку лише військово-технічними засобами, нарощуванням озброєнь і збройних сил, оскільки не тільки саму ядерну війну, а й гонку озброєння виграти не можна. Стало очевидним, що безпека держав може бути забезпечена за допомогою не військових, а політичних і міжнародно-правових засобів. Шлях до гарантій безпеки кожної окремої держави лежить через всевітнє зміцнення загальної безпеки. Усеосяжна система міжнародної безпеки становить новий підхід до проблеми забезпечення миру та безпеки на планеті. У створенні всеосяжної системи міжнародної безпеки особлива роль належить праву міжнародної військової безпеки.

Роль права міжнародної безпеки у створенні всеосяжної системи миру та безпеки полягає у вирішенні двоєдиного завдання: забезпеченні ефективного функціонування механізму підтримки миру, який світове співтовариство вже має, максимального використання потенціалу, закладеного в діючих нормах, зміцнення існуючого міжнародного правопорядку; виробленні нових міжнародно-правових зобов'язань, принципів, норм.

Міжнародно-правові засоби забезпечення миру та запобігання війни – це сукупність правових і інших способів і методів, що відповідають основним принципам міжнародного права, спрямованим на забезпечення миру та запобігання війні, а в разі потреби застосування державами колективних заходів проти актів агресії та військових ситуацій, що загрожують миру та безпеці народів. Міжнародні правові засоби забезпечення міжнародної безпеки можна умовно розділити на три групи: нормативні, організаційні та матеріальні.

§ 2

Нормативні засоби забезпечення миру та безпеки

Знадобився невдалий досвід Ліги Націй, Статут якої передбачав створення механізму «колективної безпеки» при збереженні в держав «права на війну», а потім укладення в 1928 р. Паризького договору, щоб визнати той факт, що міжнародне право тільки тоді здатне стати засобом забезпечення безпеки держав, коли застосування сили, крім права на самооборону, буде заборонено. Чинне міжнародне право покликане служити миру. Тому всі його норми повинні мати «світозберігаючий» потенціал. Насамперед це стосується основних принципів міжнародного права, що спрямовані на забезпечення співробітництва та міжнародного захисту народів, причому ці принципи тільки тоді досягають мети, коли діють взаємозалежно. Юридичну основу права міжнародної військової безпеки складають насамперед такі основні принципи міжнародного права, як принцип незастосування сили, принцип мирного вирішення спорів, принцип роззброєння.

Принцип заборони агресивних війн (ненападу), що впливав із Паризького договору 1928 р., із прийняттям Статуту ООН трансформувався в більш широкий за обсягом заборони принцип незастосування сили чи погрози силою: «Усі члени ООН утримуються в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою чи її застосування як проти територіальної цілісності чи політичної незалежності, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН» (п. 4 ст. 2 Статуту ООН).

Правовий зміст цього принципу був розкритий у низці Резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, спрямованих на зміцнення правових основ та підвищення ефективності механізму ООН із підтримки миру (Декларація про зміцнення міжнародної безпеки 1970 р.; Декларація про запобігання й усунення спорів і ситуацій, що можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці, і про роль ООН у цій області 1988 р.) Особливе місце серед них займає визначення агресії, прийняте Резолюцією Генеральної Асамблеї 14 грудня 1974 р. Визначення агресії та перелік агресивних актів, наведених в цій резолюції, вважаються загальновизнаними та широко застосовуються в міжнародно-правовій практиці.

Агресія — це застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави чи будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй. Про факт агресії можуть свідчити такі акти, що не є вичерпними та характеризують лише найбільш розповсюджені способи застосування сили: вторгнення чи напад збройних сил держави на територію іншої держави чи будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є результатом такого вторгнення чи нападу, будь-яка анексія із застосуванням сили проти території іншої держави чи її частини; бомбардування збройними силами держави території іншої держави чи застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; блокада портів чи берегів держави збройними силами іншої держави; напад збройними силами держави на сухопутні, морські чи повітряні флоти іншої держави; застосування збройних сил однієї держави, що знаходяться на території іншої держави, за згодою із приймаючою державою на порушення умов, передбачених в угоді, чи будь-яке продовження їхнього перебування на цій території за припиненням дії угоди; дія держави, що дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження іншої держави, використовувалася цією іншою державою для здійснення акту агресії проти третьої держави; засилання державою чи від імені держави збройних банд, груп, іррегулярних сил чи найманців, що здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави,

які носять настільки серйозний характер, що рівносильні перерахованим вище актам (ст. 3).

Принцип незастосування сили створив умови для формування принципу територіальної недоторканності (непорушності кордонів). За рахунок принципу незастосування сили досягається систематичність основних принципів і їхня націленість на охорону міжнародного миру — підкреслюється в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. Так, чинне міжнародного права передбачає можливість застосування до порушника миру примусових заходів (розділ VII Статуту ООН). Але не менш важливими є заходи попереджувального характеру, тобто мирні засоби вирішення спорів (розділ VI Статуту). Якщо спір не врегульовано, то Рада Безпеки вирішує, яких заходів вжити: переривання економічних відносин, морських, повітряних заходів, розриву дипломатичних відносин (розділ VII Статуту). Статут ООН також запровадив у міжнародне право, хоча й у загальній формі, принцип роззброєння.

Міжнародне співтовариство зацікавлене в дотриманні основних принципів міжнародного права як нормативної гарантії безпеки держав. Удосконалювання цих принципів здійснюється за допомогою практики їх підтвердження, розвитку та конкретизації в різних за своїм юридичним характером міжнародних документах. Це може бути досягнуто різними шляхами: один із них — закріплення міжнародних зобов'язань у внутрішньодержавному законодавстві. Інший шлях — договірне підтвердження зобов'язань на двосторонній, регіональній, універсальній основі: укладення універсальних договорів про обмеження та заборону окремих видів озброєнь, двосторонніх договорів між державами.

§ 3

Організаційні засоби забезпечення міжнародної безпеки (системи міжнародної безпеки)

Війна як найбільш небезпечний рівень міжнародного конфлікту є такою формою міжнародних відносин, що хоча і заборонена, але є реальністю, з якою міжнародне право має

рахуватися, протиставляючи їй організовані гарантії попередження та припинення. У зв'язку із цим міжнародне право передбачає створення державами систем безпеки (індивідуальної та колективної), що закликані попереджувати війни, а в разі початку війни – як можна швидше її припинити, застосовуючи колективні заходи. Якщо в залежності від стадії розвитку конфлікту можна говорити про підтримку чи відновлення міжнародного миру, то за рівнем інтересів, що втягуються в конфлікт, можна говорити про індивідуальну, групову або колективну безпеку.

Система індивідуальної безпеки держав — це сукупність використовуваних державою індивідуальних гарантій забезпечення своєї безпеки. Створивши норми міжнародного права, що визнають агресію міжнародним злочином, держави не відмовилися від власних засобів забезпечення своєї безпеки, а використовували міжнародно-правові засоби як додаткові гарантії останньої.

Фактична нерівність держав у можливості забезпечення індивідуальної безпеки компенсується організацією ними групових систем безпеки. *Колективна безпека* — система спільних заходів держав усього світу чи визначеного географічного району, що були запроваджені для підтримання миру, усунення загрози миру та припинення актів агресії. Правовою основою колективної безпеки є багатосторонній договір, конкретний зміст якого визначається державами, що беруть участь у ньому. Існують три обов'язкові умови такого договору: не вдаватися до сили; вирішувати спори мирними засобами; співпрацювати. Розрізняють універсальну та регіональну системи колективної безпеки.

Універсальна система колективної безпеки створена в рамках ООН, її головним завданням є підтримка та зміцнення міжнародного миру та безпеки на основі спільних дій держав. Відповідно до Статуту ООН підтримка міжнародного миру та безпеки має будуватися на основі загально визнаних принципів і норм міжнародного права та здійснюватися Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки, компетенція яких у цій сфері чітко розмежована. Генеральна Асамблея може обговорювати будь-які питання чи справи, що стосуються підтримки міжнародного миру та безпеки, у тому числі розглядати загальні принципи співробітництва в цій області,

давати рекомендації державам і Раді Безпеки з цих питань. На Раду Безпеки покладена головна відповідальність за підтримку міжнародного миру та безпеки (ст. 24 Статуту ООН). Рада Безпеки є єдиним органом ООН, що має право починати дії, превентивні та примусові, від імені ООН, у тому числі об'єднаними збройними силами держав — членів ООН.

Статут ООН передбачає за певних умов (розділ VIII) можливість створення регіональних систем підтримки міжнародного миру. Регіональні системи складають частину все-світньої системи безпеки. Головним їх завданням є підтримка миру та безпеки у визначених регіонах. Відповідно в регіональних системах безпеки можуть брати участь тільки держави цього регіону; дії держав не повинні виходити за рамки цього регіону; ці дії не можуть суперечити загальній безпеці та повинні відповідати цілям і принципам Статуту ООН. Щоб виключити можливість підміни, Статут Ради Безпеки ООН чітко визначає положення регіональних організацій. Рада Безпеки повинна бути цілком інформована про дії не тільки розпочаті, а й ті, що плануються.

Примусові заходи із застосуванням сили можуть починатися тільки для відбиття нападу, що вже здійснився на одного з учасників колективної безпеки. У даний час, зокрема, такими регіональними організаціями є: Ліга Арабських держав, Організація Африканської Єдності, Організація Американських держав, в установчих актах яких містяться положення про колективні заходи в разі збройного нападу на будь-якого з їхніх членів.

§ 4

Матеріальні засоби забезпечення міжнародної безпеки

Заходи з роззброєння й обмеження озброєння виступають матеріальними гарантіями безпеки держав. Війну не можна виключити міжнародним правом. Фактична військова безпека сучасних держав ґрунтується на підтриманні військового потенціалу, який є матеріальною основою здійснення самооборони. Але відсутність загрози збройно-

го нападу підвищується в разі приблизної рівності військових потенціалів. Тому принцип рівності припускає зниження рівня військового протистояння сторін за допомогою роззброєння, що включає також обмеження озброєння та контроль за ним. Ідея роззброєння виражає вікові прагнення людства знайти найбільш дієвий спосіб рятування від нещастя війни. З давніх давен до наших днів була складена велика кількість проектів, у яких втілювалася ідея світу без зброї. Але ця проблема виявилася і найбільш складною.

Роззброєння — це широкий комплекс погоджених заходів держав, покликаних зменшити, а зрештою і цілком ліквідувати матеріальні засоби ведення війни. У даний час роззброєння є принципом міжнародного права, який не містить обов'язку роззброюватися, а вимагає від держав домагатися й укладати договори про роззброєння.

Важлива роль у проблемі роззброєння належить Статуту ООН. Статут доручає Генеральній Асамблеї вироблення загальних принципів роззброєння та надання рекомендацій членам ООН. На Раду Безпеки Статут покладає відповідальність за розробку системи регулювання озброєнь (ст. 26). Розгляд питань роззброєння займає одне з центральних місць у діяльності ООН. Органом ООН є Комісія з роззброєння, до складу якої входять усі держави — члени ООН. Відбулися три спеціальні сесії Генеральної Асамблеї ООН з роззброєння (1978, 1982, 1988).

Центральним питанням проблеми роззброєння є заборона та знищення зброї масового знищення, перш за все ядерне роззброєння. Повна заборона ядерної зброї (заборона застосовувати, робити, випробувати) зараз неможлива. На практиці ця мета може бути досягнута поступово: заборона випробувань; заборона застосування; нерозповсюдження ядерної зброї; припинення її виробництва; створення без'ядерних зон. Проте залишається проблематичним забезпечення участі в міжнародних договорах з ядерного роззброєння всіх чи хоча б переважної більшості ядерних і колоядерних держав.

Міжнародно-правове регулювання обмежень на випробування ядерної зброї почалося з підписання Договору про заборону іспитів ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963 р. У 1996 р. був підписаний Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань. Учасники

Договору зобов'язалися не робити будь-яких випробних вибухів ядерної зброї та будь-яких інших ядерних вибухів, а також заборонити та запобігати будь-яким таким ядерним вибухам у будь-якому місці, що знаходиться під їхньою юрисдикцією чи контролем. Передбачено створення контрольного механізму за дотриманням зобов'язань за цим Договором.

У сфері нерозповсюдження ядерної зброї найбільш авторитетним та універсальним є Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., відповідно до якого держава, що володіє ядерною зброєю, зобов'язується не передавати кому б то не було ядерну зброю чи інші ядерні вибухові пристрої, а також мати контроль над ними. Держави, що не володіють ядерною зброєю, зобов'язалися не приймати ядерної зброї й інших вибухових пристроїв, не приймати допомоги у виробництві такої зброї. Держави-учасниці визнають право Міжнародної агенції з ядерної енергії проводити перевірки виконання зобов'язання за цим Договором. У 1995 р. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї був продовжений на невизначений термін. Україна бере участь у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї в якості неядерної держави.

Протягом останніх 30 років була укладена низка міжнародних договорів про часткове знищення ядерної зброї. Одним із напрямів останньої є обмеження стратегічних озброєнь. У поняття стратегічних озброєнь зазвичай включають як оборонні, так і наступальні озброєння, що мають підвищену руйнівну силу та дальність. Переважна більшість міжнародних договорів у цій сфері була підписана двома державами з найбільшими ядерними потенціалами — СРСР (потім Росією) та США: Угода про обмеження систем протиракетної оборони 1972 р. (ПРО) — взаємне обмеження систем ПРО відповідно до принципу однакової безпеки; Тимчасова угода про деякі заходи в області обмеження СНВ 1972 р. (ОСВ-1) — забороняла збільшувати число ракет наземного базування, пускові установки на підводних човнах, термін дії — 5 років; Договори ОСВ-2 1979 р. та Про скорочення й обмеження стратегічних і наступальних озброєнь (ССНВ-1) 1991 р., що передбачали обмеження і скорочення стратегічних наступальних озброєнь: міжконтинентальних балістичних ракет, балістичних ракет підводних човнів, важких бомбардувальників, боезарядів

ракет. У 1993 р. між Російською Федерацією і США був укладений Договір про подальше скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ССНВ-2). Договори про ССНВ-1 і ССНВ-2 передбачають заходи з інспекцій і контролю. Незважаючи на те що всі ці договори призвели до скорочення більш ніж на третину ракетно-ядерного потенціалу Росії та США, він залишається найбільшим у світі.

Іншим об'єктом ядерної зброї є ракети середньої та меншої дальності. Їх ліквідація передбачена радянсько-американським Договором про ліквідацію ракет середньої та меншої дальності 1987 р. Проте по спливу 15 років у світі з'явилися нові держави, що здатні виготовляти такі види ядерних носіїв, і питання про їх ліквідацію знову стає актуальним.

Обмеження території розміщення ядерної зброї привело до створення без'ядерних зон — територій, вільних від ядерної зброї на підставі міжнародного договору. Держави-учасниці, що не володіють ядерною зброєю та входять у без'ядерну зону, зобов'язуються за загальним правилом не здійснювати випробувань, виробництва та розміщення ядерної зброї, не вступати в будь-яку форму володіння ядерною зброєю, вони можуть використовувати ядерну енергію винятково в мирних цілях. Держави, що володіють ядерною зброєю, зобов'язуються не сприяти державам, що входять у без'ядерну зону, у випробуваннях і придбанні ядерної зброї в будь-якій формі, не розміщати ядерну зброю в межах визначеної договором території, а також не застосовувати проти держав-учасниць у без'ядерній зоні ядерну зброю. Для дотримання режиму без'ядерної зони створюються системи міжнародного контролю, визначені в договорі¹.

¹ У даний час у міжнародній практиці діє угода про створення без'ядерних зон у визначених зонах: в Латинській Америці — на підставі Договору про без'ядерну зону в Латинській Америці 1967 р. (Договір Тлателолко), у південній частині Тихого океану — на підставі Договору про без'ядерну зону 1985 р. (Договір Раротонга), у Південно-Східній Азії на підставі Бангкогського договору 1995 р., в Антарктиці (Договір про Антарктику 1959 р.); на Місяці й інших небесних тілах (Договір про космос 1967 р.), на дні морів і світового океану й у його надрах (Договір про заборону розміщення в надрах океану ядерної зброї й інших видів зброї масового знищення 1971 р.). У даний час відкритий для підписання Договір про зону, вільну від ядерної зброї, в Африці, 1996 р.

В арсеналі засобів масового знищення одне з найбільш помітних місць займає також хімічна і бактеріологічна зброя². Сучасна хімічна зброя за своєю вражаючою дією не поступається ядерній зброї, тому Генеральна Асамблея ООН характеризує проблему хімічного роззброєння як одну із найважливіших. Значним кроком до хімічного роззброєння є Конвенція про заборону виробництва, накопичування та застосування хімічної зброї та її знищення 1993 р.

Постійне вдосконалювання та накопичення запасів бактеріологічної зброї диктує необхідність створення відповідних норм, що забороняють її виробництво та збереження. У 1972 р. була підписана Конвенція про заборону розробки, виготовлення та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення, що зобов'язує держави-учасниці ніколи, ні за яких умов не розробляти, не виробляти, не накопичувати цю зброю, а також засоби її доставки (ст. 1) та знищити усі види цієї зброї.

Окремим напрямом є роззброєння й обмеження звичайних озброєнь. У 1990 р. був укладений безстроковий Договір про звичайні збройні сили Європи. До Договору додаються ряд Протоколів, що регулюють процедури скорочення звичайних озброєнь і техніки, класифікацію військової техніки, питання повідомлення та контролю. Районом застосування Договору оголошена вся сухопутна територія держав-учасниць у Європі — від Атлантичного океану до Уральських гір. Договір передбачає запровадження ефективних засобів міжнародного контролю.

У 1979 р. була укладена Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище. Йдеться про нанесення збитку чи заподіяння шкоди будь-якій іншій державі шляхом впливу на природу, землетруси, повені, знищення рослинного світу.

¹ Хімічна зброя вперше була застосована Німеччиною під час Першої світової війни. Застосування цього виду зброї, але не її виробництво та збереження, було заборонено Протоколом про заборону застосування на війні задушливих отрут й інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 р.

§ 5

Заходи зміцнення довіри та міжнародний контроль за обмеженням озброєнь і роззброєнням

Важливе значення для запобігання загрози війни мають заходи зміцнення довіри та міжнародний контроль за обмеженням озброєнь та роззброєнням. Інститут заходів зміцнення довіри й інститут заходів міжнародного контролю тісно взаємодіють: заходи зміцнення довіри сприяють створенню умов для укладення угод у сфері обмеження озброєнь і роззброєння, одним із засобів забезпечення якого є міжнародний контроль.

Заходи довіри — це система організаційно-правових заходів, здійснюваних з метою зниження військової небезпеки та забезпечення довіри між державами. Найбільшого розвитку заходи довіри набули в Європі. Європейська система заходів довіри ґрунтована насамперед на положеннях документів ОБСЄ та включає заходи для забезпечення взаємодії та зв'язку між державами, повідомлення про військову діяльність, направлення спостерігачів на військові навчання тощо. Заходи довіри, зафіксовані в Заключному акті наради ОБСЄ 1975 р., були вдосконалені Підсумковим документом Стокгольмської конференції із заходів зміцнення довіри та безпеки та роззброювання в Європі 1986 р. Віденські документи ОБСЄ 1990 і 1992 років істотно розширили як перелік заходів довіри, так і сферу їхнього застосування, і в даний час система заходів довіри містить у собі нові інститути (інспекції на місцях, технічний контроль тощо). Новим напрямом у розвитку інституту заходів довіри є концепція відкритого неба.

Міжнародний контроль за обмеженням озброєнь і роззброєння — погоджений процес, здійснюваний державами—учасницями міжнародного договору чи міжнародною організацією на основі загальноновизнаних норм міжнародного права з перевірки виконання міжнародних угод у сфері обмеження озброєнь і роззброювання. Держави-учасниці мають у своєму розпорядженні широкий вибір різних методів і форм міжнародного контролю для забезпечення зоб'язань, передбачених такими угодами.

МИРНІ ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ

§ 1

Історія становлення в міжнародному праві зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів

Тривалий час загальне міжнародне право не поклало на держав обов'язку вирішення будь-яких спорів виключно мирними засобами, який вважався державами занадто обтяжливим для свого суверенітету.

Таке зобов'язання держави брали на себе лише в рамках двосторонніх договорів з окремих питань. Значно рідше уклалися угоди про вирішення конкретних суперечок або певних типів спорів. Серед них особливе значення мав Договір між США та Великобританією про дружні відносини, комерцію та навігацію, укладений 1794 р. (відомий як Договір Джея). Арбітражна процедура, передбачена цим договором, не тільки дозволила вирішити велику кількість спорів між двома державами, а й стала взірцем при створенні інших міждержавних арбітражів, яких у 1795—1914 роках було більше двохсот.

Із другої половини XIX ст. до початку Другої світової війни відбувається становлення норми про обмеження права держав використовувати немирні засоби для врегулювання міжнародних спорів, а згодом — і про повну заборону таких засобів. Інші напрями розвитку міжнародного права цього часу — регламентація на універсальному рівні окремих мирних засобів вирішення спорів, а також створення всесвітнього міжнародного судового органу.

На I Гаазькій мирній конференції 1899 р. було укладено Конвенцію про мирне врегулювання міжнародних спорів,

яка на II Гаазькій конференції 1907 р. була викладена в новій редакції¹. За цими конвенціями держави-учасниці погодилися забезпечувати мирне залагодження своїх міжнародних суперечок та уникати, наскільки це можливо, звернення до сили у стосунках між собою. Конвенції детально регламентували деякі мирні засоби вирішення спорів (добрі послуги, посередництво, слідчі комісії) і передбачили створення Постійного третейського суду.

Статут Ліги Націй, укладений 1918 р., наклав на держав – членів цієї організації більш жорсткі зобов’язання: не розпочинати війну, допоки не мине три місяці від дня ухвалення рішення щодо певного спору міжнародним арбітражем, судом або Лігою Націй. 1920 р. вперше був створений все-світній судовий орган – Постійна палата міжнародного правосуддя (ППМП).

Першим багатостороннім договором, що заборонив вдаватися до війни, став Пакт про відмову від війни як знаряддя національної політики, укладений 27 серпня 1928 р. в Парижі (Пакт Бріана — Келлога). Держави – учасниці Пакту постановили, що «врегулювання або вирішення всіх спорів, що можуть виникнути між ними, якого б характеру чи якого б походження вони не були, повинні завжди здійснюватися тільки мирними засобами», а також засудили звернення до війни для врегулювання міжнародних спорів і відмовилися у своїх взаємовідносинах від війни як знаряддя національної політики. До Пакту приєдналася абсолютна більшість держав світу, тобто напередодні Другої світової війни договірне зобов’язання мирного вирішення міжнародних спорів набуло універсального характеру. Утім численні порушення Пакту звели його практичне значення нанівець.

Остаточне закріплення цього зобов’язання на всесвітньому рівні було здійснене у Статуті ООН — міжнародної організації, створеної з метою мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, вирішувати міжнародні спори чи ситуації, що можуть призвести до порушення миру (ст. 1). Статут закріплює *принцип*,

¹ Україна є учасницею цих конвенцій з 1962 р.

згідно з яким ООН і всі її держави-члени «вирішують свої міжнародні спори мирними засобами так, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку та справедливість» (п. 3 ст. 2). Також був створений Міжнародний Суд як головний судовий орган ООН, який замінив ППМП.

У Гельсінському Заключному акті НБСЄ 1975 р. європейські держави підтвердили, що у своїх стосунках керуватимуться *принципом* мирного врегулювання спорів. Установчі документи впливових регіональних організацій, створених після Другої світової війни (ОАД, ОАЄ, ОБСЄ, НАТО, СНД та ін.), закріпили обов'язок держав-членів вирішувати свої міжнародні спори мирними засобами.

§ 2

Характеристика міжнародно-правового зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів

На сьогодні кожна з держав світу є учасницею численних двосторонніх і багатосторонніх договорів, що зобов'язують вирішувати міжнародні спори виключно в мирний спосіб. Міжнародний Суд 1986 р. у рішенні у справі про військову та воєнізовану діяльність в і проти Нікарагуа констатував існування обов'язку мирного вирішення міжнародних спорів як *звичаєвої* міжнародно-правової норми. Організація Об'єднаних Націй, інші універсальні та регіональні міжнародні організації постійно підтверджують обов'язок держав і міжнародних організацій мирно вирішувати свої спори. Усе це дає підстави вважати зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів нормою *загального* міжнародного права.

На сьогодні немає доказів *офіційного* визнання зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів нормою, що має характер *jus cogens*, тобто імперативною нормою загального міжнародного права. Утім, зважаючи на всесвітнє визнання принципу в юридичній та політичній площинах, існує велика ймовірність того, що будь-який договір, який

встановить право вирішувати спори в немирний спосіб, буде визнаний юридично недійсним (нікчемним)¹.

Зважаючи на важливість зобов'язання мирного вирішення спорів для сучасних міжнародного права та системи міжнародних відносин, досить поширеним є його характеристика як *принципу*. У вітчизняній теорії склалася традиція відносити цю норму до кола *основних принципів міжнародного права*, тобто загально визнаних і загально-обов'язкових норм, що визначають фундаментальні засади сучасного міжнародного правопорядку.

§ 3

Зміст принципу мирного вирішення міжнародних спорів

Хоча принцип мирного вирішення міжнародних спорів закріплений у Статуті ООН, його юридичний зміст усе ще залишається досить *невизначеним*. Проблема полягає в тому, що наявність зобов'язань, які складають зміст цього принципу, доводиться на підставі переважно документів *рекомендаційного* характеру (міжнародного «м'якого» права): Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2625 (XXV) від 24 жовтня 1970 р.), Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 37/10 від 15 листопада 1982 р.), Декларації про запобігання й усунення спорів, що можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці, і про роль ООН у цій галузі (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 43/51 від 5 грудня 1988 р.), Гельсінського Заключного акта НБСЄ 1975 р. та ін.

Типовий перелік зобов'язань за принципом мирного вирішення міжнародних спорів, що пропонується сучасною *доктриною* міжнародного права, має такий вигляд: вирі-

¹ Див. статті 53 і 66 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.

шувати міжнародні спори *виключно* мирними засобами; вирішувати мирними засобами *всі* свої спори, незалежно від їх виду; вирішувати спори своєчасно, у найкоротші строки; не залишати спори невирішеними, не припиняти процес мирного врегулювання та пошуку взаємоприйнятних рішень; використовувати визнані в міжнародному праві мирні й інші засоби на власний вибір; утримуватися від дій, що можуть загострити спір або поглибити напруженість (наприклад, висування ультимативних вимог), і не наражати на небезпеку міжнародний мир та безпеку; вирішувати спори на основі міжнародного права та справедливості; виконувати прийняте в узгодженому порядку рішення.

На практиці виникають сумніви щодо *юридичної обов'язковості* майже кожного з перелічених зобов'язань, а також здатності міжнародної судової установи вирішити спір про дотримання цього принципу. Як виглядає, для вирішення такого спору на основі *міжнародного права* доведеться встановлювати, наскільки і в якому обсязі певне зобов'язання, що складає зміст принципу мирного вирішення спору, встановилося як *звичаєва* норма або закріплене в міжнародному *договорі*, учасниками якого є сторони спору.

§ 4

Поняття міжнародного спору, класифікація міжнародних спорів

Термін «спір» широко вживається в договірній практиці. Також можна зустріти такі терміни, як «неузгодженість», «суперечка», «протиріччя», «розбіжність», «конфлікт» тощо. Здебільшого вони є синонімами. Стала практика вживання конкретного терміна для позначення певного різновиду спору не склалася. У доктрині термін «міжнародний спір» використовується як узагальнююче (родове) поняття.

У міжнародному праві немає загальноновизнаного визначення поняття «міжнародний спір». Ознаки спору встановлюються для потреб реалізації певної процедури врегулювання міжнародних спорів, передбаченої конкретним міжнародним договором. Водночас досить часто регламен-

тація процедур мирного врегулювання відбувається без формального визначення ознак міжнародного спору. Утім у сучасній теорії склався загалом єдиний підхід до визначення змісту цього поняття. Він ґрунтується на практиці Міжнародного Суду, який під *міжнародним спором* розуміє конфлікт правових поглядів, що об'єктивно існує до початку розгляду справи. Це означає, що для наявності спору недостатньо констатації самої лише різниці в поглядах сторін із питання права чи факту або ж їхніх інтересів. Така розбіжність повинна бути об'єктивно виражена в *офіційних діях*, принаймні однієї з них.

Отже, *міжнародний спір* можна визначити як формально (об'єктивно) виражену суперечність між суб'єктами міжнародного права з питання факту або права. Міжнародний спір — це юридичний факт, констатація наявності якого вимагає від його учасників та інших заінтересованих суб'єктів міжнародного права реалізації принципу мирного вирішення міжнародних спорів.

Не існує універсальної класифікації міжнародних спорів. Кожний договір має свою унікальну класифікацію, що зазвичай служить двом цілям: визначити, які спори підпадають під дію цього договору; встановити, які мирні засоби слід застосовувати для врегулювання певних видів спорів. Наприклад, Конвенції 1899 і 1907 років про мирне вирішення міжнародних спорів рекомендують державам-учасницям для врегулювання «серйозної незгоди або конфлікту» вдаватися до мирних послуг або посередництва; при «розходженнях міжнародного характеру, що не зачіпають їхньої честі або життєвих інтересів та впливають із різниці в поглядах на питання факту» — створювати слідчу комісію; арбітраж рекомендується як найбільш ефективний і справедливий спосіб вирішення «питань юридичного характеру, особливо при тлумаченні або застосуванні міжнародних конвенцій».

У міжнародному праві та доктрині досить поширений поділ спорів на юридичні (правові) та політичні (неправові). Вважається, що предметом правового спору є конфлікт сторін щодо тлумачення або застосування *існуючої* міжнародно-правової норми. Коли ж спір зводиться до вимоги однієї зі сторін *змінити* зміст чинної норми, він не є право-

вим. Мета такої класифікації — виокремити спори, які *здатен* вирішити суд як орган, що за своєю природою тільки застосовує право, але не створює його. Утім ця класифікація вважається занадто академічною через відносний характер відмінності між цими видами спорів. Дійсно, навряд чи міжнародний спір може бути виключно правовим, тому що він завжди має політичний вимір; з іншого боку, зіткнення політичних інтересів суб'єктів міжнародного права має вирішуватися на основі норм міжнародного права.

§ 5

Поняття та класифікація мирних засобів вирішення міжнародних спорів

Чинне міжнародне право не знає немирних (силових) засобів врегулювання міжнародних спорів. Про врегулювання спорів за допомогою сили можна говорити, наприклад, у політичній площині. З *правового* погляду кожен випадок застосування сили (зокрема, військової) щодо іншої держави може бути або правомірним, насамперед як відповідь на порушення міжнародно-правових зобов'язань, або неправомірним, тобто становити правопорушення. У кожному з цих випадків застосовуються норми, що регулюють використання сили в міжнародних відносинах.

У чинному конвенційному міжнародному праві визначення поняття «мирний засіб (спосіб, метод, процедура) вирішення (врегулювання, залагодження) міжнародного спору» здійснюється шляхом наведення переліку конкретних мирних засобів або ж зазначається, що це засоби, які виключають застосування примусу в будь-якій формі. *Засіб вирішення міжнародного спору* можна визначити як певну послідовність дій сторін міжнародного спору й інших суб'єктів міжнародного права (процедуру), на яку погодилися сторони спору та реалізація якої покликана привести до врегулювання спору, тобто усунути об'єктивно виражений конфлікт позицій спірних сторін із питань, що становили його предмет.

Загальне міжнародне право не зобов'язує держави звертатися до конкретного засобу вирішення спорів і надає

державам — учасницям спору право *вільно обрати* засоби його вирішення. Статут ООН закріпив цей принцип у ч. 1 ст. 33: сторони, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні насамперед старатися вирішити спір шляхом переговорів, обслідування, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором.

У міжнародно-правовій доктрині найпоширенішим є поділ мирних засобів вирішення міжнародних спорів на дипломатичні (політичні) та правові (судові). До дипломатичних належать переговори, добрі послуги, посередництво, обслідування та примирення, до правових — арбітраж і судовий порядок. Усі засоби, крім переговорів, передбачають залучення третьої сторони, що зобов'язана запропонувати свій варіант вирішення спору. Основні відмінності цих двох типів засобів вирішення спорів полягають у такому: а) правовим засобам притаманне ухвалення рішення на основі міжнародного права¹; політичний засіб дозволяє занадто вільне тлумачення міжнародного права або встановлення спірними сторонами нової норми, а тому компроміс сторін є необхідною умовою; б) правовий засіб передбачає прозорі та публічні процедури, третя сторона є незалежною від сторіннього впливу, насамперед спірних сторін; для політичних засобів конфіденційність зазвичай є умовою досягнення рішення, оскільки політична воля сторін надзвичайно залежна від суспільної думки; в) рішення, запропоноване в результаті застосування правового засобу, завжди юридично обов'язкове для сторін; рішення, досягнуте в рамках політичного засобу, переважно є рекомендаційним.

Твердження, що юридичні спори нібито повинні вирішуватися виключно правовими засобами, а неправові — політичними, є хибним. Вибір мирного засобу далеко не завжди пов'язаний із переважанням у спорі політичних або правових моментів, оскільки багато що залежить від

¹ Також можливе ухвалення рішення *ex aequo et bono*, тобто передсім на основі справедливості, що, утім, трапляється досить рідко.

обставин конкретного спору (наприклад, невизначеність змісту норм міжнародного права, що мають застосовуватися при врегулюванні спору; різниця в релігійних, культурних, ідеологічних і політичних цінностях держав—учасниць спору; роль третьої сторони у вирішенні суперечки; обов'язковість рішення для сторін спору; конфіденційність процедури врегулювання; вартість процесу врегулювання; можливість використання інших засобів мирного врегулювання).

§ 6

Дипломатичні засоби врегулювання спорів

Переговори. Двосторонні або багатосторонні безпосередні переговори між сторонами спору є найпоширенішим та найефективнішим засобом врегулювання міжнародних спорів. Переговори використовуються для врегулювання майже кожного спору, принаймні як початкова стадія. У багатьох міжнародних договорах про мирне вирішення спорів переговори стоять на першому місці серед інших мирних засобів.

Переговори — надзвичайно гнучкий засіб: їх формат, рівень, тривалість та інші параметри можуть бути встановлені для потреб конкретної ситуації, а спори можуть вирішуватися як на підставі чинного міжнародного права, так і шляхом створення нових норм. Переговори дозволяють усунути небажане втручання третіх сторін у спір. Водночас цей засіб має суттєві недоліки: більш сильна сторона має можливість здійснювати тиск на слабшу сторону; переговори можуть завершитися безрезультатно; досягнута домовленість може бути юридично необов'язковою. Різновидом переговорів є *консультації*.

Добрі послуги та посередництво. Мета цих засобів — сприяти розпочинанню переговорів між сторонами та досягненню домовленості щодо врегулювання спору. Ці засоби можуть використовуватися державами, міжнародними організаціями, приватними особами (авторитетними громадськими діячами) індивідуально або колективно.

На відміну від посередника, особа, що надає добрі послуги, не бере участь у переговорах і не пропонує шляхи вирішення спору. Її головне завдання — допомогти спірним сторонам вступити у переговори, після чого її місія закінчується. Пропозиції особи, що пропонує добрі послуги, не є обов'язковими для сторін спору та можуть бути відхилені ними.

Посередник займає більш активну позицію завдяки тому, що сторони погоджуються на його участь у переговорах. Посередник може отримати право керувати переговорами та пропонувати варіанти вирішення спору, які, проте, не мають обов'язкової сили. Відмова сторін спору від запропонованого варіанту не вважається недружнім актом.

Обслідування та примирення¹. Трапляється, що суть спору зводиться до різного розуміння фактичних обставин, що стали підставою для спору. Неупереджений авторитетний висновок щодо дійсного стану фактичного боку спору дозволяє прискорити його врегулювання, насамперед внаслідок усунення невизначеності щодо кола норм міжнародного права, які підлягають застосуванню до суперечки. Це можна зробити шляхом створення самими спірними сторонами на паритетних засадах органу, що відповідно до встановленої процедури ухвалить висновок про фактичні обставини спору (слідчої комісії) або ж на основі результатів розслідування запропонує шляхи вирішення спору (погоджувальної комісії).

Обслідування та примирення передбачаються численними міжнародними договорами. Серед них слід виокремити Гаазьку конвенцію 1907 р. про мирне вирішення спорів, у частині III якої детально регламентовано порядок створення та функціонування слідчих комісій, а також Загальний акт про мирне вирішення міжнародних спорів 1928 р. (у редакції 1949 р.), глава I якого регулює погоджувальну процедуру. Також слід відзначити Декларацію про встановлення фактів Організацією Об'єднаних Націй у галузі підтримання міжнародного миру та безпеки, затверджену резолю-

¹ Таку назву отримала у ст. 33 Статуту ООН практика створення міжнародних слідчих і погоджувальних комісій.

цією Генеральної Асамблеї ООН 46/59 від 9 грудня 1991 р., і Типові правила щодо вирішення спорів між державами через примирення, затверджені резолюцією Генеральної асамблеї ООН 50/50 від 11 грудня 1995 р.

Різновидом слідчих і погоджувальних комісій є інститут *прикордонних представників*. Відповідно до ст. 21 Закону «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р.¹ для вирішення питань, пов'язаних із підтриманням режиму державного кордону України, виконання міжнародних договорів із цього питання, створення умов для мирного розв'язання прикордонних конфліктів та інцидентів на певній ділянці державного кордону України з особового складу Державної прикордонної служби України призначаються *прикордонні представники України*, а також їхні заступники.

Зазвичай слідчі та погоджувальні комісії не уповноважуються ухвалювати юридично обов'язкові рішення для сторін спору. Втім на сьогодні діють і такі міжнародні договори, що передбачають обов'язковість їх рішень (наприклад, ст. 45 Конвенції про режим судноплавства на Дунаї 1948 р.).

§ 7

Правові засоби вирішення спорів

До правових засобів вирішення міжнародних спорів відносять міжнародний арбітраж і міжнародні суди. Інколи правовим засобом визнається погоджувальна комісія, якщо їй надається право ухвалювати юридично обов'язкові висновки, що ґрунтуються на міжнародному праві. Держави переважно негативно ставляться до правових засобів вирішення спорів, що, на їхню думку, занадто обмежують суверенітет і не дозволяють впливати на процес врегулювання, а тому зазвичай вдаються до них у крайньому разі.

Міжнародний арбітраж. Цей засіб зарекомендував себе як ефективний інструмент вирішення міждержавних

¹ Стаття викладена в новій редакції Законом від 3 квітня 2003 р. № 662-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 27. — Ст. 209.

спорів, зокрема досить складних, обтяжених серйозним міжнародним протистоянням сторін. В останні десятиліття поширилася практика передбачати арбітражне врегулювання спорів як засіб врегулювання можливих спорів щодо тлумачення та застосування міжнародних угод. З іншого боку, кількість звернень до цього засобу помітно зменшилася.

Звернення до арбітражу є добровільним, здійснюється шляхом укладання спірними сторонами особливої міжнародної угоди, що називається *компромісом*. У ній сторони регламентують: порядок визначення складу арбітрів; предмет спору; компетенцію арбітражу; процедуру розгляду справи; характер і джерела норм, на підставі яких має бути ухвалене рішення; порядок винесення рішення; юридичну обов'язковість рішення.

Якщо компроміс укладається після виникнення конкретного спору, має місце *арбітраж ad hoc*. Також можлива попередня домовленість про арбітраж як засіб врегулювання потенційного спору, що закріплюється в договорі з певного питання або у спеціальному договорі про арбітраж. У цьому разі має місце *постійний арбітраж*. Його юрисдикція може бути обов'язковою або факультативною (добровільною).

Окремо слід відзначити Постійну палату третейського суду (англ. Permanent Court of Arbitration, буквально перекладається як «Постійний арбітражний суд»), створену на підставі Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 років про мирне вирішення міжнародних спорів. Для кожного спору, що передається на вирішення Палати, його сторони укладають компроміс та обирають арбітрів із переліку осіб, що формується державами — учасницями Конвенцій.

Міжнародні суди. Теорія використовує для визначення всього розмаїття існуючих міжнародних судів родове поняття *міжнародний судовий орган* (або міжнародна судова установа), що характеризується такими ознаками: створюється та діє згідно з міжнародним юридичним інструментом – міжнародним договором або рішенням міжнародної організації, що ґрунтується на повноваженнях, наданих міжнародним договором; склад суддів визначається до моменту передачі спору на розгляд; має юрисдикцію щодо

спорів, однією із сторін яких є суб'єкт міжнародного права; вирішує спір згідно з наперед встановленою процедурою, що не може бути змінена сторонами; його рішення ґрунтуються на чинному міжнародному праві та є юридично обов'язковими для сторін. На сьогодні можна налічити близько півтора десятки міжнародних судових органів, що відповідають цим критеріям. Усі вони були створені у другій половині ХХ ст.¹ Переважна їх більшість вирішують спори про застосування та тлумачення конкретного міжнародного договору, як правило, регіонального.

§ 8

Міжнародний Суд

Міжнародний Суд є одним із шести головних органів ООН і головним судовим органом цієї організації (статті 7, 92 Статуту ООН). Він прийшов на зміну Постійній палаті міжнародного правосуддя, що діяла в 1921—1946 роках під час існування Ліги Націй. У теорії Міжнародний Суд часто називають Світовим Судом, що наголошує на межах його юрисдикції та ролі в міжнародному правопорядку. Статут Міжнародного Суду є невід'ємною частиною Статуту ООН. Тому кожна держава – член ООН одночасно є учасницею Статуту Суду, що, проте, не означає автоматичного визнання юрисдикції Суду.

Міжнародний Суд розташований у нідерландському місті Гаага. Складається з 15 суддів, що обираються Генеральною Асамблеєю та Радою Безпеки на дев'ятирічний строк¹.

¹ Зокрема, Міжнародний Суд (діє з 1946 р.), Міжнародний трибунал з морського права (1996), Апеляційний орган Світової організації торгівлі (1996), Європейський суд з прав людини (1959), Міжамериканський суд з прав людини (1979), Суд Європейських співтовариств (1952), Суд Європейської угоди про вільну торгівлю (1994), Суд Економічного Союзу Бенілюксу (1974), Економічний суд Співдружності незалежних держав (1993), Суд Спільного ринку Східно-Південної Африки (1998), Суд Андійського співтовариства (1984), Центральноамериканський суд (1994).

Склад Суду повинен забезпечувати представництво головних форм цивілізації й основних правових систем світу. Якщо Суд приймає до розгляду справу, спірною стороною якої є держава, що не має у складі Суду судді свого громадянства, ця держава має право призначити на час розгляду цієї справи суддю *ad hoc* на свій вибір.

Головна функція Суду — вирішувати спори на основі міжнародного права. Він також має право надавати консультативні висновки з будь-якого питання міжнародного права. За час свого існування Міжнародний Суд ухвалив близько 80 рішень у справах, спірними сторонами яких були понад 60 держав. 16 вересня 2004 р. Румунія подала до Суду позов проти України про визначення меж морського кордону в Чорному морі та, відповідно, меж континентального шельфу та виключних економічних зон.

Вирішення спорів. Міжнародний Суд має право вирішувати спори тільки *між державами*, що є учасниками Статуту Суду. Утім спір за участю міжнародної організації або приватної особи *фактично* може бути розглянутий Міжнародним Судом, але тільки якщо його можна «трансформувати» в міждержавний. Наприклад, 1999 р. Федеративна Республіка Югославія (зараз Сербія та Чорногорія) подала позови проти окремих держав — членів НАТО, але не проти самої цієї міжнародної організації, що ініціювала та реалізовувала застосування збройної сили проти ФРЮ. Також Суд неодноразово вирішував спори про притягнення до відповідальності держав, що порушили права іноземців, за позовами держав, громадянами яких були ці особи.

Юрисдикція Міжнародного Суду є *факультативною*, тобто Суд має право прийняти справу до розгляду по суті тільки за умови надання на це чітко вираженої *згоди обома* спірними сторонами.

¹ З 1961 по 1970 рр. суддею Міжнародного Суду від СРСР був Ко-рецький Володимир Михайлович (1890–1984), який у 1944–1949 роках очолював кафедру міжнародного права Харківського юридичного інституту (зараз це Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого). З 1968 по 1970 рр. він обіймав посаду Віце-Президента Суду.

Відповідно до ст. 38 Статуту Суду цей судовий орган вирішує спори на підставі *міжнародного права*, застосовуючи міжнародні договори, міжнародні звичаї, загальні принципи права, а також, як допоміжний засіб для визначення правових норм, судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів із публічного права. Утім сторони спору можуть домовитися про надання Суду права вирішити справу *ex aequo et bono*, тобто по справедливості.

Рішення Міжнародного Суду є обов'язковим для сторін, остаточним і не підлягає оскарженню. Згідно зі ст. 94 Статуту ООН, коли яка-небудь сторона у справі не виконає зобов'язання, покладеного на неї рішенням Суду, друга сторона може звернутися до Ради Безпеки, яка може зробити рекомендації або вирішити про вжиття заходів для виконання рішення.

Надання консультативних висновків. Статут ООН надає право Генеральній Асамблеї та Раді Безпеки запитувати від Міжнародного Суду консультативні висновки з будь-якого юридичного питання (ст. 96). Крім того, Генеральна Асамблея може дозволити іншим органам ООН і її спеціалізованим установам запитувати консультативні висновки Суду з юридичних питань, що виникають у межах їхньої компетенції. До цього часу Міжнародний Суд надав 24 висновки на запити Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, Економічної та Соціальної Ради, ЮНЕСКО, Всесвітньої організації охорони здоров'я та Міжнародної морської організації.

Незважаючи на те, що консультативні висновки Суду не мають юридично обов'язкової сили для органів (установ), що його запитали, загалом вони виконуються.

§ 9

Вирішення спорів у межах міжнародних організацій

У статутах більшості з міжнародних міждержавних організацій містяться положення, що покликані регламентувати вирішення спорів між державами — членами організації або між державами-членами та самою організацією

з питань, віднесених до її компетенції. Спори в межах організацій вирішуються переважно політичними засобами, а рішення мають рекомендаційний характер. Утім організації інтеграційного типу зазвичай мають розвинуті механізми вирішення спорів за участю постійних судових органів з обов'язковою юрисдикцією.

Вирішення спорів у межах ООН. Організація Об'єднаних Націй створювалася як єдина універсальна організація, покликана «підтримувати міжнародний мир і безпеку і з цією метою... здійснювати мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, владнання або розв'язання міжнародних спорів чи ситуацій, що можуть призвести до порушення миру» (ст. 1 Статуту ООН). У Статуті ООН основні норми щодо врегулювання міжнародних спорів зосереджені в розділі VI «Мирне вирішення спорів» (статті 33—38), який починається з переліку мирних засобів, що їх спірні сторони за своїм вибором повинні насамперед використати для вирішення спору, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки (ч. 1 ст. 33).

Статут ООН розрізняє *спори* та *ситуації*. Остання «може привести до міжнародних ускладнень або викликати спір» (ст. 34), тобто має місце, коли зіткнення інтересів держав не супроводжується явним висуванням претензій, хоча і породжує певні тертя між ними і напруженість. За Статутом ООН повноваження Організації та її органів залежать від того, до якого *виду* належить спір або ситуація, а саме чи загрожує їх продовження підтриманню міжнародного миру та безпеки. Здійснювати кваліфікацію спору або ситуації уповноважена Рада Безпеки (ст. 34). За загальним правилом ООН має право втрутитися у процес мирного врегулювання, коли така загроза має місце, а сторони не здатні самостійно вирішити спір. Брати участь у вирішенні спорів мають чотири органи ООН: Рада Безпеки, Генеральна Асамблея, Генеральний Секретар і Міжнародний Суд.

Рада Безпеки, на яку відповідно до ст. 24 Статуту ООН покладена головна відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки, посідає *центральне місце* у вирішенні спорів. Відповідно, цей орган має широкі повноваження з цього питання: вимагати від сторін вирішення

їхнього спору за допомогою мирних засобів, перелічених у Статуті (ч. 2 ст. 33); розслідувати будь-який спір або ситуацію для визначення того, чи не може продовження цього спору або ситуації загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки (ст. 34); на будь-якій стадії спору або ситуації рекомендувати належну процедуру чи методи врегулювання (ч. 1 ст. 36); надавати в будь-який час сторонам спору, на їх вимогу або за власною ініціативою, рекомендації з метою його мирного вирішення (ст. 37, 38) та ін. При виконанні своїх повноважень Рада Безпеки може виконувати функції добрих послуг, посередництва, обслідування або примирення.

Генеральна Асамблея також має право давати рекомендації щодо вирішення спорів або ситуацій, доведених до її відома державами або Радою Безпеки (статті 11, 14, 35). Але її повноваження є факультативними: коли Рада Безпеки виконує свої функції щодо будь-якого спору або ситуації, Генеральна Асамблея не може давати будь-які рекомендації, що стосуються цього спору або ситуації, якщо Рада Безпеки не запитає про це (ст. 12).

Нерідко важливу роль у врегулюванні спорів відіграє *Генеральний Секретар*. Статут ООН уповноважує його доводити до відома Ради Безпеки про будь-які питання, які, на його думку, можуть загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки (ст. 99). Генеральний Секретар за дорученням Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї надає добрі послуги та здійснює посередництво.

Участь *Міжнародного Суду* у вирішенні спорів, як зазначалося, залежить від ініціативи спірних сторін і їхньої згоди прийняти його юрисдикцію. Але Статут ООН наголошує, що спори юридичного характеру повинні, як загальне правило, передаватися сторонами до Міжнародного Суду (ч. 3 ст. 36).

Вирішення спорів у межах регіональних міжнародних організацій. У ч. 1 ст. 33 Статуту ООН серед засобів вирішення спорів названо «звернення до регіональних органів або угод». При застосуванні цієї норми слід брати до уваги розділ VIII «Регіональні угоди» Статуту ООН.

Прикладом регіональних угод є Європейська конвенція 1957 р. про мирне вирішення спорів і Американський договір 1948 р. про мирне вирішення спорів, а регіональних

органів — Ліга арабських держав, Організація американських держав, Африканський союз, Рада Європи, Асоціація держав Південно-східної Азії, Організація з питань безпеки та співробітництва в Європі.

Статут ООН надав регіональним структурам відносну самостійність у мирному врегулюванні спорів. Критерієм розмежування повноважень є характер міжнародних спорів. Компетенція ООН охоплює спори, продовження яких може загрожувати або в дійсності загрожує міжнародному миру та безпеці. Сфера дії регіональних організацій обмежена *місцевими спорами*, під якими прийнято розуміти спори між державами певного географічного району, продовження яких не загрожує підтриманню міжнародного миру та безпеки всередині або поза межами цього району.

§ 10

Вирішення міжнародних спорів між державами та юридичними і фізичними особами

Донедавна міжнародний спір вважався синонімом спору між державами. Ідея запровадження міжнародних механізмів вирішення спорів між державами та приватними особами розглядалася як втручання у сферу виключної внутрішньої компетенції держави і тому принципово не приймалася державами. Утім ситуація кардинально змінилася у другій половині ХХ століття, коли надзвичайно зросло кількість і розмаїття міжнародних контактів і, відповідно, нових типів суперечок. Це потребувало запровадження адекватних механізмів вирішення спорів.

Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів діє відповідно до положень Вашингтонської конвенції 1965 р. про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами й іноземними особами¹. Центр вирішує спори між державами та приватними іноземними інвесторами шляхом

¹ Станом на березень 2003 р. Конвенція набула чинності для 139 держав. Україна ратифікувала Конвенцію 2000 р.

примирення або арбітражу. Досить часто двосторонні договори про взаємний захист інвестицій надають Центру юрисдикцію щодо спорів про їх тлумачення та застосування. Проти України до Центру було подано три позови.

Постійна палата третейського суду в 90-х роках ХХ ст. була уповноважена вирішувати спори між державами або міжнародними організаціями та приватними особами.

Трибунал із позовів між Іраном і США був створений 1981 р. для розгляду, зокрема, позовів американських громадян і компаній проти Ірану та громадян і компаній Ірану проти США. Трибунал вирішив близько 4 тисяч справ.

Окремо слід відзначити діяльність **Європейського Суду із прав людини**, що розглянув тисячі позовів фізичних та юридичних осіб проти держав — учасниць Європейської конвенції 1950 р. про захист прав людини й основних свобод. Аналогічний йому **Міжамериканський суд із прав людини** розглядає позови про порушення Американської конвенції 1969 р. з прав людини.

У рамках багатьох міжнародних організацій інтеграційного типу фізичні та юридичні особи мають право оскаржувати дії органів цієї організації. Наприклад, в рамках Європейського Союзу **Суд Європейських співтовариств** розглянув тисячі позовів приватних осіб проти Європейської Комісії, Ради Союзу та Європейського Парламенту.

Позитивний результат діяльності цих органів полягає насамперед у тому, що спори вирішуються на якомога нижчому рівні, не дозволяючи їм набути класичного міждержавного характеру. У результаті держава не використовує право дипломатичного захисту приватних осіб, які знаходяться під її владою.

Отже, не завжди відповідає сучасним реаліям твердження, що всі без винятку спори в міжнародній сфері мають розглядатися виключно в рамках принципу мирного вирішення спорів, як він сформульований у Статуті ООН. Утім мова не йде про те, щоб звільнити процес вирішення міжнародних спорів за участю приватних осіб від обов'язку дотримання стандартів, встановлених міжнародним публічним правом. Натомість є потреба у врахуванні специфіки зазначених спорів і, відповідно, збагачення цих стандартів.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО В ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

§ 1

Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів

Відповідно до основних принципів міжнародного права та положень Статуту ООН держави повинні вирішувати міжнародні спори мирними засобами. Але сучасне міжнародне право припускає можливість правомірного застосування збройних сил (самозахист від агресії, застосування збройних сил ООН, реалізація права на самовизначення).

Діяльність держав під час війни регулюється принципами та нормами, що відносяться до міжнародного права, яке застосовується в період збройних конфліктів і визначає припустимість засобів і методів ведення збройних конфліктів, забезпечує захист їхніх жертв, встановлює взаємовідносини між державами, що воюють, і такими, що не воюють, тощо. До кінця XIX ст. основну роль у регламентації права збройних конфліктів відігравали міжнародні звичаї – «закони і звичаї війни». Про це йдеться, зокрема, у так званому «застереженні Мартенса», викладеному у Преамбулі до Гаазької конвенції II 1899 р.: «Поки не буде видано повнішого зводу законів війни, високі договірні Сторони вважають доречним заявити, що у випадках, не охоплених ухваленою конвенцією, населення та воюючі сторони залишаються під охороною та верховенством принципів міжнародного права, якими вони викарбувалися зі звичаїв, встановлених між цивілізованими націями, законів людяності та вимог громадської свідомості».

Міжнародні звичаї мають значення і зараз, але більшість норм права збройних конфліктів містять міжнародні дого-

вори, а саме: Петербурзька декларація про скасування застосування вибухових і запалювальних куль 1868 р.; Гаазька декларація про заборону застосовувати кулі, що легко розгортаються або сплющуються в тілі людини, 1899 р.; Гаазька конвенція про закони і звичаї війни на суходолі 1899 р.; Конвенція про положення ворожих торговельних суден на початку воєнних дій 1907 р.; Конвенція про встановлення підводних мін, які автоматично вибухають від дотику, 1907 р.; Конвенція про бомбардування морськими силами під час війни 1907 р.; Конвенція про деякі обмеження використання права захоплення у морській війні 1907 р.; Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних чи інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 р.; Правила про дії підводних човнів щодо торговельних суден у воєнний час 1936 р.; Ніонська угода 1937 р. про заходи боротьби з піратськими діями підводних човнів; Женевські конвенції про захист жертв війни від 12.08.1949 р. (про покращення долі поранених і хворих у діючих арміях; про покращення долі поранених, хворих і осіб, що постраждали від аварії корабля, зі складу збройних сил на морі; про поводження з військовополоненими; про захист цивільного населення під час війни); Додаткові протоколи I та II 1977 р. до зазначених Женевських конвенцій 1949 р.; Гаазька конвенція про захист культурних цінностей 1954 р.; Конвенція про заборону виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та про їх знищення 1972 р.; Конвенція про заборону або обмеження використання конкретних видів звичайної зброї, яка може вважатися такою, що завдає надмірних ушкоджень чи має не вибіркову дію, 1980 р., та чотири протоколи до неї (про невідшукувані осколки; про заборону чи обмеження застосування мін, мін-пасток й інших пристроїв з поправками, внесеними 3 травня 1996 р.; про заборону чи обмеження застосування запалювальної зброї; про засліплюючу лазерну зброю); Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення та застосування хімічної зброї і її знищення 1993 р.; Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва та передачі протипіхотних мін і про їх знищення 1997 р. тощо.

Міжнародне співробітництво у сфері збройних конфліктів зараз розвивається у таких напрямках: запобігання збройним конфліктам; правове положення у конфлікті держав, що беруть і не беруть у ньому участь; обмеження засобів і методів ведення війни; захист прав людини під час конфліктів; забезпечення відповідальності за порушення норм міжнародного права.

§ 2

Види збройних конфліктів.

Учасники збройних конфліктів

Розрізняють міжнародні збройні конфлікти та збройні конфлікти неміжнародного характеру.

Згідно з положеннями Женевських конвенцій 1949 р. *міжнародними визнаються такі конфлікти*, коли один суб'єкт міжнародного права застосовує збройну силу проти іншого суб'єкта. Сторонами в такому конфлікті можуть бути держави, нації і народи, що борються за незалежність, міжнародні організації, що здійснюють заходи з підтримки миру та міжнародного правопорядку. Стаття 1 Додаткового протоколу I також до міжнародних відносить конфлікти, у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування й іноземної окупації та проти расистських режимів за здійснення свого права на самовизначення.

Збройний конфлікт між повстанцями та центральним урядом є, як правило, внутрішнім конфліктом. Повстанці можуть визнаватися стороною, що воює, якщо вони: мають свою організацію; мають на чолі відповідальні за їхню поведінку органи; встановили свою владу на частині території; дотримуються у своїх діях «законів і звичаїв війни». Визнання повстанців такою стороною, що воює, виключає застосування до них національного кримінального законодавства про відповідальність за масові безладдя тощо. На захоплених у полон поширюється статус військовополонених. Повстанці можуть підтримувати правовідносини із третіми державами та міжнародними організаціями, отримувати від них припустиму міжнародним правом допомогу. Влада

повстанців може створювати на контрольованій нею території органи управління та видавати нормативні акти. Таким чином, визнання повстанців стороною, що воює, як правило, свідчить про набуття конфліктом статусу міжнародного і є першим кроком до визнання нової держави.

Збройні конфлікти неміжнародного характеру — це всі збройні конфлікти, які не підпадають під дію Додаткового протоколу I, що відбуваються на території будь-якої держави між її збройними силами чи іншими організованими збройними групами, які, знаходячись під відповідальним командуванням, здійснюють такий контроль над частиною її території, який дозволяє їм здійснювати безперервні й узгоджені військові дії та застосовувати положення Протоколу II. Збройні конфлікти неміжнародного характеру мають такі ознаки: застосування зброї й участь у конфлікті збройних сил, у тому числі поліцейських підрозділів; колективний характер виступів (дії, що спричиняють обстановку внутрішнього напруження, внутрішні безладдя не можуть вважатися такими конфліктами); певний ступінь організованості повстанців і наявність органів, відповідальних за їхні дії; тривалість і безперервність конфлікту (окремі спорадичні виступи слабоорганізованих груп не можуть розглядатися як збройні конфлікти неміжнародного характеру); здійснення повстанцями контролю над частиною території.

До збройних конфліктів неміжнародного характеру слід віднести всі громадянські війни та внутрішні конфлікти, що виникають зі спроб державних переворотів тощо. Вони відрізняються від міжнародних конфліктів передусім тим, що в останніх обидві сторони, що воюють, є суб'єктами міжнародного права, у той час як у громадянській війні стороною, що воює, визнається лише центральний уряд. Держави не повинні втручатися у внутрішні конфлікти на території іншої держави. Але на практиці здійснюються певні збройні заходи, що отримали назву «гуманітарні інтервенції», які вживаються для зупинення конфліктів, що супроводжувалися масовими людськими жертвами.

З погляду міжнародного права законні учасники збройного конфлікту, які належать до збройних сил сторін конф-

літку, діляться на комбатантів (тих, що воюють) і некомбатантів (тих, що не воюють). До *комбатантів* відноситься весь склад збройних сил (особовий склад сухопутних, військово-морських, військово-повітряних сил), а також ополчення, добровольчих і партизанських загонів, рухів опору, які відповідають таким умовам: мають на чолі особу, відповідальну за підлеглих, мають визначені та видимі здалеку відмітні знаки; відкрито носять зброю; дотримуються у своїх діях правил ведення війни. Також до них відносяться члени екіпажів торговельних суден і цивільних літаків, які допомагають воюючим, населення, яке при наближенні ворога взялося за зброю. При взятті в полон вони набувають статусу військовополонених.

До *некомбатантів* відносяться особи, які входять до складу збройних сил, але безпосередньо не беруть участь у бойових діях: медичний персонал, духовенство, військові кореспонденти, юристи, інтенданти. Вони можуть мати особисту зброю для самозахисту.

Розвідники — це особи, які входять до складу збройних сил сторін, носять військову форму та проникають на місце розташування ворога з метою збирання інформації про нього для свого командування. При захопленні в полон набувають статусу військовополонених. Від них треба відрізняти лазутчиків (шпигунів) — осіб, які, діючи таємним способом чи під неправдивими приводами, збирають відомості в районі бойових дій. На цих осіб режим військового полону не поширюється.

Іноземні військові радники й інструктори — це особи, які входять до збройних сил іншої держави, які відповідно до міжнародних угод здійснюють допомогу в освоєнні бойової техніки та навчанні особового складу збройних сил. Вони не беруть участь у конфлікті, а тільки навчають веденню бойових дій, в іншому разі вони прирівнюються до комбатантів.

Наймавці не є комбатантами (ст. 47 Додаткового протоколу I). Це особи, які спеціально завербовані для ведення бойових дій, фактично беруть участь у них із метою отримання винагороди, не є громадянами держави, що знаходиться у конфлікті, не проживають на її території, не вхо-

дять до особового складу збройних сил сторін конфлікту. Найманство кваліфікується як злочин.

Від найманців треба відрізнити *добровольців*, які є законними учасниками конфлікту. Це особи, які через політичні або інші переконання (не матеріальні міркування) вступають на службу до армії воюючої сторони та включаються до особового складу збройних сил.

§ 3

Початок війни та його правові наслідки, театр війни

Відповідно до Гаазької конвенції про відкриття військових дій 1907 р. держави визнають, що військові дії між ними не повинні починатися без попереднього та недвозначного попередження, яке матиме чи форму мотивованого оголошення війни, чи форму ультиматуму з умовним оголошенням війни. Стан війни без затримок доводиться до відома нейтральних держав. Оголошення війни є початком юридичного стану війни. Між державами перестають застосовуватися значна кількість норм міжнародного права (зокрема, політичні, економічні, культурні угоди між воюючими державами). Стан війни припиняє дипломатичні та консульські відносини, співробітникам установ має бути забезпечена можливість безперешкодного від'їзду до своєї держави. Громадяни іноземної держави можуть бути інтерновані.

Військові дії держави можуть вести у визначених просторових межах, які називаються театром війни: сухопутна, повітряна та морська територія держав, а також відкрите море та повітряний простір над ним. Не може перетворюватися на театр війни територія нейтральних держав, нейтралізовані території та простори, правовий режим яких встановлений спеціальними міжнародними угодами. З театру війни може також виключатися частина державної території з метою розташування спеціальних зон, передбачених міжнародним правом (право держав створювати санітарні зони та місцевості для захисту від військових дій

поранених і хворих, а також персонал, на який покладено організацію й управління цими зонами та місцевостями, піклування про осіб, які там будуть сконцентровані). Міжнародне право передбачає також вилучення з театру війни міжнародних каналів, центрів зосередження культурних цінностей, які мають велике значення, цивільних мирних об'єктів.

§ 4

Обмеження засобів і методів ведення війни

Право сторін у збройному конфлікті обирати методи та засоби ведення війни є обмеженим. Існує принцип, який встановлює заборону застосування зброї, снарядів, речовин і методів, які можуть завдати надмірних ушкоджень чи страждань.

Міжнародне право обмежує законні засоби та методи ведення збройних конфліктів. Під *засобами ведення війни* розуміється зброя й інші засоби, які застосовуються збройними силами в конфлікті для заподіяння шкоди й ураження ворога. *Методи* — це способи застосування засобів ведення війни. Повністю заборонені: вибухові або запально-вальні кулі; кулі, які розгортаються чи сплющуються в людському тілі (зазначені вище декларації 1868 і 1899 років відповідно); отрута й отруйна зброя (IV Гаазька конвенція 1907 р.); задушливі, отруйні й інші гази, рідини та процеси (Женевський протокол 1925 р.); біологічна зброя (Конвенція 1972 р. і Женевський протокол 1925 р.); засоби впливу на природне середовище, які мають широкі довгострокові наслідки, як засоби знищення, завдання шкоди іншій державі (Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 р.); будь-яка зброя, основна дія якої полягає в нанесенні ушкоджень осколками, які не виявляються в людському тілі рентгенівськими променями тощо. Міжнародне право не містить прямої заборони використання ядерної зброї.

У 1981 р. була підписана Конвенція про заборону й обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні ушкодження чи мають невибіркову дію, до якої додаються чотири протоколи. Зокрема встановлені заборони й обмеження на використання звичайних мін, дистанційно керованих мін, мін-пасток. Заборонено використовувати міни проти цивільного населення. Сторони в конфлікті повинні реєструвати розташування всіх запланованих мінних полів і районів, де використовували міни-пастки. Обмежене застосування запалювальної зброї (вогнететів, фугасів, снарядів, ракет, гранат, мін, бомб, ємностей із запалювальними речовинами). Об'єктом нападу із застосуванням такої зброї не можуть бути цивільне населення та цивільні об'єкти. Заборонено перетворювати ліси й інші види рослинності на об'єкт нападу із застосуванням запалювальної зброї, крім випадків, якщо в таких природних елементах переховуються комбатанти, військові об'єкти чи вони самі є військовими об'єктами. Використання авіації є припустимим, але її не можна використовувати проти невійськових об'єктів, мирного населення тощо. **Заборонені такі методи ведення війни:** зрадницьки вбивати чи ранити ворога; вбивати чи ранити ворога, який склав зброю; оголошувати тому, хто обороняється, що пощади не буде; незаконно використовувати парламентарський прапор чи прапор держави, що не бере участі в конфлікті, прапор чи знаки Червоного Хреста тощо; примушувати громадян ворожої держави брати участь у бойових діях проти своєї держави; геноцид під час війни; взяття заручників; бомбардування незахищених міст; інші дії.

§ 5

Ведення морської війни

Певну специфіку має війна на морі. Тут комбатантами є не тільки особливий склад військово-морських сил, а й усі військові та невійськові судна, офіційно обернені у військові відповідно до VII Гаазької конвенції 1907 р., і літальні апарати, які входять до складу морської авіації.

Не користуються правом ведення війни на морі судна, призначені виключно для надання допомоги (шпитальні судна, санітарні транспорти, санітарні літальні апарати). озброєння торгових суден можливе тільки у воєнний час, при цьому таке судно не перетворюється на військовий корабель і не користується правом ведення бойових дій. Зброя може використовуватися ним тільки для самозахисту при нападі ворога.

На підводні човни поширюються загальні правила ведення війни та норми, що стосуються надводних кораблів. Військова діяльність спеціально регламентується Правилами про дії підводних човнів щодо торгових суден у воєнний час 1936 р. Підводний човен вправі зупинити й оглянути вороже торгове судно, потопити його в разі відмови зупинитися, попередньо забезпечивши безпеку пасажирів і команди, захопити його як приз. Морська мінна зброя може використовуватися за дотримання таких правил: забороняється ставити міни, не закріплені на якорях, якірні, які залишаються небезпечними після їх відриву від мінрепа, біля берегів ворога з єдиною метою — завадити торговому судноплавству.

Правомірною є *морська блокада* — система дій військово-морських сил і авіації, які заваджають доступу з моря до портів і берегів ворога й виходу з цих портів і берегів у море. Блокада має бути публічно оголошена блокуючою державою із указівкою дати початку блокади, блокуваного району, строку виходу із блокуваних портів суден нейтральних держав. Блокада припиняється у разі її зняття блокуючою державою, знищення сил блокуючих або неможливістю забезпечити її ефективний характер. Покаранням за спробу прориву блокади може бути захоплення чи конфіскація судна і (або) вантажу або знищення судна, яке прориває блокаду.

Воєнною контрабандою вважаються вантажі нейтральних власників чи ворога на суднах нейтральних держав, які воююча сторона забороняє доставляти своєму ворогу. Згідно з Лондонською конвенцією 1909 р. воєнна контрабанда ділиться на абсолютну (предмети й матеріали, які служать винятково для воєнних цілей) і умовну (те, що може служити як для військових, так і для мирних цілей). Абсолют-

на контрабанда підлягає захопленню та знищенню, якщо судно, що її перевозить, слідує до ворожого порту. Умовна контрабанда підлягає захопленню, якщо вона призначена для збройних сил супротивника. Якщо військова контрабанда складає меншу частину вантажу судна нейтральної держави, саме судно захопленню не підлягає. У протилежному випадку захоплюється й судно, що її перевозить.

У війні на морі існує інститут призов та трофеїв. *Призом* є будь-яке торгове судно супротивника незалежно від характеру вантажу, який це судно перевозить. Таке судно може бути захоплене. Якщо на його борту знаходиться неконтрабандний вантаж нейтральної держави, власник має право вимагати компенсації. Право захоплювати приз належить тільки військовим кораблям та літальним апаратам. *Трофеї* — це захоплені в морській війні військові кораблі ворога та цінності, які на них знаходяться. Трофеї переходять у власність тієї держави, яка їх захопила.

§ 6

Міжнародно-правовий захист жертв війни

Кажучи про захист жертв війни, мають на увазі забезпечення сторонами конфлікту міжнародно-правового захисту для таких категорій осіб: поранені, хворі, особи зі складу збройних сил на морі, що постраждали від аварії корабля, військовополонені, цивільне населення, тобто надання їм такого статусу, який гарантував би гуманне поводження з ними та виключав насильство, знущання, глум над особою тощо.

Основними міжнародно-правовими актами, які визначають правове становище вказаних осіб, є чотири Женевські конвенції 1949 р. і Додаткові протоколи I та II 1977 р. До поранених і хворих відносяться як військовослужбовці, так і цивільні особи, які внаслідок травми, хвороби, іншого фізичного чи психічного розладу, інвалідності потребують медичної допомоги чи піклування і які утримуються від будь-яких ворожих дій. Це й пасажери корабля, що зазнав

аварії, особи, які наражаються на небезпеку на морі й інших водах, вагітні жінки, породілля, новонароджені діти. Режим поранених і хворих поширюється і на особовий склад ополчень і добровольчих загонів, партизан, осіб, які слідують за збройними силами, але не входять до їхнього складу, на військових кореспондентів, обслуговуючий склад, на членів екіпажів торгового флоту, населення неокупованої території, яке береться за зброю з наближенням ворога.

Держави, що воюють, повинні поводитися із жертвами війни за будь-яких обставин гуманно, надавати їм максимально можливу медичну допомогу та догляд. Якщо такі особи опиняються у владі іншої сторони конфлікту, вони вважаються військовополоненими. Щодо цих осіб забороняються такі дії: посягання на життя та фізичну недоторканність; взяття в заручники; колективні покарання; погрози вчинити вищевикладені дії; проведення медичних чи наукових дослідів; позбавлення права на неупереджене судочинство; застосування практики апартеїду й інших негуманних дій на підставі расової дискримінації. Військові повинні дозволити цивільному населенню та благодійним організаціям за власною ініціативою підбирати поранених, хворих і піклуватися про них, і за такі дії ніхто не повинен переслідуватися та засуджуватися. Сторони конфлікту за можливості мають реєструвати полонених, поранених і хворих для подальшої передачі державі, громадянами якої вони є.

Міжнародно-правова охорона цивільного населення. *Цивільне населення* — це особи, які не належать до жодної категорії учасників збройного конфлікту та безпосередньо не беруть участь у воєнних діях. Правовий захист цивільного населення здійснюється в конфліктах як міжнародного, так і неміжнародного характеру. Сторони конфлікту зобов'язані вжити всі заходи, щоб діти до 15 років, ті, що осиротіли чи розлучені із сім'ями через війну, не були кинуті напризволяще (ст. 24 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни). Не можна застосовувати до цивільного населення ніякі заходи фізичного чи морального тиску з метою отримання будь-яких відомостей.

Забороняється завдавати фізичних страждань чи вживати будь-які заходи, що приведуть до загибелі цивільного

населення (вбивства, тортури, тілесні покарання, каліцтва, медичні, наукові експерименти, голод серед цивільних як метод ведення війни, терор, грабіж, взяття заручників, інше насильство з боку цивільних чи військових представників сторін конфлікту). Цивільне населення й окремі цивільні особи не повинні бути об'єктом нападу. Забороняється використовувати цивільне населення для захисту певних об'єктів, пунктів або районів нападу.

Режим воєнної окупації. *Воєнна окупація* — це тимчасове захоплення території (частини території) однієї держави збройними силами іншої держави та встановлення військової адміністрації на захопленій території. Воєнна окупація будь-якої території не означає її перехід під суверенітет держави, що її захопила.

Згідно із положеннями IV Гаазької конвенції 1907 р., IV Женевської конвенції 1949 р., Додаткового протоколу I окупуюча держава зобов'язана вжити усі заходи щодо забезпечення порядку на захопленій території. Населення окупованої території повинно підкорятися розпорядженням властей, але його не можна примушувати до принесення присяги на вірність окупуючій державі, до участі в бойових діях, спрямованих проти його держави, до свідчень про армію останньої. Мають поважатися честь, гідність, життя цивільних осіб, їхня власність, релігійні переконання, сім'ї. Держава, що окупує, повинна забезпечувати цивільне населення необхідним одягом, продовольством і санітарними матеріалами.

Щодо цивільного населення забороняється: вчиняти будь-які акти насильства; застосовувати примус фізичного чи морального характеру, зокрема для отримання відомостей; застосовувати тортури, тілесні покарання, медичні досліді, колективні покарання тощо; брати його в заручники; депортувати з окупованої території. Іноземцям, що опинилися на окупованій території, забезпечується право залишити її в найкоротший час.

Режим військового полону. Режим військового полону регламентовано III Женевською конвенцією 1949 р. Згідно із Конвенцією *військовополоненими* вважаються особи, які потрапили під владу ворога: особовий склад збройних сил, ополчення та добровольчих загонів, які входять до складу

збройних сил; особовий склад партизанських загонів; особовий склад збройних сил, який підпорядковується уряду, не визнаному державою, яка утримує в полоні; військові кореспонденти, постачальники, інші особи, які слідують за збройними силами; члени екіпажа торгового флоту та цивільної авіації; населення неокупованої території, що взялося за зброю, якщо воно відкрито носить зброю та виконує закони та звичаї війни.

Держава, яка утримує в полоні, несе відповідальність за поводження із військовополоненими. Кожний військовополонений при його допиті зобов'язаний повідомити тільки свої прізвище, ім'я, звання, дату народження й особистий номер. Військовополонені не можуть бути піддані фізичному каліченню, науковим і медичним дослідям. До них не можуть бути застосовані репресалії. Військовополонені повинні бути захищені від насильства та залякування, їм забезпечуються повага до особистості та гідності. Держава, яка захопила в полон, може піддати військовополонених інтернуванню. Їм також може бути заборонено виходити за встановлену межу табору. Військовополонені забезпечуються приміщеннями, харчуванням, одягом, медичною допомогою. До них має бути забезпечений доступ медичного та духовного персоналу. У полоні зберігається носіння відзнак.

Військовополоненим забезпечується можливість працювати, примушення до праці забороняється. Заборонено використовувати військовополонених на небезпечних роботах (наприклад, для знешкодження мін) або таких, що принижують гідність. У процесі роботи мають виконуватися вимоги техніки безпеки. Військовополонені повинні мати зв'язок із зовнішнім світом. Їм забезпечується також право подання скарги органам влади держави, яка утримує їх у полоні.

Військовополонені зобов'язані виконувати закони держави, яка їх утримує в полоні та яка має право застосовувати судові та дисциплінарні стягнення за проступки. Однак стягнення може бути накладене лише один раз за один проступок. Забороняються колективні покарання. За втечу військовополонений може бути підданий тільки дисциплінарному стягненню.

Після закінчення воєнних дій військовополонені звільняються та репатріюються.

§ 7

**Захист цивільних об'єктів
і культурних цінностей**

Розрізняють військові та цивільні об'єкти. До *військових* належать ті об'єкти, які в силу свого розташування, призначення чи використання роблять значний внесок у воєнні дії та руйнування, захоплення чи нейтралізація яких за даних обставин дає очевидну воєнну перевагу.

Об'єкти, що не є військовими, вважаються цивільними: помешкання, споруди, засоби транспорту, які використовуються цивільним населенням; місця, що використовуються винятково цивільним населенням (сховища, лікарні тощо); джерела водопостачання, греблі, дамби, електростанції, запаси продуктів харчування, посіви, скотина, тощо. Такі об'єкти не повинні бути об'єктами воєнного нападу.

Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р. передбачає додаткові заходи для захисту *культурних цінностей* (тобто цінностей, що мають велике значення для культурної спадщини кожного народу: пам'ятників архітектури, мистецтва, історії, рукописів, книжок, картин; музеїв, бібліотек, архівів, центрів, де зосереджена значна кількість культурних цінностей, тощо). Щодо культурних цінностей забороняється: піддавати їх нападу чи знищенню; робити з них об'єкт репресалій; вивозити їх за кордон; робити їх непридатними тощо.

§ 8

Нейтралітет у збройному конфлікті

Нейтралітет у війні — це особливий правовий статус держави, яка не бере участь у конфлікті й утримується від надання допомоги сторонам, що воюють. Розрізняють постійний нейтралітет (Швейцарія з 1815 р., Ватикан із 1929 р., Австрія з 1955 р.); еventуальний нейтралітет (у цій війні); нейтралітет у силу договору між відповідними державами.

Нейтральні держави, зберігаючи право на самооборону, повинні виконувати правила нейтралітету. Постійно нейт-

ральні держави не повинні: в мирний час входити до воєнних блоків; надавати свою територію для іноземних військових баз чи формування військових загонів воюючих; дозволити передачу техніки та боєприпасів воюючим. У разі порушення цих правил держави, що воюють, можуть вважати територію нейтральної держави театром воєнних дій. Разом із тим нейтральні держави можуть: запобігати силою спробам порушити статус нейтралітету; надавати свою територію для утримання поранених; дозволяти прохід у свої порти санітарних суден держав, що воюють, тощо.

§ 9

Міжнародно-правове регулювання закінчення воєнних дій і стану війни

Війна є винятковим станом міждержавних відносин, який в інтересах встановлення миру має бути припинений. Припинення стану війни треба відрізнити від припинення воєнних дій. Формами припинення воєнних дій є перемир'я та капітуляція. *Перемир'я* — тимчасове припинення воєнних дій на умовах, погоджених сторонами конфлікту. Виділяють місцеве перемир'я (на окремій ділянці театру війни) і загальне перемир'я (по всьому фронту). Воно може бути укладене на визначений строк чи бути безстроковим. Істотне порушення перемир'я однією зі сторін може служити підставою для поновлення воєнних дій.

Капітуляція — припинення воєнних дій на умовах, визначених переможцем. Розрізняють просту капітуляцію (окремого підрозділу, об'єкта, пункту, району) і загальну капітуляцію (наприклад, капітуляція Японії 1945 р.). Капітуляція може бути беззастережною (без усіляких умов із боку переможеного) і почесною (наприклад, капітуляція гарнізону за умови збереження зброї та прапорів).

Ні перемир'я, ні капітуляція, як правило, не означають автоматичного припинення стану війни. Для цього необхідне видання акта (одно- чи двостороннього) про припинення стану війни або укладання мирного договору. У ньому фіксується припинення стану війни, вирішуються питання про віднов-

лення мирних відносин між державами, про долю довоєнних угод між державами тощо. Із припиненням стану війни перестають діяти багато угод воєнного часу та набирають силу договори, які нормалізують відносини між державами.

§ 10

Міжнародний рух Червоного Хреста та Червоного Півмісяця

У розвитку та реалізації міжнародного права в напрямі гуманізації права збройних конфліктів значну роль відіграє рух Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

У 1863 р. у Женеві був створений постійний Міжнародний комітет допомоги пораненим (сьогодні Міжнародний комітет Червоного Хреста — МКЧХ), до якого, крім засновника — Анрі Дюнана, — увійшли ще четверо женеців. МКЧХ є неурядовою організацією. Він став засновником руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Практично в кожній державі діє національне товариство цього руху. На міжнародному рівні вони об'єднані в Лігу товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Вищим органом руху є Міжнародна конференція Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

Міжнародний комітет Червоного Хреста в рамках руху має власний статус і офіційно визнаний Женевськими конвенціями. Він складається з швейцарських громадян. МКЧХ здійснює визнання нових національних товариств, виконує функції, покладені на нього Женевськими конвенціями, включаючи сприяння дотриманню й нагляд за дотриманням міжнародного гуманітарного права, надання допомоги жертвам збройних конфліктів, сприяє поширенню знань про міжнародне гуманітарне право та вносить пропозиції щодо його розвитку. Під час збройних конфліктів, міжнародних і внутрішніх, він надає захист і допомогу жертвам як серед військовослужбовців, так і серед цивільного населення. Мандат МКЧХ на дії під час збройних конфліктів ґрунтований на чотирьох Женевських конвенціях 1949 р., Додаткових протоколах до них 1977 р., а також на його власному Статуті (праві на ініціативу в неміжнародних конфліктах).

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

§ 1

Значення міжнародно-правової відповідальності, цілі, принципи, поняття відповідальності

Міжнародному праву здавна відомий принцип, відповідно до якого будь-яка шкода має відшкодуватися. Своєрідною гарантією цього принципу є інший принцип – відповідальності за вчинення шкоди або за відмову відшкодувати її. Відповідальність за порушення зобов'язань була встановлена вже в першому відомому нам письмовому договорі XIII ст. до н. е. між єгипетським фараоном Рамзесом II та хеттським царем Хаттушилем III, у якому, зокрема, передбачалися такі санкції за його порушення: «Хай згинуть дім, земля та раби того, хто порушить ці слова»¹. У подальшому відповідальність держав у міжнародному праві набула більш конкретного значення, оскільки відмова від покарання за міжнародні правопорушення «призвела б до загибелі міжнародного права, бо з відмовою від відповідальності за здійснений неправомірний акт відпали б зобов'язання держав дотримуватися норм міжнародного права»².

Оскільки правовідносини відповідальності в міжнародному праві виникають лише в результаті неправомірних дій чи бездіяльності держави, яка ігнорує свої міжнародно-правові зобов'язання, є сенс стверджувати, що норми відповідальності держав є похідними від зобов'язальних (первин-

¹ История дипломатии. — Т. I. — М.: Госполитиздат, 1959. — С. 16.

² Фердросс А. Международное право / Пер. с нем. Ф. А. Кублицкого и Р. Л. Нарышкиной. — М.: ИЛ, 1959. — С. 353.

них) міжнародно-правових норм. Відповідно, формою здійснення відповідальності є охоронні правовідносини. Саме тому *відповідальність* — це правовідносини, які, з одного боку, покладають на правопорушника зобов'язання припинити протиправні дії, ліквідувати чи компенсувати наслідки правопорушення, а з іншого — наділяють суб'єкта, що постраждав, правом вимагати здійснення згаданих дій. Правовідносини відповідальності виникають незалежно від волі сторін, у разі порушення однією з них своїх зобов'язань в основних правовідносинах. Безумовність міжнародно-правової відповідальності в якості загального принципу міжнародного права була встановлена 1928 р. Постійною Палатою міжнародного правосуддя.

Питання про відповідальність у міжнародному праві формулюється перш за все як питання про відповідальність держав, оскільки саме вони є основними суб'єктами міжнародних відносин і міжнародного права. Однак постійне розширення кола суб'єктів міжнародного права призводить і до зміни кола суб'єктів відповідальності за міжнародним правом.

Цілі відповідальності полягають у такому: утримати потенційного правопорушника від вчинення правопорушення; спонукати правопорушника належним чином виконати свої зобов'язання; забезпечити потерпілому компенсацію за завдану йому матеріальну чи моральну шкоду; вплинути на майбутню поведінку сторін з метою добросовісного виконання ними своїх зобов'язань.

Комісія міжнародного права на підставі узагальнення теорії та звичаєвих норм визначила такі **принципи міжнародно-правової відповідальності**: відповідальність за будь-які міжнародно-правові діяння держави; визначення суб'єктів таких діянь; визначення умов наявності міжнародно-правових діянь; незастосування внутрішнього права для визначення наявності таких діянь.

Враховуючи, що науковці не дійшли згоди щодо визначення поняття «міжнародно-правова відповідальність», Комісія міжнародного права визначила *міжнародну відповідальність як «всі форми правових відносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку із правопору-*

шенням, що вчинене державою, — незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на інших суб'єктів міжнародного права, і, незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати заподіяну шкоду, включають можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом»¹.

З врахуванням цього міжнародно-правову відповідальність можна визначити як зобов'язання суб'єкта міжнародного права потерпіти певні обставини негативного характеру внаслідок заподіяння шкоди іншому суб'єкту міжнародного права як у результаті вчинення міжнародного правопорушення, так і в результаті правомірної діяльності.

§ 2

Підстави для міжнародно-правової відповідальності

Відповідальність настає за наявності певних підстав, які розуміються у двох значеннях: на підставі чого і за що виникає відповідальність. Підстави для відповідальності поділяються на юридичні (нормативно-правові) та фактичні.

Юридичні підстави — це сукупність юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, на підставі яких певна поведінка (дія або бездіяльність) кваліфікується як міжнародне правопорушення². Юридичні підстави відповідальності можуть міститися в будь-яких джерелах міжнародного права й інших актах, які фіксують *обов'язкові* для дер-

¹ Ежегодник Комиссии международного права. — 1973. — Т. 2. — С. 204.

² Комісія міжнародного права у проекті статей про відповідальність 2001 р. у ст. 3 зазначає: «Діяння держави може бути кваліфіковане як міжнародно-протиправне лише на підставі міжнародного права. На таку кваліфікацію не може вплинути кваліфікація цього ж діяння як правомірного згідно з внутрішньодержавним правом».

жави правила поведінки. Ними є правомірні, юридично чинні договори, звичаї, правосудні рішення міжнародних судів та арбітражів (консультативні висновки до переліку не входять); обов'язкові акти міжнародних органів та організацій (наприклад, Ради Безпеки ООН), конференцій та нарад; окремі односторонні акти держав міжнародно-правового характеру, через які вони перебирають на себе міжнародні зобов'язання та які визнаються іншими державами (наприклад, встановлення певної ширини територіальних вод).

Фактичні підстави міжнародно-правової відповідальності — це те, за що настає відповідальність. Тобто це певний юридичний факт, а саме — міжнародне правопорушення. Міжнародне правопорушення є складним соціально-правовим явищем. Необхідно чітко визначати його ознаки, що дає можливість відмежувати протиправні дії або бездіяльність від суміжних діянь, які не є правопорушеннями. Вирішення питання про те, чи є дія держави порушенням міжнародних зобов'язань і фактичною підставою для відповідальності, залежить від наявності в неї ознак правопорушення.

§ 3

Ознаки міжнародного правопорушення

Основними *складовими елементами* міжнародного правопорушення є протиправна поведінка, шкода (збиток), заподіяний протиправною поведінкою, та причинний зв'язок між дією та шкідливими наслідками. Більш спірним у науці міжнародного права є включення вини суб'єкта до переліку об'єктивних ознак міжнародного правопорушення. Враховуючи складність тлумачення самого поняття «вина», встановлення вини в міжнародному праві, суперечливу практику її доведення, Комісія міжнародного права не включила її до проекту статей про відповідальність держав як необхідну ознаку правопорушення.

Протиправна поведінка виявляється в порушенні міжнародних зобов'язань держави у формі дії або бездіяльності. Протиправність у міжнародному праві означає не-

відповідність між правовою нормою та поведінкою держави¹. Проявами протиправної поведінки є: недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виявляється в порушенні прав інших держав, міжнародних організацій; недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виявляється в порушенні прав фізичних і юридичних осіб; недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань у зв'язку із самочинними діями юридичних і фізичних осіб; недотримання органами держави її міжнародних зобов'язань, що виникають у зв'язку із протиправною діяльністю на її території органів інших держав і міжнародних організацій.

Згідно із загальним правилом поведінка будь-якого органу держави, який має такий статус відповідно до внутрішнього права цієї держави, розглядається відповідно до міжнародного права (за умови, що в цьому разі зазначений орган діяв у якості такого) як діяння цієї держави. Визначення системи органів держави є внутрішньою компетенцією цієї держави. Для встановлення відповідальності держави не має значення, до якої з гілок влади належить орган держави, а також який характер (міжнародний чи внутрішньодержавний) мають функції органу.

Поведінка осіб розглядається як діяння держави, якщо встановлено, що особа або група осіб фактично діяли від імені цієї держави (наприклад, організація та відправка озброєних груп і банд на територію іншої держави). Дії, які не пов'язані зі здійсненням прерогатив державної влади або які не стосуються політики держави, розглядаються як дії приватних осіб і не ставляться у провину державі. Разом із тим вони також можуть посягати на інтереси іншої держави, які охороняються міжнародним правом (наприклад, наруга над державними символами іншої держави). Держава повинна попереджувати такі діяння, а якщо вони вже вчинені — карати винних. Якщо держава не вживає відповідні заходи, міжнародно-правова відповідальність

¹ В адміністративному та кримінальному праві протиправність означає дещо інше, а саме відповідність діяння ознакам правопорушення, які зафіксовані у нормі.

настає за бездіяльність її органів. Отже, держава несе відповідальність за дії усіх своїх органів, а також за дії конкретних офіційних осіб, які здійснюють прерогативи державної влади, та за невживання необхідних заходів проти правопорушень осіб, що знаходяться під її юрисдикцією¹.

Шкода (збитки). Будь-яка протиправна поведінка завдає шкоди законним інтересам суб'єктів міжнародного права, які охороняються міжнародним правом, негативно впливає на міжнародний правопорядок. Шкода може бути як матеріальною (територіальні, майнові втрати, збитки), так і нематеріальною (обмеження прав, честі, гідності, престижу держави тощо). Часто шкода завдається у змішаній формі. Характер і обсяг збитків впливають на визначення обсягу, виду та форми міжнародно-правової відповідальності.

Причинно-наслідковий зв'язок (реальний, об'єктивний, необхідний, а не випадковий) між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою є необхідною складовою правопорушення. Причинний зв'язок дає можливість досить точно визначити причетність держави до шкідливих наслідків, які заподіяні певними подіями або діями. На практиці встановлення або обґрунтування причинно-наслідкового зв'язку відбувається з урахуванням конкретних обставин конкретного правопорушення².

§ 4

Класифікація міжнародних правопорушень

Класифікація протиправних із погляду міжнародного права діянь здійснюється на основі двох критеріїв: по-пер-

¹ За деякими угодами на державу покладається відповідальність за всю національну діяльність як органів держави, так і фізичних або юридичних осіб (наприклад, відповідно до статей 6—7 Договору про принципи діяльності держав у зв'язку із дослідженням та використанням космічного простору та небесних тіл 1967 р., держави-учасниці несуть відповідальність за шкоду, заподіяну як державними, так і приватними космічними об'єктами).

² Окремі нормативні положення встановлення причинного зв'язку можна вивести зі статутів міжнародних судів та арбітражів, Нюрнберзького, Токійського, Руандійського, Югославського трибуналів тощо.

ше, правопорушення відрізняються між собою за спрямуванням і ступенем тяжкості, по-друге, їм притаманний різний режим відповідальності.

Ординарні міжнародні правопорушення полягають у недодержанні умов партикулярних норм міжнародного права та порушують інтереси окремих держав і народів. Такі правопорушення не мають зафіксованих ознак. Збиток стосується тільки потерпілої держави, а негативний вплив на міжнародний правопорядок є мінімальним (наприклад, невиконання або неналежне виконання міжнародних договорів у галузі економічного, науково-технічного, культурного співробітництва).

Серйозні міжнародні правопорушення зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства, але не загрожують безпосередньо миру та безпеці держав і народів (поширення ядерної зброї, порушення свобод відкритого моря, каперство, виробництво та накопичення хімічної зброї тощо).

Найтяжчі міжнародні злочини порушують права й інтереси всього світового співтовариства, загрожують знищенням міжнародного правопорядку, ставлять під загрозу існування народів, націй, навіть держави. Такі діяння завжди вчиняються з порушенням основних принципів міжнародного права. Ознаки найтяжчих міжнародних злочинів визначені в нормах міжнародного права, відповідно, виокремлені три групи злочинів: злочини проти миру, воєнні злочини, злочини проти людяності¹.

У 1966 р. Комісія міжнародного права у проекті статей про відповідальність держав на підставі аналізу значного за обсягом фактичного матеріалу та різних напрямів міжнародно-правової доктрини запропонувала під час кодифікації відповідальності проводити різницю між деліктами (правопорушеннями) і міжнародними злочинами. У ст. 19 «Міжнародні злочини та правопорушення», зокрема, зазначено:

«1. Діяння держави, яке порушує міжнародне зобов'язання, є міжнародним протиправним діянням, незалежно від об'єкта порушеного зобов'язання.»

¹ Докладніше див. Розділ 14.

2. Міжнародне протиправне діяння, яке виникло в результаті порушення державного міжнародного зобов'язання, настільки основоположного для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, що його порушення розглядається як злочин міжнародним співтовариством загалом, складає міжнародний злочин.

3. З дотриманням п. 2 та відповідно до чинних норм міжнародного права міжнародні злочини можуть, зокрема, виникати внаслідок:

а) тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення міжнародного миру та безпеки, такого як зобов'язання, що забороняє агресію;

б) тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для забезпечення права народів на самовизначення, тобто зобов'язання, що забороняє встановлення чи збереження силою колоніального панування;

в) тяжкого та масового порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту людської особистості, зокрема зобов'язання, що забороняє рабство, геноцид, апартеїд;

г) тяжкого порушення міжнародного зобов'язання, яке має основоположне значення для захисту навколишнього середовища, зокрема зобов'язання, що забороняють масове забруднення атмосфери або морів.

4. Будь-яке міжнародне протиправне діяння, що не становить собою міжнародного злочину відповідно до п. 2, є міжнародним правопорушенням».

Слід зазначити, що перелік міжнародних злочинів не є вичерпним, оскільки в майбутньому можуть з'явитися нові види злочинів.

При вчиненні деліктів право на звернення до суду має лише безпосередньо потерпіла держава, тобто діє режим двосторонньої відповідальності. Деяко іншим є режим відповідальності за скоєння міжнародних злочинів: до захисту можуть вдатися й інші суб'єкти міжнародного права, усе міжнародне співтовариство.

§ 5

Відмежування правопорушень від схожих (суміжних) діянь

Наявність необхідних ознак дозволяє не лише кваліфікувати певну поведінку як правопорушення, а й відокремити останнє від схожих діянь, які не мають усіх необхідних ознак, таких як недружній акт і злочини міжнародного характеру.

Недружній акт — це така поведінка держави, яка завдає шкоди іншим державам, але не порушує при цьому норм міжнародного права, внаслідок чого й відсутнє правопорушення. Недружній акт зачіпає інтереси держави, які не захищені міжнародним правом. До таких дій (актів) відносяться, наприклад, обмеження прав фізичних та юридичних осіб на території держави, підвищення митних зборів (податків) на товари, які ввозяться з певної держави, націоналізація іноземної власності тощо. У разі недружнього акту держава самостійно вирішує, яким чином їй реагувати на подібні дії, але якщо це не суперечить зобов'язанням за договорами. Оскільки в міжнародному праві відсутня заборона на здійснення недружніх актів, основну роль в регулюванні проблем, що виникають, виконують моральні та політичні засоби.

Злочини міжнародного характеру (злочинні вчинки фізичних осіб) зачіпають інтереси двох, декількох або багатьох держав, тобто мають міжнародну небезпечність, вони є підставою для кримінального, а не міжнародно-правового покарання. Юридичною підставою для відповідальності за такі діяння є міжнародні угоди з боротьби із конкретними видами злочинів і прийняті відповідно до них внутрішньо-державні норми кримінального права¹. Боротьба з такими правопорушеннями передбачена нормами міжнародного права, але відповідальність фізичних осіб у таких випадках не є міжнародно-правовою. Головною ознакою цих правопорушень є те, що вони здійснюються поза межами державної політики індивідами, які не є посадовими особами держави, що діють від її імені, а, навпаки, як правило, діють на порушення законодавства та правопорядку власної держави.

¹ Докладніше див. Розділ 14.

§ 6

Обставини звільнення від міжнародно-правової відповідальності

Під час кваліфікації поведінки держави слід враховувати обставини, наявність яких виключає протиправність дії (бездіяльності) держави, а отже і звільняє державу від міжнародно-правової відповідальності. Розрізняють дві групи обставин: обставини, які виключають виникнення міжнародно-правової відповідальності, та обставини, які виключають реалізацію міжнародно-правової відповідальності.

У першому разі поведінка держави, яка за нормальних умов кваліфікується як правопорушення, визнається правомірною та не породжує відповідальності. У другому — це фактичні ситуації, за яких відповідальність, яка настає за правопорушення, фактично не здійснюється, не реалізується. Відмінність між поведінкою держави за обставин, що звільняють від відповідальності, та поведінкою, яка не є правопорушенням (недружній акт, спірна ситуація, злочин міжнародного характеру тощо), полягає в тому, що перша формально має всі ознаки складу міжнародного правопорушення, тоді як друга лише зовні схожа на правопорушення, але не містить усіх його ознак.

Теорія та практика намагаються узгодити критерії звільнення від реалізації відповідальності, зокрема, такими обставинами є: згода, відповідні заходи, самооборона (обставини, які є результатом вольових дій, або обставини суб'єктивного характеру), форс-мажор, непереборна сила, непередбачений випадок, стихійне лихо, стан необхідності (обставини, які склалися незалежно від волі суб'єкта, тобто обставини об'єктивного характеру). Слід також зазначити, що міжнародне право не допускає посилань на обставини, що звільняють від відповідальності, коли порушуються норми *jus cogens*.

Згода. Ст. 29 Проекту Комісії встановлює, що згода, яку дала одна держава іншій державі на поведінку, що не відповідає міжнародному зобов'язанню останньої, виключає протиправність щодо цієї держави.

Згода має бути чітко виражена та висловлена до здійснення відповідних дій. Також згода має бути юридично дійсною, тобто не повинна бути результатом помилки, підкупу, насильства. При цьому за межами згоди відповідальність не виключається.

Відповідні заходи. Комісія міжнародного права визначає відповідні заходи як дії однієї держави, викликані міжнародно-правовим діянням іншої держави (ст. 30 Проекту). Відповідні заходи (контрзаходи, здійснення міжнародно-правових санкцій) також можуть порушувати міжнародні зобов'язання, але саме їхній відповідний характер виключає відповідальність за них. Відповідні заходи мають відповідати принципу пропорційності та режиму міжнародної відповідальності. Тобто не можуть заходи, вжиті у відповідь на ординарне правопорушення, бути такими самими, як ті, що вжиті у відповідь на найтяжчі міжнародні злочини.

Самооборона. Протиправність дії виключається, якщо вона є законним заходом самооборони відповідно до ст. 51 Статуту ООН, яка закріплює невід'ємне право держави на застосування збройної сили у відповідь на збройний напад. Законність самооборони означає відповідність певним критеріям: має відбутися збройний напад, самооборона має бути застосована до вжиття заходів Радою Безпеки ООН, про неї має бути повідомлено Раду, заходи самооборони не мають підміняти повноважень Ради Безпеки ООН. Наявність агресії — перша та безперечна умова правомірності самооборони. Самооборона також передбачає дотримання принципу пропорційності.

Форс-мажор і непередбачений випадок. Протиправність діяння виключається, якщо це діяння було викликане непереборною силою або непередбаченою подією, яка не піддавалася контролю держави та яка зумовила неможливість дотримання державою свого міжнародного зобов'язання. У разі непереборної сили держава повністю позбавлена можливості запобігти зашкодженню іншій державі, змінити ситуацію. Мова може йти або про природні явища (землетруси, епідемії, паводки тощо) або про непередбачувану діяльність людей (наприклад, катастрофу на атомній електростанції).

Стихійне лихо. Це ситуація, коли представники держави під впливом сил природи або аварії змушені не дотримуватися міжнародного зобов'язання, оскільки не мають іншої можливості врятувати своє життя або життя довірених їм осіб. Мова йде про фактичну відсутність свободи вибору поведінки в екстремальній ситуації. У цьому разі мають місце не лише вольові дії, але й свідоме порушення міжнародного зобов'язання. Протиправність діяння держави не виключається, якщо: ця держава сприяла виникненню ситуації крайнього лиха; якщо така поведінка могла викликати порівняне або ще тяжче лихо.

Стан необхідності. Стаття 25 Проекту статей про відповідальність Комісії міжнародного права встановлює, що посилання на стан необхідності як на підставу для виключення протиправності діяння не допускається, крім випадків, коли діяння було єдиним засобом захисту від тяжкої та неминучої загрози та не завдало значних збитків іншій державі, щодо якої існує міжнародне зобов'язання. Посилання на стан необхідності можливе за наявності сукупності таких критеріїв: неминучої небезпеки, що загрожує життєвим інтересам держави; надзвичайної ситуації держави, за якої вона не може поводитися інакше; тимчасового характеру вимушеної поведінки. Існують умови, що позбавляють державу права посилатися на стан необхідності: якщо міжнародним договором передбачається можливість такої ситуації та відповідні дії щодо неї не можуть визнаватися виправданими, а також якщо держава сама сприяє виникненню стану необхідності та порушує міжнародні зобов'язання.

§ 7

Види та форми міжнародної відповідальності держав

Реалізація відповідальності починається зі ставлення за вину та пред'явлення претензії. На практиці ставлення за вину суб'єкту міжнародного права становить собою усну або письмову заяву про відповідальність цього суб'єкта за порушення загального міжнародного права чи конкретних

договірних зобов'язань. Ставлення за вину безпідставне, якщо відсутнє порушення норм і принципів міжнародного права. У цьому разі може йтися не про ставлення за вину, а про пред'явлення претензії на відшкодування шкоди¹. У разі коли у правовідносинах беруть участь двоє учасників, суб'єктом такої заяви може бути безпосередньо потерпіла сторона; у випадку порушення багатостороннього договору – будь-який учасник такого договору; у разі порушення загальної норми міжнародного права, коли під загрозою опиняються самі основи міжнародного правопорядку, ініціатором заяви може бути будь-який суб'єкт, навіть той, чий інтереси безпосередньо не страждають. Розмір шкоди визначається погоджувальними органами на підставі документів, представлених офіційними представниками потерпілої сторони, з наданням доказів для перевірки. Зазвичай між виною та завданою шкодою має існувати причинний зв'язок. Утрачена вигода, як правило, не відшкодовується.

Міжнародна відповідальність реалізується на підставі матеріальної та політичної (нематеріальної) відповідальності. Деякі автори виокремлюють ще моральну відповідальність, але зазвичай вона (наприклад, здійснення певних церемоніальних дій, що відновлюють честь і гідність держави) також зводиться до політичної.

Матеріальна відповідальність виражається у формі реституцій та репарацій. *Реституція* — це відшкодування правопорушником матеріальної шкоди в натурі (повернення неправомірно захопленого майна, художніх цінностей, транспортних засобів і таке інше). Різновидом реституції є *субституція* — заміна неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням. *Репарація* — це відшкодування матеріальної шкоди грошима, товарами, послугами. Репарація застосовується, коли відновлення попереднього стану у формі ресторації є неможливим і має на меті відшкодування шкоди.

Матеріальна відповідальність також може бути абсолютною й обмеженою. Абсолютна відповідальність не вимагає доказів того, що шкода завдана на підставі вини суб'єкта.

¹ Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 44.

Встановлення факту завдання шкоди та причинного зв'язку з діями, що потягли шкоду, є достатнім доказом для виникнення відповідальності й обов'язку сплатити компенсацію. Така відповідальність ще має назву *об'єктивної відповідальності* та застосовується, як правило, до власників джерел підвищеної небезпеки, які завдають шкоду під час правомірної діяльності. Обмежена відповідальність виникає в разі доведення того факту, що шкода завдана в результаті вини чи умислу. Тому цей вид відповідальності називають ще винною відповідальністю.

Нематеріальна відповідальність виражається у формі ресторації, сатисфакції, обмежень суверенітету, декларативних рішеннях тощо.

Ресторація становить собою відновлення правопорушником попереднього стану та взяття ним відповідальності за всі несприятливі наслідки (наприклад, звільнення незаконно зайнятої території та несення пов'язаних із цим майнових витрат). *Сатисфакція* — це задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, завданої перш за все честі та гідності потерпілої держави, її політичним інтересам. *Обмеження суверенітету (надзвичайні сатисфакції)* — це тимчасове призупинення діяльності державних органів держави, окупація країни або її частини, реорганізація політичної системи, розпуск злочинних політичних партій тощо. *Декларативні рішення* виражаються у формі рішення міжнародного органу (наприклад, суду) чи організації, які визнають певну дію міжнародним правопорушенням¹.

§ 8

Міжнародно-правові санкції

До міжнародних санкцій відносять головним чином заходи примусу, що застосовуються міжнародними організаціями або державами до держав, які здійснили найтяжчі міжнародні правопорушення.

¹ Бирюков П. Н. Международное право: Учебное пособие. — 2-е изд., перераб. и доп. — Воронеж: Истоки, 1996. — С. 95—97.

Власне відповідальність не включає засоби примусу, оскільки правопорушення породжує лише первинну відповідальність, яка полягає в обов'язку відновити порушене право. І лише в разі небажання виконати цей обов'язок настає вторинна відповідальність — за небажання відновити порушене право. При цьому примус має бути правомірним як за підставою та метою, так і за методами обсягу. Правомірність визначається насамперед за критерієм відповідності основним цілям і принципам міжнародного права.

У теорії існує тенденція розуміння під санкціями примусових заходів, що здійснюються лише міжнародними організаціями. Що ж стосується держав, то прийняті ними заходи слід іменувати контрзаходами. Така термінологія знайшла відображення й у роботі Комісії міжнародного права.

Осудливі резолюції, прийняті, наприклад, Генеральною Асамблеєю ООН, не можна віднести до санкцій, але сила їхнього морально-політичного впливу дуже значна. Такого роду резолюції можуть мати і правові наслідки, якщо в них міститься невизнання результатів, отриманих шляхом погрози чи застосування сили. У цьому вбачається своєрідна санкція¹.

Практика дозволяє виокремити два види контрзаходів (санкцій): індивідуальні (самодопомога) і колективні (у рамках міжнародних організацій). Кожний вид має декілька форм: індивідуальні — реторсії, репресалії, невизнання, розрив відносин, самооборона; колективні — відмова у членстві в організації, призупинення прав члена організації, виключення з міжнародного спілкування, колективні збройні заходи¹.

Реторсії — це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружелюбні, несправедливі, дискримінаційні, але, проте, правомірні дії. Тому і заходи реторсії не можуть виходити за рамки міжнародного права. Строго кажучи, реторсія є контрзаходом при порушенні політичних і моральних норм, правил ввічливості. Але нерідко такі заходи застосовують і у відповідь на

¹ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник. — М.: Издательство БЕК, 1996. — С. 180—183.

¹ Международное право: Учебник для вузов / Отв. редакторы — проф. Г. В. Игнатенко и проф. О. И. Тиунова. — М.: Изд. группа НОРМА — ИНФРА • М., 1999. — С. 147.

порушення норм міжнародного права¹. Вони спрямовані на обмеження прав, не охоронюваних міжнародним правом: обмеження імпорту, підвищення мита, вилучення внесків з банків держави, відкликання свого посла, відповідне обмеження прав громадян держав, на території яких громадяни держави, що застосовує заходи, обмежені у правах.

Найчастіше реторсії застосовуються державою в разі дискримінації її громадян на території іншої держави, у разі недружніх обмежень економічних і культурних зв'язків тощо. Іноді можливість застосування реторсій передбачається національним законодавством, наприклад відповідне обмеження правоздатності.

Реторсії є заходами, що тотожні чи аналогічні тим, проти яких спрямовані. Право на реторсії завжди належить державі. На відміну від права на репресалії воно не виникає в результаті вчиненого іншим суб'єктом правопорушення. Звідси важлива якість реторсій — вони можуть застосовуватися як превентивний захід за наявності загрози правопорушення. Репресалії можуть застосовуватися лише після того як правопорушення стане фактом, що здійснився².

Репресалії — односторонні примусові заходи, що допускаються міжнародним правом як контрзахід у разі правопорушення. Вони здійснюються відповідно до міжнародного права, але оскільки є контрзаходами щодо правопорушника, остільки можуть виходити за рамки міжнародного права в тих межах, що визначаються характером правопорушення. З цього видно, що репресалії мають бути пропорційними: інтенсивність контрзаходів не може бути вища за ту, що необхідна для досягнення безпосередньої мети. Перевищення меж необхідного саме по собі є правопорушенням, зловживанням правом.

Репресалії припиняються із досягненням мети. Мета ж полягає в тому, щоб спонукати до припинення правопорушення та до виконання зобов'язань щодо породжених ним правовідносин відповідальності. Сучасне міжнародне право забороняє збройні репресалії – бомбардування, інтервенцію, мирну блокаду.

¹ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник. — М.: Издательство БЕК, 1996. — С. 185.

² Там само. — С. 186.

Невизнання є відмовою визнавати ситуацію, створену неправомірними актами. Як приклад можна навести невизнання юридичної чинності протиправних договорів, територіальних змін у результаті агресивної війни, протиправних режимів тощо. У певних ситуаціях держави вдаються до розриву дипломатичних і консульських відносин для захисту своїх прав. У рамках міжнародних організацій передбачені санкції, що передбачають призупинення членства та виключення з організації.

Самооборона — особливий вид санкцій, оскільки передбачає збройні примусові заходи. Право на самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН може бути реалізоване виключно у відповідь на збройний напад. Цей різновид контрзаходів близький репресаліям, але, оскільки мова йде про реакцію на найбільш серйозне правопорушення, що служить підставою для застосування збройних сил, самооборона виокремлена в особливий вид.

У разі особливо небезпечних зазіхань на міжнародний правопорядок може бути використано міжнародний механізм для застосування проти держави-порушника колективних примусових заходів із використанням збройної сили. Важлива роль тут належить Раді Безпеки ООН. Стаття 42 Статуту ООН уповноважує його починати такі дії повітряними, морськими чи сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримання (відновлення) міжнародного миру та безпеки¹.

Чітке договірне оформлення процесуального механізму врегулювання становить собою необхідну передумову реальної сили норм міжнародного права. Саме в цьому вбачаються значні можливості підвищення їхньої ефективності. Коли порядок захисту прав нормативно не закріплений, державі важко змусити порушника нести відповідальність. Третя частина «Врегулювання спорів» Проекту статей становить собою спробу формулювання такого порядку та називає такі заходи: переговори, добрі послуги та посередництво, примирення, погоджувальні комісії, арбітраж.

За загальним правилом можливості арбітражної та судової процедури обмежені необхідністю згоди сторін. Так,

¹ Международное право: Учебник для вузов / Отв. редакторы — проф. Г. В. Игнатенко и проф. О. И. Тиунов. — М.: Изд. группа НОРМА — ИНФРА • М., 1999. — С. 148.

до компетенції Міжнародного Суду належать, як правило, справи, передані обома конфліктуючими сторонами.

Санкції можуть застосовуватися лише в разі вчинення міжнародного навмисного делікту. Застосування санкцій в інших випадках не можна вважати правомірним, тому що, власне кажучи, санкції є реакцією на навмисне здійснення протиправних дій чи навмисне заподіяння збитку. На відміну від інших форм прояву принципу відповідальності (пред'явлення претензії на відшкодування збитку) застосування санкцій полягає не лише в компенсації інтересів постраждалої сторони за рахунок інтересів сторони-відповідача, але й в обмеженні політичних і матеріальних інтересів останньої. Санкції за своїми наслідками не завжди пропорційні шкоді, заподіяній деліктвентом, вони можуть перевищувати обсяг і характер шкоди. У цьому полягає характерна риса санкцій, що відрізняє їх від інших форм відповідальності та надає їм характер покарання².

Згідно зі ст. 41 Статуту ООН Рада Безпеки може вимагати від членів ООН застосування примусових заходів, що передбачають «повне або часткове припинення економічних відносин, використання залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, чи радіо- й інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин».

Можуть застосовуватися й інші обмежувальні заходи: підвищення мита на товари цієї держави, відмова у в'їзді її громадянам тощо. На практиці санкції можуть виражатися також у виключенні держави з міжнародної організації, розриві з нею дипломатичних відносин, призупиненні прав і привілеїв, що випливають із членства в міжнародних організаціях, припиненні економічних, господарських і культурних відносин, обмеженні прав фізичних і юридичних осіб держави-деліктвента тощо¹.

Щодо переможених держав, які розв'язали агресивну війну, можуть вживатися такі санкції, як обмеження державного суверенітету, заборона мати свої збройні сили і т. д. Своєрідною санкцією можна вважати переслідування порушника міжнародного права.

¹ Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 61, 62.

² Там само. — С. 63.

Зміст

Розділ 1. ПОНЯТТЯ Й ОСОБЛИВОСТІ	
МІЖНАРОДНОГО ПУБЛІЧНОГО ПРАВА	3
§ 1. Виникнення і сутність міжнародного права	3
§ 2. Визначення міжнародного права	4
§ 3. Функції міжнародного права	5
§ 4. Характеристика міжнародного права	6
§ 5. Сучасний стан міжнародного права	9
§ 6. Система міжнародного права	11
§ 7. Державні інтереси, політика та міжнародне право	12
§ 8. Право та справедливість	14
§ 9. Міжнародне право та процес глобалізації	15
Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК	
МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	18
§ 1. Періодизація історії міжнародного права	18
§ 2. Розвиток міжнародного права від найдавніших часів до Вестфальського конгресу	20
§ 3. Міжнародне право між Вестфальським конгресом 1648 р. й епохою Великої французької революції (межа XVIII—XIX століть)	22
§ 4. Розвиток міжнародного права від епохи Великої французької революції до створення Версальської системи	24
§ 5. Міжнародне право від створення Версальської системи до наших днів	26
Розділ 3. СУБ'ЄКТИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	32
§ 1. Поняття та класифікація суб'єктів міжнародного права	32
§ 2. Держава як основний суб'єкт міжнародного права	33
§ 3. Визнання держав і урядів	35
§ 4. Міжнародне правонаступництво держав	37
§ 5. Державоподібні утворення: Ватикан, вільні міста та ін.	38
§ 6. Міжнародна правосуб'єктність народів (націй)	39
§ 7. Міжнародні організації	41
§ 8. Людина в міжнародному праві	42

Розділ 4. ДЖЕРЕЛА ТА НОРМИ	
В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	43
§ 1. Поняття та види джерел міжнародного права	43
§ 2. Міжнародні договори	44
§ 3. Міжнародно-правовий звичай	46
§ 4. Загальні принципи права, що визнаються	
цивілізованими націями	47
§ 5. Судові рішення	49
§ 6. Доктрина	50
§ 7. «М'яке» міжнародне право	50
§ 8. Односторонні акти держав	52
§ 9. Питання про юридичну силу резолюцій	
міжнародних міжурядових організацій	55
§ 10. Норми міжнародного права та їхня класифікація	55
§ 11. Ієрархія норм міжнародного права	57
Розділ 5. ВЗАЄМОДІЯ МІЖНАРОДНОГО	
ТА ВНУТРІШНЬОГО ПРАВА	59
§ 1. Питання про співвідношення міжнародного права	
та внутрішнього права	59
§ 2. Теорії взаємодії міжнародного та внутрішнього права	60
§ 3. Вплив міжнародного права на внутрішнє право	65
§ 4. Вплив внутрішнього права на міжнародне	69
§ 5. Питання про виключну внутрішню компетенцію	
держави	71
§ 6. Українське законодавство про співвідношення	
міжнародного й українського права	72
Розділ 6. ПРАВО МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ	80
§ 1. Поняття та джерела права міжнародних договорів	80
§ 2. Поняття та класифікація міжнародних договорів	82
§ 3. Стадії укладання міжнародного договору	84
§ 4. Реєстрація й опублікування договорів	88
§ 5. Тлумачення міжнародних договорів	89
§ 6. Припинення міжнародних договорів	
і зупинення їхньої дії	91
Розділ 7. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО	
РЕГУЛЮВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРОСТОРІВ	94
§ 1. Поняття території в міжнародному праві	94
§ 2. Державна територія	95
§ 3. Правові підстави зміни державної території	96

§ 4. Протиправні зміни державної території	102
§ 5. Оренда території	104
§ 6. Державна територія з міжнародно-правовим режимом	105
§ 7. Міжнародно-правовий режим рік і озер	106
§ 8. Режим судноплавства по Дунаю	108
§ 9. Архіпелаг Шпіцберген	109
Розділ 8. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ	
МОРСЬКОГО ПРОСТОРУ	110
§ 1. Міжнародне морське право	110
§ 2. Виникнення та розвиток міжнародного морського права	110
§ 3. Поняття відкритого моря та його свободи	112
§ 4. Прапор судна	115
§ 5. Територіальне море	116
§ 6. Внутрішні морські води	118
§ 7. Прилегла зона	119
§ 8. Правовий режим виключної економічної зони	119
§ 9. Континентальний шельф	121
§ 10. Морське дно	124
§ 11. Міжнародні протоки	124
§ 12. Міжнародні канали	125
§ 13. Питання про міжнародно-правовий режим Арктики	126
Розділ 9. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ	
ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ	128
§ 1. Поняття, принципи та джерела міжнародного повітряного права	128
§ 2. Правовий режим повітряного простору України	130
§ 3. Польоти в міжнародному повітряному просторі	131
§ 4. Комерційна діяльність у міжнародних повітряних сполученнях	132
§ 5. Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО)	134
Розділ 10. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ	
КОСМІЧНОГО ПРОСТОРУ	136
§ 1. Виникнення та розвиток міжнародно-правового регулювання космічного простору	136
§ 2. Космічний простір і небесні тіла	138
§ 3. Космічні об'єкти	140
§ 4. Космонавти	142

Розділ 11. ПРАВО ЗОВНІШНІХ ЗНОСИН	143
§ 1. Зовнішні зносини в сучасному світі	143
§ 2. Дипломатичні зносини та дипломатичні представництва	144
§ 3. Дипломатичні привілеї й імунітети	146
§ 4. Привілеї й імунітети дипломатичних представництв	147
§ 5. Особисті дипломатичні привілеї й імунітети	153
§ 6. Консульські зносини та консульські представництва	157
§ 7. Функції консульських представництв	159
§ 8. Консульські привілеї й імунітети	160
§ 9. Привілеї й імунітети консульських представництв ..	160
§ 10. Особисті консульські привілеї й імунітети	163
§ 11. Спеціальні місії	165
§ 12. Привілеї й імунітети спеціальних місій і їхнього персоналу	166
§ 13. Зовнішні зносини за участю міжнародних організацій	166
§ 14. Привілеї й імунітети органів зовнішніх зносин за участю міжнародних організацій і їхнього персоналу	167
Розділ 12. МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ	170
§ 1. Поняття й ознаки міжнародної міждержавної організації	170
§ 2. Класифікація ММУО	172
§ 3. Організація Об'єднаних Націй (ООН)	173
§ 4. Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)	177
§ 5. Організація Північноатлантичного договору (НАТО)	179
§ 6. Рада Європи (РЄ)	181
§ 7. Співдружність Незалежних Держав (СНД)	183
Розділ 13. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ	186
§ 1. Виникнення та розвиток міжнародно-правового співробітництва в галузі прав людини	186
§ 2. Становлення міжнародного права прав людини	188
§ 3. Природність і невід'ємність прав людини, основних свобод і можливість їх обмеження	191
§ 4. Універсальні та спеціальні права людини, їх поняття та призначення в міжнародному праві	192

§ 5. Міжнародно-правовий захист осіб, що належать до певних груп населення	193
§ 6. Міжнародні організаційно-правові механізми захисту прав людини	203
Розділ 14. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ ЮРИСДИКЦІЇ	209
§ 1. Розвиток міжнародного регулювання питань юрисдикції	209
§ 2. Міжнародно-правове регулювання загальних питань конфлікту юрисдикцій у різних територіальних просторах	210
§ 3. Міжнародне співробітництво в боротьбі зі злочинністю	214
§ 4. Уніфікація кримінального законодавства держав	215
§ 5. Міжнародна правова допомога	226
§ 6. Міжнародне кримінальне право	229
§ 7. Міжнародні кримінальні судові органи	232
§ 8. Міжнародна кримінальна відповідальність фізичних осіб	234
Розділ 15. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН	235
§ 1. Поняття міжнародного економічного права	235
§ 2. Джерела міжнародного економічного права	236
§ 3. Принципи міжнародного економічного права	238
§ 4. Система міжнародних економічних організацій	241
§ 5. Міжнародне економічне співробітництво в межах СНД	244
Розділ 16. ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	247
§ 1. Правова природа Європейського Союзу	247
§ 2. Організаційна структура Європейського Союзу	250
§ 3. Правовий статус держав-членів у Європейському Союзі	253
§ 4. Громадянство Європейського Союзу	255
§ 5. Джерела права Європейського Союзу	256
§ 6. Особливості права Європейського Співтовариства	258
§ 7. Перша опора Європейського Союзу: економічне та соціальне співробітництво в рамках Європейського співтовариства	261
§ 8. Друга опора Європейського Союзу: спільна закордонна та безпекова політика	262

§ 9. Третя опора Європейського Союзу: співробітництво в галузі кримінальної юстиції	263
Розділ 17. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИМИ ЗАСОБАМИ	265
§ 1. Проблема міжнародної військової безпеки та міжнародно-правові принципи її забезпечення	265
§ 2. Нормативні засоби забезпечення миру та безпеки	266
§ 3. Організаційні засоби забезпечення міжнародної безпеки (системи міжнародної безпеки)	269
§ 4. Матеріальні засоби забезпечення міжнародної безпеки	270
§ 5. Заходи зміцнення довіри та міжнародний контроль за обмеженням озброєнь і роззброєнням	275
Розділ 18. МИРНІ ЗАСОБИ ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СПОРІВ	276
§ 1. Історія становлення в міжнародному праві зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів	276
§ 2. Характеристика міжнародно-правового зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів	278
§ 3. Зміст принципу мирного вирішення міжнародних спорів	279
§ 4. Поняття міжнародного спору, класифікація міжнародних спорів	280
§ 5. Поняття та класифікація мирних засобів вирішення міжнародних спорів	282
§ 6. Дипломатичні засоби врегулювання спорів	284
§ 7. Правові засоби вирішення спорів	286
§ 8. Міжнародний Суд	288
§ 9. Вирішення спорів у межах міжнародних організацій	290
§ 10. Вирішення міжнародних спорів між державами та юридичними і фізичними особами	293
Розділ 19. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО В ПЕРІОД ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ	295
§ 1. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів	295
§ 2. Види збройних конфліктів. Учасники збройних конфліктів	297

§ 3. Початок війни та його правові наслідки, театр війни	300
§ 4. Обмеження засобів і методів ведення війни	301
§ 5. Ведення морської війни	302
§ 6. Міжнародно-правовий захист жертв війни	304
§ 7. Захист цивільних об'єктів і культурних цінностей... ..	308
§ 8. Нейтралітет у збройному конфлікті	308
§ 9. Міжнародно-правове регулювання закінчення воєнних дій і стану війни	309
§ 10. Міжнародний рух Червоного Хреста та Червоного Півмісяця	310
Розділ 20. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	311
§ 1. Значення міжнародно-правової відповідальності, цілі, принципи, поняття відповідальності	311
§ 2. Підстави для міжнародно-правової відповідальності	313
§ 3. Ознаки міжнародного правопорушення	314
§ 4. Класифікація міжнародних правопорушень	316
§ 5. Відмежування правопорушень від схожих (суміжних) діянь	319
§ 6. Обставини звільнення від міжнародно-правової відповідальності	320
§ 7. Види та форми міжнародної відповідальності держав	322
§ 8. Міжнародно-правові санкції	324

Навчальне видання

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Навчальний посібник

За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
члена-кореспондента Академії правових наук України
М. В. Буроменського

Шеф-редактор
В. С. КОВАЛЬСЬКИЙ, кандидат юридичних наук

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Редактор *Т.С. Мачинська*
Комп'ютерний набір *Л.М. Сисоєва*
Комп'ютерна верстка *О.М. Коваленко*
Художнє оформлення *М.П. Черненко*

Підписано до друку 03.02.2005. Формат 84x108/32. Друк офсетний.

Папір офсетний № 1. Гарн. Petersburg.

Умовн. друк. арк. 17,64. Обл.-вид. арк. 15,95.

Наклад 4000 прим. Зам. № . Ціна договірна.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром СП «Юрінком Інтер»

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції —
серія ДК № 19 від 20.03.2000.)

З питань придбання літератури звертатися до видавництва «Юрінком Інтер»
за адресою: 04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-б; тел. 411-64-03

Виготовлено в ЗАТ «Київська книжкова фабрика»
03151, м. Київ-151, вул. Ушинського, 40.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК № 787 від 28.01.2002 р.